

TAHKİK

İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi

Journal of Critical Editions of Islamic Manuscripts

Sayı / Issue 15 • Haziran / June 2025

ذَلِكَ الْكِتَابُ
الَّذِي هُوَ
الْحَقُّ الْمُبِينُ
الرَّحْمَنُ

كتبه نور الله

TAHKİK

İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi

Journal of Critical Editions of Islamic Manuscripts

15. Sayı / Issue 15 / Haziran / June 2025

ISSN: 2459-1815

Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi (Journal of the Critical Editions of Islamic Manuscripts)
altı ayda bir yayımlanan uluslararası, hakemli bir dergidir.

Haciveysizade İlim ve Kültür Vakfı Adına İmtiyaz Sahibi

On Behalf of Haciveysizade Foundation for Science and Culture Owner

Mehmet Çaba

Baş Editör / Editor in Chief

Murat Şimşek

Editör / Editor

Mahmut Samar

Yardımcı Editörler / Associate Editors*

Halil İbrahim Delen, *Namık Kemal Üniversitesi* | **Halil İbrahim Üren**, *Necmettin Erbakan Üniversitesi* | **Mustafa Borsbuğa**, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi*

Alan Editörleri

Hatice Kübra İMAMOĞLUGİL (Kelam ve Felsefe), **Meryem Yılmaz** (İslam Hukuku / Fıkıh),

Şaban Kütük (İslam Hukuku / Fıkıh), **Kemal Taşkın** (Hadis ve Tefsir), **Emrullah ASTAN** (Tasavvuf ve İslam Felsefesi), **Gökberk İnan** (Tarih ve Edebiyat),

İsmet İpek (Tarih ve Edebiyat), **Mustafa Karatay** (Kelam)

Dil Editörleri

Muhammet Yurtseven (TR Dil Editörü) | **Ahmet Yılmaz** (EN Dil Editörü) | **Necmettin Azak** (AR Dil Editörü) | **Hüseyin Örs** (AR Dil Editörlüğü)

Teknik Editör

Muhammet Emre YIKAR

Editörler Kurulu / Editors*

Eşref Altaş, *İstanbul Medeniyet Üniversitesi* | **Ali Çoban**, *Necmettin Erbakan Üniversitesi* | **Osman Demir**, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi* | **Necmettin Kızılkaya**, *İstanbul Üniversitesi* | **Saffet Köse**, *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi* | **Hasan Özer**, *Karamanoglu Mehmetbey Üniversitesi* | **Mahmut Samar**, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi* | **Murat Şimşek**, *Marmara Üniversitesi* | **Murat Tala**, *Necmettin Erbakan Üniversitesi*

Yayın Kurulu / Editorial Board*

Berat Açıl, *Boğaziçi Üniversitesi* | **H. Yunus Apaydın**, *Erciyes Üniversitesi* | **Seyit Bahçıvan**, *Selçuk Üniversitesi* | **Hamzeh al-Bakri**, *İstanbul Üniversitesi* | **Hasan Tuncay Başoğlu**, *İstanbul Medeniyet Üniversitesi* | **Mürteza Bedir**, *İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi* | **Said Bektaş**, *Medine Taybe Üniversitesi* | **Ertuğrul Boynukalın**, *Marmara Üniversitesi* | **Mehmet Boynukalın**, *Marmara Üniversitesi* | **Ahmet Çaycı**, *Necmettin Erbakan Üniversitesi* | **İslam Dayeh**, *Freie Universität Berlin* | **Lejla Demiri**, *Universität Tübingen* | **Ekrem Demirli**, *İstanbul Üniversitesi* | **İhsan Fazlıoğlu**, *İstanbul Medeniyet Üniversitesi* | **Hayri Kaplan**, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi* | **Abdulrahman Taha el-Hebschi**, *al-Ahaff University* | **Nizar F. Hermes**, *Virjinya Üniversitesi* | **Fikret Karapınar**, *Necmettin Erbakan Üniversitesi* | **Mehmet Cüneyt Kaya**, *İstanbul Üniversitesi* | **Mahmut Kelpetin**, *Marmara Üniversitesi* | **Najm Adurrahman Khalaf**, *Malezya İslami İlimler Üniversitesi* | **Cüneyd Asım Köksal**, *Marmara Üniversitesi* | **Bilal Kuşpınar**, *Necmettin Erbakan Üniversitesi* | **Ali Öge**, *Necmettin Erbakan Üniversitesi* | **Kayhan A. Özyakal**, *İstanbul Üniversitesi* | **Şükrü Özen**, *İstanbul Üniversitesi* | **Judith Pfeiffer**, *Universität Bonn* | **Adam Sabra**, *University of California* | **Emilie Savage-Smith**, *University of Oxford* | **Ayman Shihadeh**, *SOAS University of London* | **Ahmet Türkan**, *Dumlupınar Üniversitesi*

*Soyadına göre alfabetik sıralı

Yazı İşleri Müdürü / Chief Executive Officer

Ahmet Demirbaş

Özetler / Abstracts

Ahmet Yılmaz

Tashih / Proofreading

Muhammet Yurtseven

Tasarım / Graphic Design

DBY Ajans

Yayın Türü / Publication Type

Yerel Süreli Yayın / National Periodical

Yayın Periyodu / Publication Period

Altı ayda bir (Haziran-Aralık) yayımlanır / Published semi-annually (June-December)

Baskı Tarihi / Print Date

Haziran 2025

Baskı / Printed by

Haciveysizade İlim ve Kültür Vakfı (Dijital)

www.tahqiq.org

İletişim / Correspondence

Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi, Haciveysizade İlim ve Kültür Vakfı,

Akşemseddin Mah. Genç Osman Cad. 53/1, 42080, Selçuklu, Konya

tahkikdergisi@gmail.com • www.tahqiq.org

Kapak Figürü / Cover Figure

الرَّحْمَنُ ﴿١﴾ عَلَّمَ الْقُرْآنَ ﴿٢﴾ خَلَقَ الْإِنْسَانَ ﴿٣﴾ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ ﴿٤﴾ [الرحمن 55/1-4]

Rahmân Kur'an'ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona düşünmeyi ve konuşmayı öğretti. (Rahman 55/1-4)

Hat: Nûrullah Özdem - Küfi hat ile murabba âyet-i kerime kompozisyonu, 1437

Tahkik, 09.10.2019 tarihi itibarıyla MLA International Bibliography, 10.06.2020 tarihi itibarıyla Atla Religion Database ve 12.11.2020 tarihi itibarıyla MIAR uluslararası alan indekslerinde taranmaktadır.

İçindekiler / contents

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Birgivi'nin <i>Risâle fî 'ademi abzi'l-ücre alâ kırâeti'l-Kur'an</i> İsimli Eserinin Tahkiki ve Tahlili Critical Edition and Analysis of Birgivi's Work Named <i>Risâlah fî 'adami akhdh al-'ucrah 'alâ qirâ'ah al-Qur'an</i> Yunus YALÇIN	1-53
--	------

Şeyhülislâm Esad Efendi'nin <i>Tefsîr-i Âyet-i "Ve'l-Kamera Qaddernâhu"</i> İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi A Critical Edition and Analysis of Shaykh al-Islâm Esad Efendi's Commentary on The Verse "Wa'l-Qamara Qaddarnâhu" Rahime Betül DEMİRAYAK - Ali AKPINAR.....	55-109
---	--------

XVI. Yüzyıl Arapça Bir Ayasofya Vakfiyesi: (İnceleme-Tahkik) XVI. Century Arabic Waqfiyya of Hagia Sophia: Research and Critical Edition Zahir ASLAN.....	111-145
---	---------

İbn Cemâa'nın Savaş Hukuku İle İlgili Görüşleri ve <i>Tecnidü'l-Ecnâd</i> Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili Ibn Jamâ'a's Views on Law of War and Tahqiq and Analysis of His Work <i>Tajnid al-'Ajnâd</i> Muhammet SAĞLIK.....	147-271
---	---------

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

Ahmet Süheyl Ünver, <i>Köprülü Kütüphanesi Esrârı</i> , haz. Sami Arslan, ed. Gülbün Mesara (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2024). 478 sf. ISBN: 978-975-17-6075-3 Sümeyye Nur AYDIN	273-277
---	---------

TAHKİK

İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi

Tabkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi altı ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli tematik bir dergidir. Bu ana tema, tahkik (edisyon kritik) denen yazma bir metnin neşre hazır hale getirilmesidir. Daha açık bir ifadeyle yazma bir metnin, mevcut tek nüshasına veya nüshalarına dayanarak müellifin kaleminden çıkmış haline ulaşmaya çalışılması ve neşre hazır hale getirilmesidir. Ayrıca yazmalar (mahtûât) hakkında araştırma, kataloglama, kütüphane ve literatür tanıtımı gibi araştırma yazıları da bu temaya dahildir.

Tabkik'in hedefi, genel olarak İslâm ilimler tarihindeki bilimsel birikimin parçası olan yazma metinlerin kritik edilip yeniden yorumlanarak neşirlerinin yapılmasıdır. Tahkik, orta Anadolu ve İstanbul bilim geleneğinde üretilen metinleri öncelemektedir.

Tabkik'in temel araştırma alanı İslami ilimlerdir. Temel İslam bilimleri, felsefe ve din bilimleri ile İslam tarihi ve sanatlarından oluşan ilahiyat temel alanı ile tarih ve İslam felsefesi alanlarındaki araştırma ve neşirler bu alana dâhildir. *Tabkik*'te yurardaki alanlarda edisyon kritik ve değerlendirme yazıları başta olmak üzere Latin alfabesine nakil, sadeleştirme, tercüme, telif, tanıtım ve kritik araştırma makaleleri de yayımlanabilir. Ayrıca İslami ilimler başta olmak üzere Arapça, Osmanlı Türkçesi, Farsça risalelerin tahkikli neşri yayımlanabilir.

Tabkik, Türkçe bölümünde “İSNAD Atıf Sistemi”ni, Arapça bölümünde ise “İSAM Tahkikli Neşir Esasları (İTNES)” kılavuzunu uygulamaktadır. Tahkik, Kon-ya’da *Haciveyisade İlim ve Kültür Vakfı* tarafından *Ebû Said Hâdimî Tabkik Merke-zi*’nin bir süreli yayını olarak faaliyete başlamıştır.

TAHKİK

Journal of Critical Editions of Islamic Manuscripts

Tabkik Journal of Critical Editions of Islamic Manuscripts is an international, peer-reviewed and themed journal that launched semi-annually (June-December) in Turkish. The main theme is the preparation of a manuscript for publication in the manner of a critical editions. In other words, it is the projection of a work as penned by the author based on the single or multiple extant copies and editing it for publication. The theme also involves academic essays related to research, cataloging, libraries and literature review concerning manuscripts.

The aim of the *Tabkik* is the criticism, reinterpretation and publication of the manuscripts integral to the scientific contribution over the history of Islamic sciences. The journal critique prioritizes the texts produced in the scientific heritage of Istanbul and Anatolia.

The main research field of the *Tabkik* is the Islamic sciences. It incorporates the research and publication in divinity comprising main Islamic sciences, philosophy, theology, Islamic history and arts, as well as history and philosophy. In addition to the critical editions and reviews related to the themes stated above, the articles that present transcription into Latin alphabet (Latinization), intra-language translation, translation of a text, original research articles, review and debate essays are welcome for publication in the Critique. Mainly concentrating on treatises in Islamic sciences, the critical editions of treatises in Arabic, Ottoman Turkish, and Persian will be published in the *Tabkik*.

Tabkik uses the ISNAD Citation System (İSNAD Atıf Sistemi) in the Turkish section and it is based on the Principles of Critical Editions of ISAM (İSAM Tahkikli Neşir Esasları, *İTNES*) in Arabic section.

Tabkik started as a periodical of the *Abu Said Hadimi Research Center* established by Hacıveyiszade Foundation for Science and Culture in Konya.

tahkikdergisi@gmail.com • www.tahqiq.org

editör'den

Değerli araştırmacılar ve okuyucular,

Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı tarafından yayımlanan *Tabkik İslami Araştırmalar ve Neşir Dergisi*'nin on beşinci sayısı sizlerin karşısında olmaktan mutluluk duyuyoruz. Bu yayın dönemi içerisinde dergimize gelen çalışmalardan ön kontrol, yayın kurulu ve hakem değerlendirme süreçlerini olumlu şekilde tamamlayan dört araştırma makalesi ve bir kitap değerlendirmesi yayına kabul edilerek bu sayıda yerini almıştır.

Tahkik, Uluslararası indekslerden MLA, Atla, EBSCO ve MIAR'da taranmaya devam etmektedir. Dergimizin ULAKBİM'de ve diğer uluslararası indekslerde taranması ve uluslararası görünürlüğünü artırmak için çalışmalarımız devam etmektedir.

Dergimizin yeni sayısının sizinle buluşmasını sağlayan, başta bilimsel çalışmalarını yayınlanmak üzere dergimize gönderen ilim adamlarına ve araştırmacılara, bu çalışmaları okuyup değerlendirerek dergimize katkı sunan hakemlerimize teşekkür ediyoruz. Ayrıca sayının yayınlanması için büyük bir çaba ve gayret ortaya koyan yayın kurulumuza, emekleri her türlü takdirin üstünde olan ön kontrol ve dil editörlerine, alan editörlerine ve editör yardımcılarımıza müteşekkirimiz. Onların mesaisi, çabası ve emeği olmasaydı bu sayının çıkması mümkün değildi. Son olarak desteklerini esirgemeyen Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı başkanı Mehmet Çaba'nın şahsında vakfın diğer yöneticilerine, çalışanlarına ve vakıf üyelerine şükranlarımı sunuyorum.

Değerli okurlarımız ve yazarlarımız,

Uzun süredir yürütmekte olduğumuz dergi editörlüğü görevimizi yeni ve dinamik bir ekibe devretme kararı aldık. Bugüne kadar ekibimizin desteğiyle dergimizin daha iyi yerlere gelmesi için büyük bir özveriyle çalıştık. Şimdi ise dergimizin gelişim sürecini daha da ileriye taşıyacağına inandığımız yeni editör ekibine bayrağı devretme vakti geldi. Yeni ekip arkadaşlarımızın dergimize taze bir soluk ve enerji getireceğinden şüphe duymuyoruz. Onlara bu süreçte başarılar diliyoruz. Bugüne kadar gösterdiğiniz ilgi, destek ve güven için hepinize teşekkür eder; yeni editör ekibimizle birlikte dergimizin daha da güzel başarılarla imza atmasını temenni ederiz.

Murat Şimşek – Mahmut Samar

Birgivi'nin *Risâle fî 'ademi abzi'l-ücre alâ kırâeti'l-Kur'ân* İsimli Eserinin Tahkiki ve Tahlili

Öz: Bu çalışma, Takıyyüddîn Mehmed b. Pîr Alî el-Birgivi'nin (ö. 981/1573) *Risâle fî 'ademi abzi'l-ücre alâ kırâeti'l-Kur'ân* isminde olduğu düşünülen risâlesinin tahkik ve tahlilini esas alan bir çalışmadır. Birgivi, kendi zamanındaki bid'atlerle mücadele etmeye çalışmıştır. Dönemin Şeyhülislamlarına karşı bile bu konuda tavır almıştır. Kendisinin bid'at saydığı şeylerden biri de ücretle Kur'an okuyup sevabını okutana bağışlamaktır. Bu konu ile ilgili farklı zamanlarda farklı sebeplerle dört eser kaleme almıştır. Bunlar, *İnkâzü'l-bâlikîn*, *İkâzu'n-nâimîn ve ifhâmü'l-kâsırîn*, *Hâşiye-i ikâzi'n-nâimîn*, ve *Risâle fî 'ademi abzi'l-ücre alâ kırâeti'l-Kur'ân* isimli eserlerdir. Bu dört eserden yazılış tarihi en eski olanı *İnkâzü'l-bâlikîn* isimli eseridir. Çünkü Birgivi'nin diğer eserlerinde *İnkâzü'l-Hâlikîn'e* atıf yapması ilk eserinin bu olduğunu göstermektedir. Bu eserin Arapça ve uzun olmasından dolayı herkesin istifade edemediğini söyleyen dostlarının isteği üzerine eseri *Risâle fî 'ademi abzi'l-ücre alâ kırâeti'l-Kur'ân* ismiyle Türkçe olarak ihtisâr etmiştir. Bu risâlenin, Yazma Eserler Kütüphanesi ve İBB Atatürk Kitaplığı'nda tespit edilen toplam on üç nüshası bulunmaktadır. İsam Tahkikli Neşir Klavuzu'na uygun bir şekilde tahkiki yapılan çalışmada metnin fazla uzun olmaması ve ana metni tam ortaya çıkarmak için imlası düzgün olan bütün nüshalar dikkate alınarak tahkik yapılmıştır. Eserin incelenmesi sonucunda Birgivi, eserini, şer'î delillerden Kitap ve sünnet ile Hanefî ulemanın fetvalarına binâ etmiştir. Eser, bir mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. Mukaddime'de eserin yazılış sebebi açıklanmıştır. Birinci bölümde meseleyi beş âyet ile istidlâl ederek şer'î delillerden Kitap/Kur'an ile delillendirmeye çalışmıştır. İkinci bölümde sekiz hadis ile istidlâl ederek şer'î delillerden sünnet ile delillendirmeye çalışmıştır. Üçüncü bölümde Hanefî fukahânın fetvâları ile istidlâl etmiştir. Bu deliller çerçevesinde Birgivi, ücret ile Kur'an okunmasının haram olmasını başta riya ile ilişkilendirmektedir. Çünkü ona göre riya, dünyalık olan bir şeyi âhiretlik bir amel ile kazanmaya çalışmaktır. Kur'an okumak âhirete tealluk eden bir amel olup bunu para karşılığı yapmak riya kapsamında değerlendirilmelidir. İkinci olarak Kur'an okumak mahza ibâdet olup ezân okumak ve Kur'an talimi gibi ibâdete vesile olan şeyler kapsamında olmadığından ücret ile Kur'an okumak ibâdeti satmak demektir. Bir kişi kıldığı namazın sevabını satmadığı gibi okuduğu Kur'an'ın sevabını satması da caiz değildir. Bunlara ilaveten Hanefîlere göre mahza ibadetler üzere icare caiz olmadığını dikkate alan Birgivi, ücret ile Kur'an okuyup sevabını okutanın kendisine veya istediği kişilere bağışlanmasının Hanefîlere göre haram olduğunu ispat etmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Hanefî Mezhebi, Birgivi, Kıraat, Ücretle Kur'an Okuma.

Critical Edition and Analysis of Birgiwî's Work Named *Risālah fî 'adami akbdbh al-'ucrah 'alā qirā'ah al-Qur'ān*

Abstract: This study is based on the Critical Edition and Analysis of Taqiyyüddin Maḥmad b. Pîr 'Alî al-Birgiwî's treatise, which is thought to be titled *Risālah fî 'adami akbdbh al-'ucrah 'alā qirā'ah al-Qur'ān*. Birgiwî tried to fight against the novelty of his time. He even took a stand on this issue against the Shaykh al-Islams of the period. One of the things that he considers as novelty is reading the Qur'an for a fee and donating the reward to the person who has the reader recite the Qur'an. He wrote four works on this subject at different times and for different reasons. These are the works named *Inqādh al-hālikîn*, *İqāz an-nā'imîn* and *İfbām al-qāşirîn*, *Hāşiye İqāz an-nā'imîn*, and *Risālah fî 'adami akbdbh al-'ucrah 'alā qirā'ah al-Qur'ān*. The oldest of these four works is the work named *Inqādh al-hālikîn*. Because Birgiwî's references to *Inqādh al-hālikîn* in his other works show that this is his first work. At the request of his friends, who said that not everyone could benefit from this work because it was in Arabic and long, he compiled it in Turkish under the name *Risālah fî 'adami akbdbh al-'ucrah 'alā qirā'ah al-Qur'ān*. There are thirteen copies of this treatise in total, which were found in the Manuscripts Library and the IMM Atatürk Library. In the study, which was researched in accordance with the ISAM Critical Edition Guide, all copies with proper spelling were taken into consideration in order to ensure that the text was not too long and to fully reveal the main text. As a result of the examination of the work, Birgiwî based his work on the religious evidence of the Book and the Sunnah and the fatwas of Ḥanafî scholars. The work consists of an introduction and three parts. The reason for writing the work is explained in the Introduction. In the first part, he tried to prove the issue with the Book/Qur'an, one of the religious evidence, by deducing the issue with five verses. In the second part, he tried to prove it with the sunnah from the religious evidence by deducing it with eight hadiths. In the third part, he deduces it with the fatwas of the Ḥanafî jurists. Within the framework of these evidences, Birgiwî primarily associates the prohibition of reading the Qur'an for a fee with hypocrisy. Because, according to him, hypocrisy is trying to earn something worldly with an afterlife deed. Reading the Qur'an is an act that is related to the afterlife, and doing it for money should be evaluated within the scope of hypocrisy. Secondly, reading the Qur'an is a form of worship and since it is not within the scope of things that lead to worship such as reciting the adhan and studying the Qur'an, reading the Qur'an for a fee means selling worship. Just as a person cannot sell the reward of the prayer he performed, it is also not permissible to sell the reward of the Qur'an he read. In addition to these, Birgiwî who takes into account that according to the Ḥanafis, renting is not permissible for pure acts of worship, has proven that according to the Ḥanafis, it is ḥaram to read the Qur'an for a fee and donate the reward to the person who has it read or to whomever he wants.

Key Words: Islamic Law, Ḥanafî School, Birgiwî, Qirā'ah, Reading the Qur'an for a fee.

Giriş

İmam Birgiwî (Takiyyüddin Mehmed b. Pîr Alî (ö. 981/1573), çeşitli alanlarda Arapça ve Türkçe eser vermiş meşhur Türk âlimlerdendir. Tasavvufî bir kişiliği de olan Birgiwî, döneminin en önemli ahlâk bilimciler arasında sayılmaktadır. Fıkıhçı kişiliği ile de birleşen potansiyelini döneminde bid'at gördüğü şeyleri engellemek için kul-

lanmıştır. Dönemin şeyhülislamlarını da karşısına aldığı ve onlara karşı yazdığı reddiyeleri ile ön plana çıktığı görülmektedir.¹ Birgivi’nin bu eserleri günümüze ulaşmış ancak eserlerinin çoğu mahtut olup henüz neşredilmemiştir. Bid’at olarak görüp karşı çıktığı konulardan biri de ücret karşılığı Kur’an okuma konusudur. Müellif konuya dair bir risale kaleme almıştır. Bu risâlenin temelini *İnkâz-ü’l-hâlikîn* isimli eseri oluşturmaktadır.² Birgivi, bu eseri Arapça olarak telif etmiş daha sonra dostlarının isteği üzere muhtasar bir şekilde Türkçeye çevirmiştir. Bu eser, Türkçe tercüme yanında az da olsa şerhler içerip bizzat kendisi tarafından tercüme edildiği için özgün bir eserdir. Bu risâlenin, Yazma Eserler Başkanlığı’nda her biri farklı isimle kayıtlı olan on iki nüshası ve İstanbul İBB Atatürk Kitaplığı’nda kayıtlı olan bir nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan Süleymaniye Kütüphanesi, Serez koleksiyonunda bulunan nüsha, Türkçe meâl ve şerhlerin Arapçaya çevrilmiş versiyonudur.

Bu çalışmada tahkik ve tahlili yapılacak olan eserin kütüphanelerde bulunan on üç nüshasının genel muhtevası bir olsa da nüshalar arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Ayrıca risâlenin sonunda ek olarak para vakfı konusu işlenmektedir. Para vakfı ile ilgili konu, ücretle Kur’an okuma niyetiyle vakıf yapıldığında bu çalışma ile ilgilidir. Ancak bu konunun tahlili, başlı başına bir çalışma konusu olduğundan çalışmanın sınırını aşmaktadır. Bundan dolayı bu çalışma, sadece ücretle Kur’an okumanın haramlığını bildiren ilk bölüm ile sınırlı olacaktır. Bu çalışmada risâlenin metin inşası yapılacak ve müellifin asıl metni ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Çalışma, İsam Tahkiki Neşir Klavuzu’nda belirtilen kurallara uygun yapılacak olup risâlenin içeriği fikhî yönden inceleme ve değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

A. Araştırma ve Değerlendirme

1. Müellifin Hayatı

İmam Birgivi’nin asıl adı, Muhammed/Mehmed, babasının adı, Pir Ali’dir. Dede-si Balıkesir Kepsutlu olan İskender Efendi’dir. 929/1523 tarihinde doğan Birgivi, aslen Balıkesirlidir. Âlim bir babadan doğan Birgivi, Arapça ve mantık ilimleri ve hafızlığını ikmal ederek ilk tahsilini babasından yapmıştır. Daha sonra ilim tah-

1 Emrullah Yüksel, “Birgivi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul:TDV Yayınları, 1992), 6/191-194.

2 Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali el-Birgivi, *Risâletü İnkâzi’l-hâlikîn*, thk. Husâmeddin b. Mûsâ ‘Affâne (Kudüs, y.y. 2002), 1-151.

siline İstanbul'da devam etmiştir. Kânûnî döneminde Edirne Kassâm-ı askerîsi görevinde bulunan Birgivî, bu dönemlerden itibaren halkı bid'atlerden uzaklaştırmak için vaazlar verdiği gibi bu sözlü ikazlarını yazılı hâle getirip Şeyhulislam Ebüssuûd Efendi'ye (ö. 982/1574) reddiyeler yazacak hâle kadar götürmüştür. Bu uyarılar ve reddiyeler arasında kabirleri ziyarette yapılan yanlışlıklar, ücretle Kur'an okunmasının haramlığı, para vakfının câiz olmadığı, rüşvet ve kayırmaların devlet ve medreselerde olmaması gerektiği gibi çeşitli, ilmî, itikâdî ve ameli konular bulunmaktadır. Bid'atlarla mücadelede başarılı olamadığını gören Birgivî, Bayramiye tarikatına intisap etmiştir. Sultan II. Selim döneminde günümüzde İzmir'in Ödemiş ilçesi Birgi köyünde bulunan medreseye hoca olarak tayin edilen Birgivî, ömrünün sonuna kadar burada ilmî faaliyetlerde bulunduğu için Birgivî nisbesi ile meşhur olmuştur. Birgivî, Arap dili alanı yanında İslâmî ilimlerden tasavvuf, fıkıh, akâid, tefsir, kıraat ve hadis alanlarında çoğu Arapça olmak üzere birkaç Türkçe eser vermiştir. 981/1573 senesinde vebadan vefat eden Birgivî, nisbesini aldığı Birgi'de defnedilmiştir. Kendisine altmışa yakın risale ve kitap isnâd edilse de³ Yazma Eserler Kütüphanesi'nde yüzden fazla eser kayıtlıdır.⁴ Bu eserlerden her birinin çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Bu risalelerden biri de çalışma konumuz olan ve muhteva olarak Kur'an'ın ücret karşılığı okutulmasının câiz olmadığı hakkındaki risalesidir.

2. Risâle fî 'ademi ahzi'l-ücre 'alâ kırâeti'l-Kur'ân Adlı Eserin Özellikleri

2.1. Eserin Müellife Nispetinin Güvenilirliği

Bu risâle'nin Birgivî'ye aidiyetinde bir sorun yoktur. Çünkü müellif, nüshaların birçoğunda bu risâlenin *İnkâzü'l-hâlikîn* isimli Arapça risâlenin ihtisar edilmiş ve Türkçeleştirilmiş bir eser olduğunu zikretmektedir. *İnkâzü'l-hâlikîn* isimli eserin ise kendisine aidiyetinde bir sorun zaten yoktur.⁵ Nitekim *İkâzu'n-nâimîn ve ifhâmü'l-kâsırîn* isimli eserinde de *İnkâzü'l-hâlikîn* isimli eserine atıf yapmaktadır.⁶ Ay-

3 Yüksel, "Birgivî", 6/191-194.

4 Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (TYEKB), Yazma Eserler Portalı (Erişim 10 Mart 2025).

5 Birgivî, *İnkâzü'l-hâlikîn*, 1-2.

6 Takıyyüddîn Muhammed b. Pîr Ali el-Birgivî, "İkâzu'n-nâimîn" *Resâil li'l-İmâm Birgivî*, (b.y., y.y., ts.), 117, 119, 120.

rica Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar ve Laleli koleksiyonlarında risalenin başlığında eserin Birgili Mehmed Efendi’ye ait olduğu yazılıdır.⁷ Müellif Yazma Bağışlar koleksiyonu nüshasının mukaddimesinde de kendisini Mehmed b. Pir Ali olarak tanıtmaktadır. Ayrıca Arapça olarak yazılan nüshanın ferağ kaydında eserin Birgivi’ye ait olduğu yazılıdır.⁸ Bu da eserin kendisine aidiyetinde şüphe olmadığını gösterir niteliktedir.

2.2. Eserin Telif Sebebi

Birgivi, bu risâleyi dostlarının isteği üzerine daha önce uzunca ve Arapça yazdığı *İnkâzü’l-bâlikîn* isimli eserin anlaşılmamasının zorluğundan dolayı kaleme aldığını ifade etmektedir. Birgivi, *İnkâzü’l-bâlikîn* isimli eserini, ücret karşılığı Kur’an okuyanların yayıldığını ve bunun bid‘at olduğunu vurgulamak için yazdığını söylemektedir. Bu eser de belirtilen eserin muhtasarı olduğu için konu birlikteliği olmakla beraber Türkçe meâl ve şerhlerle birlikte müellifin görüşlerini büyük ölçüde yansıtabilen özgün bir eserdir.

2.3. Eserin Konusu ve Önemi

Eser, ücret karşılığı Kur’an okumanın caiz olmadığını ispat hakkındadır. Birgivi, bu eserinde kendi döneminde yaygın olan ve para karşılığı Kur’an okuyup sevabını ölüye bağışlamanın caiz olmadığı ve bunun ölüye hiçbir faydasının olamayacağını ispat etmeye çalışmıştır.

2.4. Eserin Üslubu ve Müellifin Konuları İşleyiş Tarzı

Birgivi, bu eserini Kitap/Kur’ân-ı Kerim, sünnet ve Hanefî ulemanın fetvalarına dayanarak yazmıştır. Modern çalışmalara kıyasla bir mukaddime, üç bölümden oluştuğu söylenebilir. Mukaddime’de risâleyi yazma sebebini izah etmiştir. Birinci bölümde meseleyi beş âyet ile izah etmeye çalışmaktadır. İkinci bölümde ise mese-

7 Takıyyüddin Muhammed b. Pîr Ali el-Birgivi, *Risâle fi ‘ademi cevâzi kırâeti’l-Kur’ân bi’l-ücre* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 03706-037), vr. 355b-358a.

8 Takıyyüddin Muhammed b. Pîr Ali Birgivi, *Risâle fi ‘ademi cevâzi kırâeti’l-Kur’ân bi’l-ücre* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 03706-037), 1a-2b.

leyi sekiz hadis ile açıklamaya çalışmaktadır. Üçüncü bölümde ise Hanefî ulemanın meseleyi umumî ve husûsî olarak ele alış biçimlerinden bahsetmektedir. Umûmî olarak ele alınan şey, “itaat/ibadet kabilinden olan şeylerde icârenin câiz olmayacağı” hükmüdür. Bu genel hükümden Mergînânî’nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye*’si gibi bazı Hanefî eserlerinde Kur’an öğretiminin istisnâ edildiği; yine bazı Hanefî eserlerinde “imamlık, müezzinlik yapmak ve fıkıh gibi ilimlerin okutulmasında icârenin istisna edildiği” bildirilmiştir. Müellif, özel fetvalardan ise sekizini istidlal etmiştir.

2.5. Eserde Kullanılan Kaynaklar

Müellifin, meseleyi izah için istidlalde bulunduğu deliller arasında Kur’an, Hadis ve Hanefî fetâvâ eserleri bulunduğu zikredilmişti. Kur’ân-ı Kerim’den Bakara, 2/41 ve 2/174; el-En’âm, 6/90; Hûd, 11/15 ve el-İsrâ, 17/18. âyetleri ile istidlâl etmiştir. Hadis-i şeriflerden istidlâl ettiği hadislerin bazısının kaynağını kendisi zikretmiş iken bazısında kaynak zikretmemiştir. Hadislerin birçok varyantının da bulunduğu dikkate alındığında burada sadece ismen zikrettiği kaynakları zikretmekle yetinmek yerinde olacaktır. Bunlar arasında İmam Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Bez-zâr’ın (ö. 292/905) *el-Müsned*’i, İbn Mâce’nin (ö. 273/887) *es-Sünen*’i, Tirmizi’nin (ö. 279/892) *es-Sünen*’i, Taberânî’nin (ö. 360/971) *el-Mu‘cemü’l-evsat*’ı ve *el-Mu‘cemü’l-Kebîr*’i, bulunmaktadır. Hanefî eserlerinden ise İftihâruddîn el-Buhârî’nin (ö. 542/1147) *Hulâsatü’l-Fetâvâ*’sı, Radıyyüddîn es-Serahsî’nin (ö. 571/1176) *el-Muhîtu’s-Serahsî*’si, Burhânü’s-Şerîa el-Mergînânî’nin (ö. 616/1219) *el-Muhîtu’l-Burhânî*’si, Ebür-Recâ ez-Zâhidî’nin (ö. 658/1260) *Kunyetü’l-münyâ*’sı, Abdullah el-Mevsilî’nin (ö. 683/1284) *İhtiyâr*’ı, Tâcü’s-şerîa el-Buhârî’nin (ö. 709/1309) *el-Hidâye* şerhi *Nihâyetü’l-kifâye li-dirâyeti’l-Hidâye*’si, Hindistanlı Hanefî fakihlerinden Âlim b. Alâ’nın (ö. 786/1384) *el-Fetâvâ’t-Tatarhâniyye*’si ve Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir el-Hanefî’nin (ö.?) *Mecmau’l-fetâvâ*’sı, bulunmaktadır.⁹

2.6. Eserin Muhtevâsı

Eserin muhtevâsının ve Birgivî’nin bu husustaki görüşlerinin tam anlaşılması için aslında başta ana eser olduğunu söylediği *İnkâzü’l-hâlikîn*¹⁰ isimli risalesi; bunun ya-

9 Takıyyüddîn Mehmed b. Pîr Alî el-Birgivî, *Risâle-i İnkâzi’l-hâlikîn* Tercümesi, (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, OE_Yz_0504_13), vr. 152b-153a.

10 Takıyyüddîn Muhammed b. Pîr Ali el-Birgivî, “İnkâzü’l-hâlikîn”, *Resâil li’l-İmâm el-Birbivî*, (b.y., y.y., ts.), 168-192.

nında daha sonra yazmış olduğu *Îkâzu’n-nâimîn ve ifhâmü’l-kâsırîn*¹¹ isimli risâlesi ve bu eserden sonra gelen reddiyelere reddiye olarak yazdığı *Hâşiye-i Îkâzi’n-nâimîn*¹² ile *Fetâvâ-yı Birgivi*¹³ isimli eserinin incelenmesi gerekir. Çünkü Birgivi, *Îkâzu’n-nâimîn* isimli eserinde ücretle Kur’an okumanın câiz olmadığı konusunun bir kısmını ele aldığını ancak bu eserde ise diğerinden farklı olarak kesin bilgi oluşacak derecede ele almak istediğini söylemektedir.¹⁴ *Hâşiye-i ikâzi’n-nâimîn* isimli eserinde ise ana eserde açıklamaya çalıştığı şeyleri reddedenlere karşı hezeyan olarak nitelediği on altı madde saymaktadır. Bu on altı maddeye daha önce *Înkâzü’l-hâlikîn*’de cevap verdikleri maddelerde mezkur esere atıf yapmış, yeni zikrettiği maddelere ise bu *Hâşiye*’de cevap vermiştir.¹⁵

Mehmet Ümütlü, *Îkâzu’n-nâimîn* isimli risâlesini merkeze alarak Birgivi’nin konu hakkındaki görüşlerini değerlendirmeye çalışmıştır. Ancak *Înkâzü’l-hâlikîn* isimli eserdeki bütün bilgileri dikkate almadığı için bazı yönlerin eksik kaldığı söylenebilir. Bu meselede Birgivi’nin görüşlerinin tüm yönleri ile açıklanması için konumuz olan ve tahkiki yapılacak olan Türkçe eser de dâhil konu ile ilgili tüm eserlerinin bütüncül bir çerçevede ele alınması amaçlanmaktadır.¹⁶ Bu bölümde söz konusu beş eserdeki bilgiler sentezlenerek Birgivi’nin görüşleri tam bir şekilde ortaya konmaya çalışılacaktır. Tahkikine çalışılan eserde Birgivi ücretle Kur’an okuma meselesinde üç hususu dikkate almaktadır. Bu üç hususu açıklamaya geçmeden önce Birgivi’nin ücretle Kur’an okuma çeşitlerini taksimatını bilmek faydalı olacaktır.

Birgivi, okuyucunun niyetini dikkate almadan meşru bir Kur’an okuyuşunun lahn, teganni, abdestsiz veya cünüp olarak Kur’an’a dokunmadan okuma yapmak olduğunu ifade eder. Çünkü bunlarla birlikte yapılan kıraat zaten haramdır. Bu şartlarla yapılan kırâate karşı da ücret almak tebean haramdır. Ancak kendi zama-

11 Takıyyüddîn Muhammed b. Pîr Ali el-Birgivi, “Îkâzu’n-nâimîn ve ifhâmü’l-kâsırîn”, *Resâil li’l-Îmâm el-Birbivî*, (b.y., y.y., ts.), 116-123.

12 Takıyyüddîn Muhammed b. Pîr Ali el-Birgivi, “Hâşiye-i ikâzi’n-nâimîn”, *Resâil li’l-Îmâm Birgivi* (b.y., y.y., ts.), 124-127.

13 Mehmet Özkan, “Osmanlıca Metinlerde İslâm Hukuku Motifleri: ‘Fetâvâ-yı Birgivi’ Örneği”, *Bahkesir İlahiyat Dergisi* 1/1 (30 Haziran 2015), 79-107.

14 Birgivi, “Îkâzu’n-nâimîn”, 117.

15 Birgivi, “Hâşiye-i ikâzi’n-nâimîn”, 124.

16 Mehmet Ümütlü, “Ücret Karşılığında Kur’an Okunması Problemi Bağlamında Birgivi’nin Görüşleri ve Değerlendirilmesi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (30 Aralık 2020), 1602-1624.

nındaki ücretle Kur'an okuyanların çoğunun bu vasıfta olduğunu söyler. Yukarıda sayılan haram maddeleri yapmadan sahih bir kıraatle ücretle Kur'an okumak iki yönden dikkate alınır. Birincisi, ücreti verip okutan kişinin durumu; ikincisi ücret alıp okuyan kişinin durumudur. Bu iki kısım şu alt kısımlara ayrılabilir.

A- Sahih kıraat karşılığında para vermek. Bu üç kısma ayrılır.

1- Parayı veren kişi, verdiği parayı ücret sayar. Bu iki kısımdır.

a- Bu ücreti sevabı kendisine ve dostlarından birine olmak şartı ile geçmiş bir okuyuş için sayar.

b- Bu ücreti gelecekte yapacağı bir okuyuş için yapar. Bu iki kısımdır.

I- Sevabını kendisine veya dostlarından birine bağışlamasını emreder.

II- Sevabını okuyucunun kendisine bırakıp ibadet yapmasına vesile olur. Bu dört kısımdır.

i- Okuyucunun Kur'an'ın manasını düşünüp ondan öğüt almasını kasteder.

ii- Okuyucunun Kur'an'ı tekrar edip unutmamasını kasteder.

iii- Okuyucunun sesli bir şekilde okuyup cemaatin dinlemesini kasteder.

iv- Okuyucunun kabristanda okumasını isteyip ölülerin ruhlarının bundan faydalanmasını kasteder.

Bunların dışında bunların hepsini veya bunlardan bileşik olarak bazılarını kastedebilir.

2-Parayı veren kişi, verdiği okumak şartı ile sıla¹⁷ varsayar ve verdiği kişinin kendi isteği ile okumasını bekler. Bu kısımda yukarıdaki sekiz kısmın tamamını içine alabilir. Buradaki tek fark, sevabının verilmesini emretme yerine ücret olmaması için kendi isteği ile bağışlamasını beklemektir.

3-Parayı veren kişi, verdiği okuma şartı olmadan sıla varsayar. Çünkü okumadığında kızmaz ve verdiği kesmez. Bu kısım da yukarıda sayılan sekiz kısmı içine alabilir. Bu durumda yirmi dört kısım ortaya çıkar.

17 Birgivî, sıla kavramını "birr kapsamında olan amellerden birini işlemeyi kastederek hibede bulunmak" şeklinde tanımlamaktadır. Bk. Birgivî, "İnkâzü'l-hâlikîn", 176.

B- Sahih kıraat karşılığında para almak. Bu da para vermek ile aynı kısımlara ayrılmakla beraber para verme durumlarından fazla olarak okuma şartı olmadan sıla olarak verdiği kısımda okuyucu yapılan iyiliğe vefa olarak okuyup sevabını ona bağışlaması vardır.

Birgivi, bunların dışında parayı veren veya ücret karşılığı okuyanın yaptığı işin duyulmasını ve görülmesini istemeleri de dikkate alındığında bunun açık bir şekilde başlı başına sayılması gereken bu kısımlara girmeyen ve haramlığı açık bir şey olduğunu söyler. Birgivi, yirmi dört madde, birbiri ile çarpıldığında beş yüz yetmiş altı ettiğini son madde ile beş yüz yetmiş yediye ulaşacağını söyler. Kendisi bu maddelerden batıllığını ispat etmeye çalıştığı şeyin para verenin gelecekte okuyacağı Kur’an’ı sevabı kendisine veya dostlarından birine olması niyeti ile verip, para verilmediğinde okumayacak olan bir kişinin de bu ücret karşılığında okuyup sevabını parayı verene bağışlaması konusudur. Bu madde çerçevesinde kendi zamanında uygulanan şey, bir kişinin para vakfedip vakfiyesine her gün bir cüz okumak şartı ile onun karşılığında bir dirhem veya iki dirhem para verilip okuyucunun sevabını kendi ruhuna veya başkalarının ruhuna bağışlamasını istemektir. Bunun yanında yaşlı birisinin bilen birisine elli dirhem karşılığında bir hatim okunmasını istemektir.¹⁸ Birgivi, bu vb. durumların batıllığını tahkiki yapılan eserde ve diğer eserlerinde şu ilkelere dayanarak ispat etmeye çalışmıştır.

2.6.1. Ücretle Kur’an Okumayı Riya ile İlişkilendirmesi

Birgivi, ücretle Kur’an okumanın haramlığı ile ilgili en çok dikkat çektiği nokta riyânın haramlığıdır. Çünkü Birgivi, ücret karşılığı Kur’an okumayı riya kapsamında değerlendirmektedir. Birgivi’nin *İnkâzü’l-hâlikîn* kitabını yazma sebeplerinden en öne çıkan konunun bu olduğu söylenebilir. Birgivi, *İnkâzü’l-hâlikîn* isimli risalenin işlevini izah ederken “Bu, birçok beldedeki Müslümanlar arasında yayılan Kur’an-ı Kerim’i dünyalık toplamak için kazanç merkezi ve âyetleri az bir parayla değiştirme mahalli olmasının batıllığını anlatmak ve bu hatayı ortadan kaldırmak için yazılan bir risaledir.” şeklinde ifade etmiştir. Ana konusu, ücret karşılığı Kur’an okumanın haramlığını ispat etmek olan bu risaleyi bir mukaddime, bir maksat (ana bölüm) ve bir de hatimeden oluşturduğunu söylemekle beraber üzerine binâ ettiği şeyin ne olduğunu göstermek için mukaddimeyi dörde ayırıp birinci bölümünde niyeti;

ikinci bölümünde riya'yı ele almıştır. Birgivî'nin meselenin mukaddimesine niyet konusu ile başlamasının sebebi, ibâdetlerde niyetin şart olması, niyetin sıhhat veya sekâmetinin ihlas ile riya arasını ayıran tek şey olmasıdır. Niyetin lügat anlamının “kast etmek”; şer'î ıstılahtaki anlamının “yaptığı amele kendisini sevk edecek şekilde hakikaten veya hükmen amele bitişik olması şartı ile Allah'a yakınlığı kalben kastetmek” şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanım ile birlikte kalben kat'î bir kast olmadan dil ile söyleme, içten geçirme ve kalbine sonradan hatırlatma gibi şeylerin amel olamayacağını ifade eder. Kalbine sonradan hatırlatmaya örnek olarak bir kimse acıkıp açlığını gidermek için kendine yemek hazırlayıp sonradan dili ile “Ben bu yemeği ibadete güç kazanmak için yedim.” deyip bunu kalbine dikte ettiği durumu kastetmektedir. Bunu ise şer'î anlamda bir niyet saymaz.¹⁹

Birgivî, riya'yı lügaten “bir kişinin üzerinde bulunduğu işi, tersine göstermesi” olarak görmek anlamında olan “ru'yet/görmek” fiilinden geldiğini ifade eder. Şer'î ıstılahta ise “dünya menfaatini ahiret ameli ile elde etmek” şeklinde tanımlamıştır. Lügavî anlamı olan görme anlamında yapılan ibadetlerin haramlığında şüphe olmadığını söyler. İstılâhî tanımında yer alan dünya menfaattinden kastının ise “ister Allah tarafından, ister insanlar tarafından olsun ölmeden önce elde ettiği haz” olarak tarif eder. Riyanın zıddı olan ihlası “ahiret menfaatini âhiret ameli ile elde etmek” şeklinde tarif etmiştir.²⁰ Riyanın tanımına delil olarak “Kim dünya hayatını ve onun ziynetini isterse onlara amellerinin karşılığını eksiksiz veririz. Orada onlar hiçbir zarara uğratılmaz. Onlara âhirette ancak cehennem ateşi vardır. Dünyada yaptıkları boşa gitmiştir ve yaptıkları batıldır.”²¹ âyetini ve “Kim dünyayı isterse burada dilediğimiz kimseye dilediğimizi veririz. Sonra onu cehenneme atarız. Oraya kınanmış ve hor bir şekilde atılır. Kim de ahireti ister ve onun için gayret ederse onun gayretini kabul ederiz.”²² âyetini delil getirmiştir. Birgivî, üzerinde çalışılan risalede bu iki âyet ile birlikte “Allah'ın âyetlerini az bir para karşılığı satmayın”,²³ “Allah'ın indirdiği Kitabı gizleyenler ve onu az bir para karşılığı satanlar karınlarında ancak cehennem ateşi yerler.”²⁴ ve “De ki ey Muhammed ben sizden Kur'an'dan dolayı bir ücret iste-

19 Birgivî, “İnkâzü'l-hâlikin”, 168-169.

20 Birgivî, “İnkâzü'l-hâlikin”, 173.

21 Hûd, 11/15-16.

22 el-İsrâ, 17/18-19.

23 el-Bakara, 2/41.

24 el-Bakara, 2/174.

miyorum. Bu ancak âlemlere bir hatırlatmadır.”²⁵ âyetlerini delil getirir. “Kur’an’ın bazı âyetleri bazılarını müfessirdir.” ilkesine vurgu yaparak delil getirdiği bu âyetlerde az paradan kastın dünya olduğunu “De ki dünya metâi (Allah katında) çok azdır.”²⁶ âyeti ile tefsir eder. Bunların sonucunda bu âyetlerin ortak yönü kendisinin de ifadesi üzere ihlasla yapılmayan âhiret amelleri kabul edilmeyeceği gibi; Kur’an okumak gibi âhiret ameli olan bir şey ile dünyalık kazanmak da riya kapsamına girer. Bu ise haram olduğundan “Kur’an’ı ücret ile okumak haramdır.” hükmüne varır.²⁷

Birgivi, bu meselede şer’î delillerden Kitap/Kur’an ile istidlâl ettiği gibi sünnet ile de istidlâl etmiştir. Türkçe risalede sünnetten istidlâl ettiği hadis, sekizdir. Bunlardan rivâyet edildiği eserlerde bulunan hadisleri zikretmek gerekirse şunlardır:

el-Hidâye’de Kitâbü’l-icâre bahsinde geçen “Kur’an’ı okuyun ancak onunla yemeyin.”²⁸ hadisi;

Tirmizi’nin *Sünen*’inde İmrân b. Husayn’dan rivâyet ettiği “Kim Kur’an okursa Allah’tan istesin. Yakında bazı topluluklar gelecek ki onlar Kur’an okuyup karşılığını insanlardan isteyecekler.”²⁹ hadisi;

Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde Übey b. Ka’b’dan rivâyet ettiği “...Kim âhiret amelini dünyalık için işlerse onun için âhirette bir pay yoktur.”³⁰ hadisi;

Taberânî’nin *el-Mu‘cemü’l-evsat*’ta Ebû Hüreyre’den rivâyet ettiği “Bir kişi, âhiret ameli ile bezenip âhiret amelini istemezse yerlerde ve göklerde lanete uğrar.”³¹ hadisi;

25 el-En‘âm, 6/90.

26 en-Nisâ, 4/77.

27 Birgivi, “İkâzu’n-nâimîn”, 120.

28 Bu hadis, asıl hadis kaynaklarında bulunamadığı için bu kaynak verilmiştir. Ebü’l-Hasen Ali b. Ebûbekr el-Fergânî el-Merğînânî, *el-Hidâye fi şerhi Bidâyeti’l-mübtedi*, thk. Tallâl Yûsuf (Beyrut:Dâru İhyâit-Türâsi’l-Arabî, ts.), 3/238.

29 Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut:Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1998), 5/179 Fezâilü’l-Kur’ân 2917.

30 Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu‘ayb el-Arnaût - Âdil Mürşid vd. (Beyrut:Müessesetü’r-Risâle, 2001), 35/146-148 h. no:21221, 21223, 21225; Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh en-Nisâbü’rî el-Hâkim, *el-Müstedrek âle’s-Sahihayn*, thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ (Beyrut:Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990), 4/346 h. no:7862; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî İbn Hibbân, *es-Sahîh*, thk. Şu‘ayb el-Arnaût (Beyrut:Müessesetü’r-Risâle, 1988), 3/562 h. no:2958.

31 Ebü’l-Kâsım Müsnidü’d-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-Evsat*, thk. Târik b. İvâdullâh b. Muhammed - Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire:Dâru’l-Haremeyn, ts.), 5/96 h. no:4776.

Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebîr*'inde "Kim âhiret ameli ile dünya talep ederse yüzü belirsizleştirilir, ismi cennetlikler defterinden silinip cehennemlikler listesine kaydedilir."³² hadisi;

İbn Mâce'nin *Sünen*'inde rivâyet ettiği "Hüzün kuyusundan Allah'a sığınım... O cehennemde bir deredir ki cehennem günde dört yüz kere ondan Allah'a sığınır... Orası, amelleri ile riyada bulunan Kur'an okuyucular için hazırlanmıştır. Muhakkak ki Allah'ın en buğzettiği Kur'an okuyucuları arasında ümerayı ziyaret edenler bulunur."³³ hadisidir. Birgivi, bu hadiste ümerayı ziyaretten maksadın dünyalık elde etmek için devlet yetkililerine yakınlaşmak olduğunu söylemektedir. Ayrıca Birgivi, Kur'an okumanın namaz, oruç, tehlil, tesbih gibi olduğunu ve bunda Allah'a yakınlık anlamı olan ibadet niyeti ile yapılması gerektiğini söylemektedir. Hanefî ulemadan mutekaddîmine göre imamlık, müezzinlik, ilim öğretmek de namaz kılmak gibi sayıldığı için ücret mukabili yapmanın caiz olamayacağını bildirmişlerse de müteahhirine göre ücret mukabili yapmak caiz sayılmıştır. Ancak ücret ile yapıldığında sevabını alamayacağını ifade ettiklerini de söyler. Çünkü diğer bir hadiste "Ameller(in sevabı) niyetlere göredir. Herkese niyet ettiği vardır."³⁴ buyurulmuştur. Bu durumda ücret mukabili Kur'an okunduğunda ne okuyana ne de okutana sevap vardır. Hatta ikisi de günahkâr olurlar. Okuyan dünyalık elde etmek istediği için; okutan da ona ortak olduğu içindir. Hatta kıyamet günü ücretini aldığı kişiye karşılığını vermesi gerektiğini söylemektedir.³⁵

Birgivi, *İnkâzü'l-bâlikîn*'de buna benzer olan ancak niyetin sâlim olması ile ihlas ve rıyanın birbirinden ayrıldığı örnekleri şöyle sıralar. Mesela bir kimse fakirlikten kurtulmak için vâkıa suresini okursa veya kendisine iyilikte bulunan bir kimseye dua veya onun ve geçmişlerinin ruhuna Kur'an okusa burada riya olup olmadığını kişinin niyetinin belirlediğini söyler. Vâkıa suresini okuyup fakirlikten kurtulma isteği ibadetlere güç bulmak niyeti ile ise; kendisine ihsanda bulunduğu kimseye okuması "İyiliğin karşılığı ancak iyilik değil midir?" âyeti ve "İnsanlara

32 Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb eṭ-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî (Kahire:Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 2/268 h. no:2128.

33 Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (b.y.:Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.), 1/94 h. no:256.

34 Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, *Sabîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Buğa (Dımaşk:Dâru İbn Kesîr; Dâru'l-Yemâme, 1993), 1/3, Bed'ül-vahy 1.

35 Birgivi, *Risâle-i İnkâzi'l-bâlikîn Tercümesi*, vr. 153b.

teşekkür etmeyen Allah’a şükretmez.” hadisinin muktezasınca amel ise bunun ihlas olduğunda şüphe olmadığını söyler. Ancak vâkıa suresini okuyup duasının kabulü sonucunda fakirlikten kurtulmayı dünyevî haz için isterse ve iyilik yapana Kur’an okuyarak onun daha çok dünyalık vermesini isterse bunun da riya olacağına hiçbir şüphenin olmadığını söyler.³⁶

Birgivî, *İnkâzü’l-hâlikîn*’de ücretle Kur’an okunmasının câiz olmadığını icmâ ile ispatında getirdiği iki argümandan birisi, ümmetin niyetsiz amelin sevabının olmadığına icmâ etmeleri diğeri ise riyanın haramlığında icmâ etmesidir.³⁷

Son tahlilde Birgivî, ücretle Kur’an okumayı Kitap, sünnet ve icmâdan getirdiği delillerle niyetin dünyalık olup olmamasına bağlı olarak riya veya ihlas ile ilişkilendirmektedir. Riya ile ilişkili olan Kur’an okumaları haram kabul etmektedir.

2.6.2. Ücretle Kur’an Okumayı Mahza (li-Zâtihâ Maksud) İbadet veya Vesîle Olup Olmaması Yönünden Değerlendirmesi

Birgivî, ücretle Kur’an okunmasının hükmünün ne olduğunu yapılacak olan şeyin mahza ibadet mi yoksa ibadete vesîle olan bir şey mi olup olmadığına göre değişeceğini ifade etmektedir. Bu meseledeki görüşünü net bir şekilde *İkâzu’n-nâimîn* adlı risalesinin başında işlemiştir. O, ücretle yapılan ibadet suretindeki fiillerin kesin haram olması için fiilin, mahza ibadet hüviyetinde olması, vesîle olmaması ve bedenî olması şartını getirmektedir. İbadet hüviyetinde olup mahza ibadet olan bedenî fiillerin namaz, oruç, Kur’an okumak, tehlil, tesbih, tasliye/salavat getirme vb. gibi olduğunu ve bunların ücretle yapılmasının haram olduğunu ifade etmektedir. Bedenî olmasını şart koşması, mahza ibadet vasfında olan ibadetlerde niyâbetin olmamasına bağlamaktadır. Ezan, ikâmet ve ilim öğretmek gibi fiiller ise mahza ibadet sayılmayıp vesîle kabilinden sayıldığını söylemektedir. Çünkü mesela bunlardan müezzinlik ile namaz kılınmış olmayıp namaz vaktini haber verme vardır. Bu da vesîle anlamındadır. Birgivî mahza ibadetlerin ücretle yapılmasını hiçbir İslâmî mezhepte olmadığı gibi hiçbir semâvî dinde de olmadığını ve ücretle yapılan bir ibadette hiçbir sevap olamayacağını ifade etmektedir. Ücretle ibâdet yapmada birinin diğerinden daha kötü olduğu iki durum ortaya çıkacağını söylemektedir. Bunlar, ibadeti hem sevabı

36 Birgivî, “İnkâzü’l-hâlikîn”, 174.

37 Birgivî, *İnkâzü’l-hâlikîn*, 102-103.

olsun hem de ücretini alayım şeklinde bir niyet ile yapmak; diğeri ise bundan daha kötü olan sadece parasını alma niyeti ile yapmaktır. Bunu diğerinden daha çok kötü yapan şey sadece dünyalık hedefinin olmasıdır. Bunu anlamının yolu deverânın/ döngü olup olmadığına bakmaktır. Deverân, bir şeyin varlığı diğer şeyin varlığına, yokluğu yokluğuna bağlı olmasıdır. Yani ücret varsa ibadet suretindeki fiil var; ücret yoksa fiil yok demektir. Bu da ibadet suretindeki fiilde sadece ücret hedeflendiğini gösterir ki en kötü olan budur. Birgivî, bu iki durumda da yapılan filleri riya kapsamına dâhil ettiği için haram saymaktadır.³⁸

Birgivî, mâlî yönü tam olan zekat veya yarım olan hac ibadetleri mahza ibadet kapsamına alınmama sebebinin şu şekilde açıklamaktadır. Bir kişi, mesela ücret karşılığında başka birisinin mâlî ibadet olan zekâtını ödenmesi gereken yerlere ulaştırırsa, ulaştıran kişinin fiili ibadet suretinde olsa da ücret mukabili olduğu için sevabı olmasa da günahı da yoktur. Çünkü bu mâlî bir ibadet olduğu için bunun sarf edilmesi gereken yerlere dağıtımında vekâlet caizdir. Hac gibi mürekkeb/hem mâlî hem bedenî olan ibadetlerde ise niyâbete cevâz veren fukahâyâ göre niyâbeten hac yapan kişi sevap almasa da mükellef üzerinden sorumluluk düşeceğini söyler. Yine mâlî yönü bulunan bir ibadet olmasa da içinde Kur'an okuma bulunan rukye vb. şeyleri caiz görenler açısından ücret alınması ise tedâvî kabilinden sayılıp mahza ibadet olmaması açısından caiz görüldüğünü söyler.³⁹

Birgivî, ücretle Kur'an okumanın haramlığının yapılan şeyin mahza ibadet olup olmaması yönünü aklı/kıyâsî delil olarak da sunmaktadır. *İnkâzü'l-bâlikîn*'de delil olarak kullandığı aklı iki argümandan birisi, Kur'an okumanın namaz ve oruç gibi mahza ibadet olması; diğeri ise ücretle Kur'an okumanın gerçekte sevap satmak olduğudur. Bir kişinin önceden yaptığı bir ibadetin sevabını satması caiz olmadığı gibi şu anda ücret karşılığı ibadetin sevabının satılması da caiz değildir.⁴⁰

2.6.3. Ücretle Kur'an Okumayı İcâre Kapsamında Değerlendirmesi

Birgivî, Kur'an okumanın ücretle yapılmasını üzerinde çalıştığımız risalesinde icâre saymaktadır. Mütekaddim Hanefîlerin imamlık, müezzinlik ve dînî ilimleri öğretmeyi ve Kur'an okumayı ücret karşılığı yapmayı icâre kapsamında değerlendirip

38 Birgivî, "İkâzu'n-nâimîn", 116-117.

39 Birgivî, "İkâzu'n-nâimîn", 118.

40 Birgivî, *İnkâzü'l-bâlikîn*, 103.

“Tâatler üzere icâre/kirâlama câiz değildir.”⁴¹ şeklinde umumî bir kurala bağlayarak câiz görmediklerini; parayı hem alana hem de verene günah olacağını belirtmişlerdir. *el-Hidâye*’de Kur’ân öğretmeyi⁴² diğer bazı Hanefî fıkıh kitaplarında ise imamlık, müezzinlik ve fıkıh/dînî ilim öğretmenin bu kuraldan istisnâ edildiğini ifade etmektedir. Ücret karşılığı Kur’ân okumak ise hiçbir Hanefî âlimin cevaz vermediği bir icâre olduğunu iki yönden delillendirir. Birincisi, Hanefîlerce umûmî bir kural olan “Tâatler üzere icâre caiz değildir.” kuralıdır. İkincisi ise husûsî olan delillerdir. Birgivi, bunlardan sekiz âlimin görüş ve fetvası üzerinden görüşünü delillendirmiştir. Bu fetvaların ortak yönleri ve ayrıldıkları noktalar şöyledir:

el-İhtiyâr,⁴³ *Mecma’u’l-Fetâvâ*,⁴⁴ *el-Fetâvâ’t-Tatarhâniyye*,⁴⁵ *el-Muhîtu’l-Burhânî*⁴⁶, *el-Muhîtu’s-Serahsî*⁴⁷, *el-Fetâvâ’z-Zabîriyye*⁴⁸, *el-Kunye*⁴⁹ ve *el-Hulâsa*’da⁵⁰ geçen fetvaların ortak anlamı şudur: Bir kimse, kabri üzerinde Kur’ân okuması için malından vasiyet etse yapılacak fiil ücret karşılığı bir fiil makamında olduğu için bunun icâre anlamına gelmesinden dolayı bu vasiyet batıldır. Ancak *el-Fetâvâ’t-Tatarhâniyye*, *el-Kunye* ve *el-Muhîtu’l-Burhânî*’de buna ilaveten Kur’ân okuyucu belirli olup sıra tarîki ile okumadığı müddetçe ücret aldığı için bu fiilin icâre makamında olacağı söylenmiş demektir. *el-Fetâvâ’t-Tatarhâniyye*’de, Ebû Nasr (Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Akta’ el-Bağdâdî ö. 474/1081) “*Bu gibi şeyler, halifelerin hiç birinde görülmediği için bid’attır.*” dediğini naklederler. Bu sonuçtan dolayıdır ki

41 Ebû’l-Fadl Abdullâh b. Mahmûd el-Hanefî el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta’lîl’l-Mubtâr* (Kahire: Matbaatü’l-Halebî, 1937), 2/59.

42 Merğînânî, *el-Hidâye fi şerhi Bidâyeti’l-mübtetî*, 3/238.

43 Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta’lîl’l-Mubtâr*, 5/84.

44 Ahmed b. Muhammed İbn Ebî Bekir, *Mecma’u’l-fetâvâ* (Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz B 221), vr. 161a.

45 Ferîdüddin Âlim b. Alâ’ ed-Dihlevî el-Hindî Enderpetî, *el-Fetâvâ’t-Tatarhâniyye* (Hindistan: Mektebetü Zekerîyya Bedâyübend, 2010), 20/53.

46 Birgivi, *el-Muhîtu’l-Burhânî* isimli eserde bu bilginin var olduğunu zikretse de bu eserde böyle bir bilgi bulunamamıştır.

47 Ebû Abdillâh Burhânü’l-İslâm Muhammed b. Muhammed es-Serahsî et-Tüsânî Radiyyüddîn, *el-Muhîtu’r-Radavî es-Serahsî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 00563), 234a.

48 Zahirüddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ömer (ö. 619/1222), *el-Fetâvâ’z-Zabîriyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 02381), 498b-499a.

49 Ebû’l-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed el-Gazmînî el-Mutezilî Zâhidî, *Kunyetü’l-Münye li-tetmîmi’l-Gunye*, ts., 384.

50 İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed b. Abdirreşîd el-Buhârî, *Hulâsatü’l-Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 02318), 81a-83b. Bu eserde bu konu ile ilgili bir metne rastlanmamıştır.

Tâcûş-şerî'a,⁵¹ ücret karşılığı Kur'an okuyan kimsenin ve okutan kimsenin sevaba nail olamadığı gibi günahla ortak olduklarını söylemiştir. Birgivî, bu fetvanın temelinde ibadet niyetinin olmamasını gösterir.

Birgivî, bunun gibi yerlerde dil ile "Ben bunu aynı zamanda Allah rızası için de yaptım." dese bile ibadet niyeti bulunamayacağını ve bunun gibi bir şeyin keyfiyetini çocuklara sorulduğunda onların bile icâre veya ihlas olup olmayacağını bilebileceğini söyler. Kendisinin getirdiği delillerin sağlam ve yeterli olduğunu ifade ederek ücret mukabili Kur'an okumayı caiz sayanların delillerinin bu kadar kuvvetli deliller karşısında zayıf olduğunu ifade eder. Câiz olduğunu bildirenlerin bu söylediklerinin tevil imkânı varsa tevil edilmesi yoksa tamamen reddedilmesi gerektiğini savunur. Onların dayandığı delillerinin âhâd haber makamında olduğunu, âhâd haberlerin kitâp, sünnet, icmâ, kıyasa muhalif olduğunda kabul edilmemesi gerektiğini hatırlatır.⁵²

2.6.4. Ücretle Kur'an Okumanın Sıla-i Şer'iyeye Kapsamında Olup Olmaması Açısından Değerlendirmesi

Birgivî, sıla ve zıddı sayılan ücretin arasındaki farkı anlatmak için alt başlık açmıştır. Birgivî'nin kendileri ile istidlâl ettiği Hanefî ulemânın özel fetvalarını da bu kavram üzerine bina ettiğini ifade eder. Fukahânın "Bu fiil ücrettir sıla değildir; bu siladır ücret değildir." gibi cümleler sarf etmesi, sıla gibi bir kavramın olduğuna işaret eder. Birgivî, sıla kavramını "birr kapsamında olan amellerden birini işlemeyi kastederek hibe de bulunmak" şeklinde tanımlamaktadır.⁵³ Bunun için bir kişinin beytülmal veya belirli bir kesime mahsus vakıflara mesela kadılar, hocalar, öğrenciler, imamlar ve müezzinlerin erzakını sağlayan fon veya vakfa bir şeyleri hibe etmesine sıla demektedir. Bu grupların yaptığı işler âhiret ameli olup bu yerlerden faydalanan kişilerden kim Allah'a yakınlık kastı ile zikredilen işleri yaparsa sıla mahiyetli verilen bu şeylerden faydalanması helal olduğu gibi yaptığı işin âhirette sevabını beraberinde alabileceğini söyler. Ancak bağışlanan bu şeylerden almak için mezkûr

51 Ebû Abdillâh Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî Tâcüşşerîa, *Nihâyetü'l-kifâye li-dirâyeti'l-Hidâye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 01193), 130a.

52 Birgivî, "İkâzu'n-nâimîn" 118-119.

53 Birgivî, "İnkâzü'l-hâlikîn", 176.

işlerle iştigal ederse artık ücret almış gibi olacağından alınan şeyler haram olur ve yaptığı ibadet suretinde olan şeyin sevabını da alamaz. Bu meselede detaylı bir örnek vermek gerekirse Birgivi şunları söylemektedir:

“Mesela fakir bir kişi Allah rızasını düşünerek ilim öğrenmek için işe koyulsa ancak fakirliğinden kurtulmak için çalıştığında ilim öğrenmekten geri kalıyorsa, bu kişi medreseden ihtiyacını da giderebilmek için bir vazife karşılığı hücre istese bakılır. Eğer bu kişi mal elde etmek için değil de sadece ihtiyacını giderip bunu ilim öğrenmeye yardımcı olması için yaparsa aldığı helal olur. Aksi olursa haram olur. Bu verilen hükümlerin doğruluğunu mütekaddim ulemanın fıkıh öğretiminin ücretle yapılmasının caiz olmadığını bildiren fetvalarının gösterdiğini ifade eder. Müteahhir ulemanın dini işlerin zayi olmasını önlemek için zaruret ilkesine dayandırarak zamanımızda caiz denmesini ise kabul etmemektedir. Çünkü ona göre yukarıda söylenen şekli ile sıla sistemi uygulandığında zaruret ilkesine dayanmaya ve dinin elden gitmesi gibi bir tehlikenin ortaya çıkmasının imkânı yoktur. Aksine öğretme karşılığında dünyalık elde ettikçe ilim öğretme isteği olan birçok kişi ortaya çıkıp o vazifeyi elde etmek için rüşvet verme, yöneticilerden istişâ‘/torpil yaptırma fiilleri ortaya çıkıyor. Buna biz de zarureten caizdir mi diyeceğiz? İşte bu kabul edilebilir bir şey değildir.”⁵⁴

Birgivi, bunun yanında zaruret ilkesinin ölümle karşı karşıya kalınacak derecede bir durumun çıkması gibi bir durum olmadıkça mümkün olamayacağına dayanarak ücretle Kur’an okumanın haramlığına bu ilkenin uygulanamayacağını söyler. Çünkü bir günlük yiyeceği olan bir kişiye dilenmek caiz olmadığına ve hiçbir Kur’an okuyucusu da bu durumda olmadığına göre böyle bir zaruret oluşmamaktadır. Eğer böyle bir durumda olursa başkasının malını izinsiz yemeye bile cevaz vardır.⁵⁵

Birgivi, birisine para vakfederek onun hisbeten/maddî bir karşılık beklemeden Kur’an okumasının caiz olmasını da bunlara ilaveten açar. Bunun caiz olabilmesini dul, yetim, fakir olan fakih, muallim ve öğrencilerin faydalandığı bir yeri vakfedip orada yaşayanlar da hisbeten Kur’an okumuşlarsa bunun sıla anlamı taşıdığını kabul eder. Ancak bunun aksine bir vakıf yapıp Kur’an okumayı emredip sevabını bağışlamasını isterse işte bunda sıla anlamı olmadığından ücret mukabili olan her şey de sonuçta icâre anlamında olacağından bu sıla-i şer‘iyye kapsamına girmeyeceğini

54 Birgivi, “İnkâzü’l-hâlikîn”, 176-177.

55 Birgivi, *İnkâzü’l-hâlikîn*, 84.

söyler. Çünkü okuyanlar mal için okumuştur. Bu ise dünya ile ahiret ameli işlendiği için riya olup şer ve masiyet bulundurur. Ayrıca bu kişi insanları şerre sevk etmiştir. Sevk eden de ücretle okuyan gibi günahkârdır.⁵⁶

2.7. Yazma Nüshaların Özellikleri

Yazma on iki nüshadan biri meâl ve şerhi bulunmayan sadece istidlâl edilen âyet, hadis ve Hanefî fukahâsının fetvalarının Arapça metinleri ile birlikte birkaç âyet ve hadisin Arapça izahından oluşmaktadır. Diğer on bir nüshası istidlâl edilen âyet, hadis ve fukahâ fetvalarının metni yanında meâl ve şerhi bulunmaktadır. Bu nüshalardan Arapça olan nüsha ile birlikte toplamda dokuz nüsha, Süleymâniye Kütüphanesi'nde; iki nüsha Konya Yazma Eserler Kütüphanesi'nde; biri Bursa İnebey Kütüphanesi'nde; biri ise İBB Atatürk Kitaplığı'nda bulunmaktadır. Bu nüshalardan Konya'daki iki nüshanın isimleri aynı olup bunların dışında hiçbir nüsha diğeri ile aynı isimle kayıtlı değildir. Bu nüshalar mecmualar içerisinde olduğundan yazmanın fiziki özelliklerinden bahsedilmeyecektir. Burada kütüphanede kayıtlı olduğu ismi, kütüphane adı, kütüphanede kayıtlı olduğu koleksiyon ve numarası ile kayıtlı olduğu varak bilgileri verilecektir. Eğer kaydedilen varak numarası ile gerçekte bulunduğu varak bilgilerinde farklılık varsa gerçekte bulunduğu varak numaraları da parantez içerisinde bildirilecektir. Bunun yanında nüshanın okunaklı olup olmadığı dikkate alınarak okunaksız veya müstensihin imlâyı bilmeyen birisi olmasından dolayı okunaklı olan nüshalar belirtilecektir. Tahkikte kullanılacak remzler, başlıklarda o nüshanın ismi olarak kullanılacaktır. Bu remzler, bulunduğu kütüphanenin isminin ilk harfi ile koleksiyon isminin ilk harfinin birleşiminden oluşturulacaktır. Nüshaların isimleri yazılması gerektiği imlâ, dil ve atıf kurallarına göre değil Kütüphanedeki kayıtlı olduğu asıl şekli ile aktarılacaktır.

2.7.1. Süleymâniye Kütüphanesi'nde Bulunan Türkçe Nüshalar

SY/سی Nüshası: *Ücretle Kur'an Okumanın Câiz Olmadığı*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 04552-002, 77^b-83^b varakları arasında kayıtlıdır. Bu risâlenin metni, Osmanlı Türkçesi iledir ve harekelidir. Bu risâlenin remzi, SY/سی olacaktır.

56 Birgivî, "İkâzu'n-nâimîn" 119-120.

SL/سل Nüshası: *Risâle fî ademi cevâzi kırâeti’l-Kur’ân bi’l-ücre*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 03706-037, vr. 386-390. Bu nüsha aslında 355^b-358^a varak numaraları arasında bulunmaktadır. Bu risalenin remzi SL/ سل olacaktır.

SH/سح Nüshası: *Ücretle Kur’an Okutmanın Doğru Olmadığı Hakkında Bir Risâle*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 01140-003, vr. 74-90. Bu nüsha aslında 76^b-86^b varak numaraları arasında bulunmaktadır. Bu risalenin remzi SH/سح olacaktır. Bu risalenin metninde müstensihin yazıyı tam bilmeyen birisi olmasından kaynaklı olduğu düşünülen birçok imla hatasından dolayı metin inşasında bu nüsha dikkate alınmayacaktır.

SE/سا Nüshası: *Risâle fî beyâni ademi abzi’l-ucra alâ kırâati’l-Kur’an*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 00704-002, vr. 17-22. Bu nüsha aslında 17^b-21^a varak numaraları arasında bulunmaktadır. Bu nüshanın remzi, SE/سا olacaktır.

SS/سس Nüshası: *Risâleti Türkiyye fî tabkiki mes’eleti kırâati’l-Kur’ân bi’l-ücreti*, Süleymaniye Kütüphanesi, Sütlüce Dergâhı, 00031-002, vr. 17-23. Bu nüsha aslında 17^b-22^a varak numaraları arasında bulunmaktadır. Bu nüshanın remzi, SS/سس olacaktır.

SM/سم Nüshası: *Birgivi Mehmed Efendi’nin Ücretle Kur’an Okunmasına Dair Fetvası*, Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Arif-Mehmed Murad, 00174-009, vr. 123^b-125^a. Bu nüsha aslında 119^b-124^a varak numaraları arasında bulunmaktadır. Bu risale için SM/سم remzi kullanılacaktır.

SR/سر Nüshası: *Kur’anı Ücretle Okumak Caiz Olmadığına Dair Risale*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 01177-007, vr. 91-94. Bu nüsha aslında 91^b-94^a varak numaraları arasında bulunmaktadır. Bu risale için SR/سر remzi kullanılacaktır.

SB/سب Nüshası: *Îkâzu’n-Nâ’imîn Tercemesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa Koleksiyonu, 00672-011, vr. 96-134. Bu nüsha, aslında 70^b-73^b varakları arasındadır.

2.7.2. Süleymâniye Kütüphânesi’nde Bulunan Arapça Nüsha

SSA/سبع Nüshası: *Risâle fî ademi cevâzi kırâ’eti’l-Kur’ân bi’l-ücre*, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 03832-001, vr. 1^a-2^b. Bu nüshayı daha önce geçen Sütlüce nüshasından ayırmak için Arapça olmasını da dikkate alarak sonuna ayn konularak

remzi SSA'/سع olacaktır. Bu nüshanın Türkçe olarak yazılmadan önce *İnkâzü'l-hâlikîn*'den ilk ihtisâr edilen şekil olabilir.

2.7.3. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi'deki İki Nüsha

KA/قا Nüshası: *Ücretle Kur'an Kırâ'atı ve Nukûdî Ademi Cevâzı*, Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY00005651/9, 89^b-93^b. Bu risale KA/قا şeklinde sembolize edilecektir.

KB/قب Nüshası: Aynı isimle yine Konya'da aynı yerde BY00009543/3 numarada 181b-185b varakları arasında kayıtlı bir nüsha daha vardır. Bu nüsha için KB/قب remzi kullanılacaktır.

2.7.4. Bursa İnebey Kütüphanesi'nde Bulunan Nüsha

BK/بك Nüshası: *Ücret ile Kur'an Okumak Hakkında Risâle*, Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, 1255/3, 16-18. Bu nüsha aslında 16^a-18^b varakları arasında kayıtlıdır. Bu nüshanın remzi, BK/بك olacaktır.

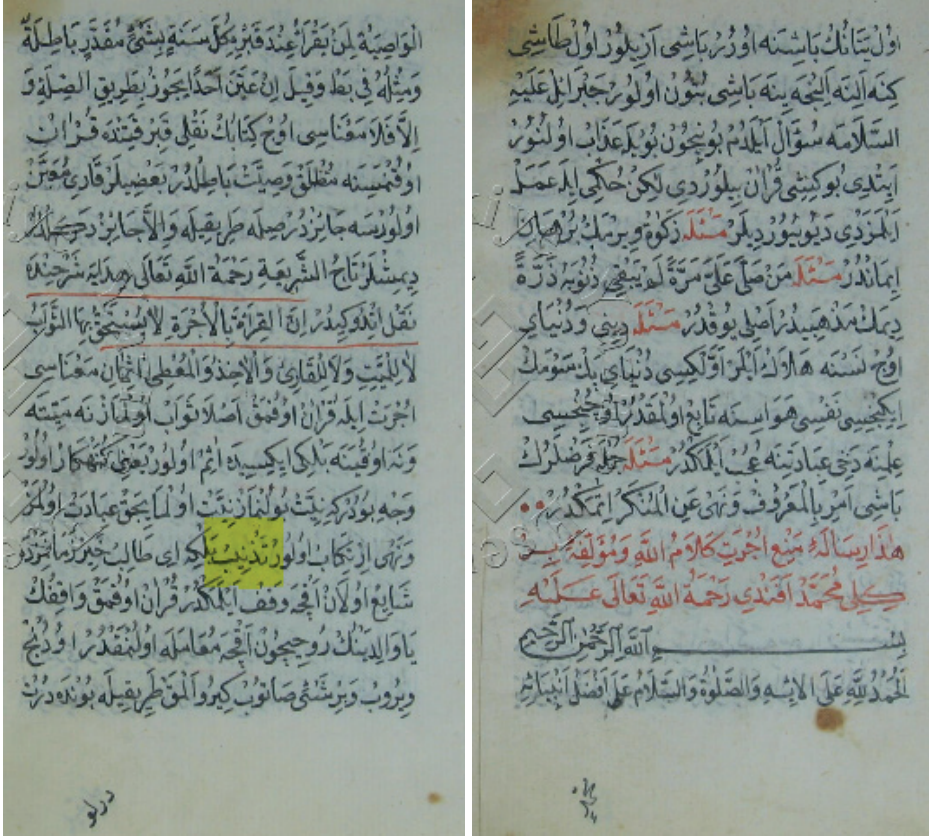
2.7.5. İBB Atatürk Kitaplığı'nda Bulunan Nüsha

AK/آك Nüshası: *Risâle-i İnkâzî'l-hâlikîn Tercümesi*, İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, Demirbaş no: OE_Yz_0504_13, vr. 151^b-154^b. Bu nüshanın remzi, AK/آك olacaktır.

2.8. Tahkikli Metin Neşrinde İzlenilen Yöntem

Tahkikli metin neşrinde izlenilen yöntem, SH nüshası dışındaki bütün nüshaları dikkate almak olacaktır. Çünkü nüshalar, çalışmayı imkânsız kılacak kadar fazla olmayıp bütün nüshalar dikkate alındığında metin inşası efrâdını câmi bir vasıfta olacağı düşünülmektedir. Nüsha resimlerinden bir Arapça iki Türkçe örnek verilecektir.

2.9. Nüsha Resimleri

Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 04552-002, vr. 77^b ve 83^b (İlk ve Son Sayfa).

وحول ما ذكر في الخبرين **الثالث** ما ذكر في تاريخه والخط العربي وهو هذا أول ما
 إلى أن كان من أول القرن على قبة هذه الوصية ما علم قلنا هذا هو الذي مر معنا
 أن يجوز أن كان الخطي من قبله ومنه الآية والنص في الخبرين والآن كان الذي مر معنا
 أبو النعمان كان يقول في الوصية وهذه الآية بقرآنه لأن هذا خبره الآية ملاحة
 في ذلك ما علم وهو قد لم يبق له أحد من الخلفاء **الرابع** ما ذكر في الخط وهو هذا
 هذا الخبران يقرأ عند قبة في الوصية ما علم **الخامس** ما ذكر في الخط وهو هذا
والسادس ما ذكر في الخط وهو هذا ما ذكر في الخط وهو هذا ما ذكر في الخط
 وهو هذا ما ذكر في الخط وهو هذا ما ذكر في الخط وهو هذا ما ذكر في الخط
 في الوصية وهو هذا الوصية من يقرأ في قبة كل سنة من وقت ما علم في الخط وهو هذا
 هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط
 بها التواب للآل والأقارب والأخذ والمعنى **الحكم** أن وقت هذا الخبر هو هذا
 من الخبرين ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط
 من خبرين ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط
 وفي الخط وسائر الأخبار ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط
 وزفران يكون موصى في الخط وهو هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط
 تعينه في مقتضاة زمانه لا يلزم حكمه لأن حكمه لا يكون إلا بالرشوة وفيها الفساد
 مسطور ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط
 هذا لا يكون حكمه ناخذ لا يلزم في السجل والتجديد والبركة الذين اجتمعوا وهو هذا
 مسطور بها في الخط وهو هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط

بسم الله الرحمن الرحيم
 فإني أوصيكم بالله تعالى في كل شيء من الدين والدنيا والآخرة والعلو والسكنى
 على أفضل ما ينبغي له من الدين والدنيا والآخرة والعلو والسكنى **والله**
 فيه رسالة الله عليه وسلم في القرآن والآخرة. وعدم التواب على المعصية والآخرة
 يؤيد شريعة أهل البيت وأما كل شيء من الدين والدنيا والآخرة والعلو والسكنى
 الآية الحنفية كثيرة في كتاب الله ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط
الآخرة من **الآخرة** قوله **الآخرة** والآخرة والآخرة والآخرة والآخرة
 فيها خبر الله في كل شيء من الدين والدنيا والآخرة والآخرة والآخرة والآخرة
 كما في قوله تعالى في كتاب الله في كل شيء من الدين والدنيا والآخرة والآخرة
 خبر الله في كل شيء من الدين والدنيا والآخرة والآخرة والآخرة والآخرة
 الميم ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط
 في خط ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط
 فيها ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط
 سعيها وهو من في ذلك ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط
الآخرة في القرآن والآخرة والآخرة والآخرة والآخرة والآخرة والآخرة
 هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط
 فإني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول أن من قرأ القرآن فليس له به فائدة سيئة فم يقرأ
 القرآن ويسلو به الناس ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط
 ما ذكر في الخط وهو هذا ما علم في الخط وهو هذا ما علم في الخط

Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 03832-001, vr. 1^a ve 2^b (İlk ve Son Sayfa).

Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY00005651/9, 89^b-93^b
(İlk ve Son Sayfa)

Sonuç

Takiyyüddin Mehmed b. Pir Ali el-Birgivî, birçok ilim dalında kendini ispat etmiş Osmanlı âlimlerinden biridir. Arap dili alanında gramer kitabı yazacak derecede Arapçaya hâkim olması yanında tasavvufî kişiliği ve fakihliği ile de kendini ispat etmiştir. İlmî dirayetini bid'atlerle mücadele için kullanan Birgivî, zamanında ortaya çıkan ve bid'at olduğunu iddia ettiği şeylerin ortadan kaldırılması için gayretler göstermiştir. Bid'at saydığı şeylerden birisi de ücret karşılığı Kur'an okuyup sevabını okutana bağışlamaktır. Bunun bid'at ve haram olduğunu ispat için, önce *İnkâzü'l-hâlikîn*, sonra onun Türkçe ve muhtasar hali olan üzerinde çalışılan *Risâle fi 'ademi abzi'l-ücre alâ kırâeti'l-Kur'ân* isimindeki risalesi, sonra *Îkâzu'n-nâimîn ve ifhâmü'l-kâsırîn* isimli risalesi, sonra bu risalede yazılanlara yapılan on altı farklı reddiye maddesi ve cevaplardan oluşan *Hâşiye-i Îkâzi'n-nâimîn* eseri bulunmaktadır. Ayrıca *Fetâvây-ı Birgivî* isimli eserinde de bu konularla ilgili fetvalar vermiştir. Birgivî, üzerinde tahkik ve tahlili yapılan *Risâle fi 'ademi abzi'l-ücre alâ kırâati'l-Kur'ân* eserinde şer'î delillerden kitaptan beş; sünnetten sekiz, Hanefî âlimlerin fetvalarından sekiz fetva ile meseleyi izah etmeye çalıştığını söylemiştir. Eserin muhtasar olması ve Birgivî'nin görüşlerini bütüncül bir şekilde yansıtmamasından dolayı diğer eserlerinden de istifade edilerek "ücretle Kur'an okumanın haramlığı" hakkında Birgivî'nin sonuca şu şekilde vardığı düşünülmektedir:

Kur'an-ı Kerim okumak, vesîle kapsamında değil bedenî bir ibadet hüviyetinde olduğu için namaz gibi mahza ibadetlerdendir. İbadetlerin kabulü için ihlas şarttır. İhlasın elde edilebilmesi için zıddı olan riyadan uzak olması gerekir. Riyayı ise lügaten gösteriş anlamına gelip bu anlamda birisi görsün, duysun veya övsün maksatlı olan Kur'an okumaktır. Ancak riyanın şer'î ıstılahtaki anlamı, âyet ve hadislerin delaletine göre âhiret ameli ile dünyayı elde etmektir. Lügavî anlamı ile paralel olarak birisi görsün ve övsün maksatlı Kur'an okumanın haramlığında ittifak vardır. Bunun yanında abdestsiz Kur'an'a dokunarak, lahn ve tegannilerle dolu bir şekilde okumak da caiz olmadığından bu okuyuş ile para alınmasa da caiz değildir. Sahih bir okuyuşa sahip birisinin para karşılığı Kur'an okuması ise şer'î ıstılaha göre riya kapsamına girer. Riya kapsamına giren bir ibadet fukahânın hisbeten yapmak anlamında kullandığı sıla-i şer'iyye kapsamına giremeyeceği için zıddı olan ücret kapsamına girer. Ücret ile yapılan bir hizmet ise fıkıhta icâre kapsamına girer. Hanefî ulemanın genel görüşü, taatler üzerine icâre caiz olmamasıdır. Özel fetvalarda da imamlık, müezzinlik ve dini eğitim, mahza ibadet olmayıp vesîle kapsamında olduğu için bunların ücret karşılığı yapılmasına cevaz verilse bile sevabını okutana veya yakınlarına bağışlamak şartı ile ücret karşılığı Kur'an okumayı caiz görmemişlerdir. Mezkûr delillerin tamamı ücretle Kur'an okumanın haramlığını gösterir.

B. Tahkikli Neşir

بسم الله الرحمن الرحيم⁵⁷

قال المتوكل على الله الولي الشيخ محمد بن پير علي،⁵⁸ الحمد لله على آلائه، ونعمائه⁵⁹، والصلاة والسلام على أفضل⁶⁰ أنبيائه محمد، وآله، وصحبه⁶¹، وأحبابه، والذين اتبعوه/هم بإحسان من أوليائه⁶² أجمعين.⁶³ وبعد؛ فهذه رسالة لإثبات عدم جواز قراءة القرآن بالأجرة، وعدم الثواب على المعطي، بالأدلة القطعية، لتزيل شبهة أهل الحق بالكلية.

والآيات القرآنية، والأخبار الشريفة النبوية، وأقوال الأئمة الحنفية كثيرة في إثباته. لكن أردنا فيها ما هو أظهر وأقوى دلالة، فاكتمينا من الآيات الكريمة.⁶⁴

Ammā ba‘d; bu ‘abd-i fakîr Mehemmed b. Pîr ‘Alî⁶⁵ bundan evvel⁶⁶ ücret ile Kur’ân-i ‘azîm⁶⁷ okutmak⁶⁸ ve şevâbı okudana olmak şartıyla cā’iz değil idüğün isbât ve izhâr⁶⁹ için *İnkâzû’l-Hâlikîn* adlı⁷⁰ bir⁷¹ risâle taşnîf⁷² itmiş idük⁷³ ve bu

57 عنوان الرسالة هكذا في بعض النسخ قبل البسملة: سم، سر: هَذِهِ رِسَالَةٌ فِي عَدَمِ جَوَازِ الْأُجْرَةِ عَلَى الْقِرَاءَةِ؛ سى: هذا رسالته منع اجرت كلام الله ومؤلفه بركلي محمد افندى رحمه الله تعالى عليه؛ سل: رسالته متعلقه لعدم جواز قراءة القرآن لمولانا بركوي رحمة الله عليه رحمة واسعة؛ سا: هذه رسالة في عدم أخذ الأجر على القرآن.

58 سسع + قال المتوكل على الله الولي الشيخ محمد بن پير علي.

59 سى، بك - ونعمائه.

60 قا - أفضل.

61 سل - وآله وصحبه.

62 سم - وأحبابه والذين اتبعوه/م بإحسان من أوليائه.

63 سم + أجمعين.

64 سسع + وبعد؛ فهذه رسالة لإثبات عدم جواز قراءة القرآن بالأجرة، وعدم الثواب على المعطي، بالأدلة القطعية، لتزيل شبهة أهل الحق بالكلية. والآيات القرآنية، والأخبار الشريفة النبوية، وأقوال الأئمة الحنفية كثيرة في إثباته. لكن أردنا فيها ما هو أظهر وأقوى دلالة، فاكتمينا من الآيات الكريمة.

65 SY, SH + Bu ‘abd-i fakîr Mehemmed b. Pîr ‘Alî.

66 SL, SH: aqdem; AK - evvel.

67 SE, SH + ‘azîm.

68 SE, SH: okumak.

69 SL, SM, SH - ve izhâr.

70 SL, KA - *İnkâzû’l-Hâlikîn* adlı.

71 SL, SH: birkaç.

72 SY + ve te’lif.

73 KA + *İnkâzû’l-Hâlikîn*.

mes'elei ānda⁷⁴ tamam tahkik ve tedkik⁷⁵ itmiş idük. Ehl-i hakdan bi'l-külliyeye şübhei izāle itmiş idik edille-i kat'iyye ile.⁷⁶ Lākin 'arabī ve nev'ī ıtnābı müşte-mil olduğu ecilden⁷⁷ e'azz-i ihvānımız⁷⁸ ve aşdağ-ı hullānımız razakahümüllāhü te'ālā ve belleğahū ilā⁷⁹ akşā mā yürād⁸⁰ bu⁸¹ risāle⁸² ihtisār⁸³ olunup⁸⁴ Türki⁸⁵ ile terceme olunsa nef'i tamām⁸⁶ olurdu didiler.⁸⁷ Bu kelām nefsinde hak olduğu⁸⁸ ve şıdk olduğu⁸⁹ ve ānlara muhālefet⁹⁰ bu hakīre⁹¹ sāig⁹² ve vāsi⁹³ olmadığı⁹⁴ ecilden bu 'ucāle ta'cıl olundu.⁹⁵ Cenāb-ı Feyyāz-ı⁹⁶ mutlakdan celle celālühü⁹⁷ ve 'amme nevalühü⁹⁸ mütevakki'ol⁹⁹dur ki bu hakīre hüsn-i niyyet¹⁰⁰ ve ihlāsla mübtelā¹⁰¹

74 SL: ānlarda.

75 KA - ve tedkik.

76 SL, SH: Ehl-i hakdan bi'l-külliyeye şübhei izāle itmiş idik edille-i kat'iyye ile.

77 SS: için.

78 SL, SH + ihvānımız ol resāyilden.

79 SL, SH - aşdağ-ı hullānımız razakahümüllāhü te'ālā ve belleğahū ilā.

80 KA: yürād.

81 SL, SH, AK - bu.

82 SL, SH - risāle.

83 SY: ihtisād; SM, KB - ihtisār.

84 SY: ve'n-nevd; SM, KB - olunup.

85 SS + lisan.

86 SY, SE, KA, KB, BK, SR, SH, AK: 'āmm.

87 SR: dirler; AK: didikleri.

88 SR - olduğu.

89 SY: ve şıdk olup; SL, SH, KA, BK - ve şıdk olduğu.

90 SY, SH, KA, BK - ve ānlara muhālefet.

91 AK, SH - bu hakīre.

92 SL, SE: sāyi'; SS: sāi'; SY, SH - sāig.

93 SL, SE, SY, SH - ve vāsi'.

94 SY, SH - olmadığı.

95 SL: olunup.

96 SM, SR - Cenāb-ı Feyyāz.

97 SL: celālühūdan.

98 SL, SH - ve 'amme nevalühü.

99 SL, SH - ol.

100 SM, SR, KA, BK - niyyet.

101 SY: yümütāl; SL: mübtelāi.

olanlara ḥüsn-i¹⁰² kabûl¹⁰³ ve ‘amel müyesser¹⁰⁴ ide.¹⁰⁵ Âmin.¹⁰⁶ Yâ mücî-be’s-sâ’ilin.¹⁰⁷

Bu maṭlûbuñ isbâtında¹⁰⁸ âyât-i kerîme-i Kır’âniyye¹⁰⁹ ve aḥbâr-i şerîfe-i nebe-viyye ve aḳvâl-i e’imme-i Ḥanefiyye¹¹⁰ den¹¹¹ delâleti¹¹² aẓhar ve aḳvâ olanları beyan idelim. Ammâ âyât-i kerîme beştir.

الأول: قوله تعالى: ﴿وَلَا تَسْتَوُوا بِآيَاتِي تَمَنَّا قَلِيلًا﴾ [البقرة، ٤١/٢]، يعني: لا تأخذوا بالقرآن ثمنًا قليلًا. والنهي المطلق من الشارع يدل على الحرمة. والمراد من الثمن القليل «متاع الدنيا»، كما في قوله تعالى: ﴿قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ﴾ [النساء، ٧٧/٤]¹¹³.

Evvelkisi: Allâh¹¹⁴ Te’âlânîñ¹¹⁵ kavlidir.¹¹⁶

﴿وَلَا تَسْتَوُوا بِآيَاتِي تَمَنَّا قَلِيلًا﴾

Ma’nâsı, “Benim âyât-i¹¹⁷ Kır’âniyyemle¹¹⁸ dünyayı aḥz eylemeñ.¹¹⁹ Şârî’den¹²⁰ nehy-i¹²¹ muṭlaḳ taḥrîm içündür. Semen-i kalîlden murâd, dünyâdır.¹²² Zirâ âyât-i

102 KB - ḥüsn-i.

103 SL, SH: kabûli ile.

104 SH: ḥalâş müyesser; SL, SE, KA, BK - ve ‘amel müyesser.

105 KA, AK: eyleye.

106 SE - âmin.

107 SY: Yâ Rabbe’l-‘âlemin; SL, SH - Yâ mücibe’s-sâ’ilin.

108 SS, KB - isbâtında.

109 SY: merâtibe; SE - Kır’âniyye.

110 SL, SH + ġāyet çoktur.

111 SL, KB, BK - den.

112 SH + nihāyet.

113 سسع + الأول قوله تعالى: ﴿وَلَا تَسْتَوُوا بِآيَاتِي تَمَنَّا قَلِيلًا﴾ يعني: لا تأخذوا بالقرآن ثمنًا قليلًا. والنهي المطلق من الشارع يدل على الحرمة. والمراد من الثمن القليل «متاع الدنيا»، كما في قوله تعالى: ﴿قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ﴾.

114 SY: Ḥaḳ sübhānehū.

115 SL: Te’âlā ḥazretiniñ bu.

116 SL, SY: kavl-i şerifidir.

117 SY: Benim âyât.

118 SY: Kır’ânla.

119 SM, SR: eylemendir; SY + eylemen ve şârî’den nehy-i muṭlaḳ vârid olmuştur.

120 SY, SL, SM - şârî’den.

121 KB: nefy.

122 SM - muṭlaḳ taḥrîm içündür.

Kur'aniyye'nin ba'zı/sı ba'zı/sını müfessirdir. Kur'an'da¹²³ ﴿قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ﴾ buyurulmuştur.

İkincisi:¹²⁴

﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيُسْتَرُونَ بِهِ تَمَنَّا قَلِيلًا أُولَٰئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ﴾ [البقرة، ١٧٤/٢].

Ma'nası,¹²⁵ tahkikan¹²⁶ şunlardır ki Allāh¹²⁷ Te'ālā'nın kitabında¹²⁸ endürdüğünü gizlerler ve ānīla dünya alurlar. Ānlar¹²⁹ yemezler¹³⁰ karınları içinde¹³¹ illā od¹³² yerler.¹³³ Ya'nī odda yanmağa¹³⁴ sebep olur¹³⁵ şey¹³⁶ yerler.¹³⁷

Üçüncüsü:¹³⁸

﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا ثَوَفَّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالُهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يَبْخُسُونَ، أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَبِاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ [هود، ١١/١٥].

semen-i kalilden murād, dünyadır.

123 SL, SH - Kur'an'da.

124 SSA': ve's-sānī; SL - ikincisi.

125 SR: Ya'nī.

126 KB: tahkik.

127 SY: Hāq.

128 SY- kitabında.

129 SY, KB - ānlar.

130 KB, SH: yemez.

131 SL, KA, KB - içinde.

132 SY, SL, SS, SH: nār.

133 SY: ekl iderler.

134 SL, SH - yanmağa.

135 SY, SE, KB, AK: olan; SL, SH: olacak.

136 SY, SL, SS, KA: şeyler.

137 SY, KA: ekl iderler.

138 SSA': ve's-sālisü; SL - üçüncüsü.

Ma’nası:¹³⁹ şol kimesne¹⁴⁰ ki ‘ameli ile dünyâ diler.¹⁴¹ Ānlara¹⁴² dünyâyı virirüz eksiksiz.¹⁴³ Ānlar¹⁴⁴ şunlardır¹⁴⁵ ki āḥirette ānlara bu ‘amelleri muḳābelesinde yoktur;¹⁴⁶ illā cehennem¹⁴⁷ odı¹⁴⁸ vardır. Ol itdikleri¹⁴⁹ ‘amelleri ḥabṭ ve¹⁵⁰ bāṭıldır.

Dördüncüsü:¹⁵¹

﴿قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ هُوَ إِلَّا دِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ﴾ [الأنعام، ٩٠/٦].

Ma’nası: Di yā Muḥammed¹⁵² ben sizden ecir istemezün Ḳur’ân üzerine. Bu¹⁵³ Kur’ân¹⁵⁴, değildir illā ‘ālemīne¹⁵⁵ zikrādır.¹⁵⁶ Ānıñla dünyā taleb ve aḥz olunmak cā’iz değildir.¹⁵⁷

Beşincisi:¹⁵⁸

﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلِيهَا مَذْمُومًا مَدْحُورًا وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا﴾ [الإسراء، ١٧/١٨].

139 SS: ma’nā-i şerifi.

140 SY, SL + ler.

141 AK: murād iderler; SY: didiler.

142 SY, SL, SE, KB – ānlara.

143 SM, SR: eksiksiz virir.

144 SY – ānlar; SY + daḥī.

145 SS: ānlardır.

146 AK + ecir.

147 SY: düzaḥ.

148 SL, SH – odı.

149 SY, SL, SE: eyledikleri.

150 BK – ḥabṭ ve; SE: hep.

151 SSA’: ve’r-rābī’u; SL – dördüncüsü.

152 BK + ānlara.

153 SY, SL, SE – bu.

154 SE – Kur’ân.

155 SR: ‘ālemīniñ.

156 SR – zikrā.

157 SY, SS – Ānıñla dünyā taleb ve aḥz olunmak cā’iz değildir.

158 SSA’: ve’l-ḥḥāmisi; SL – beşincisi.

Ma'nāsi:¹⁵⁹ bir kimse ki¹⁶⁰ 'ameli ile¹⁶¹ dünyā dileye¹⁶² biz¹⁶³ dilediğimizi dünyādan¹⁶⁴ dilediğimiz kimselere ta'cıl ideriz. Āndan¹⁶⁵ sonra āhrette āniñ-içün cehennem¹⁶⁶ kılıruz. Ol¹⁶⁷ cehenneme girer mezmüm ve medhūr olduğu hâlde. Ve bir kimse ki 'ameliyle āhret dileye ve āniñ-içün sa'y-i maḥşûşla¹⁶⁸ sa'y eyleye.¹⁶⁹ Ya'nî ihlâşla işleye.¹⁷⁰ Dünyā ġarażı/nı karışdırmaya.¹⁷¹ ānların¹⁷² 'amelleri maḳbûl olur.

وأما الأحاديث الشريفة فثمانية.¹⁷³

الأول: «اقرأ القرآن ولا تأكلوا به شيئا».¹⁷⁴

Ammā eḥādīs-i şerīfe sekizdir.¹⁷⁵

Evvelkisi:¹⁷⁶ şāhibü'l-*Hidāye* zıkr eylemiştir.¹⁷⁷ Kitābü'l-icāre'de¹⁷⁸ ḥazret-i Rasūlullāh şallallāhü te'ālā 'aleyhi ve sellem buyurmuştur.¹⁷⁹ «اقرأ القرآن ولا تأكلوا به شيئا»¹⁸⁰

159 SS: ma'nā-i şerifi.

160 SM, SR - ki.

161 SY, SL, SE + diler.

162 SL, SH: dilese.

163 SL, SS, AK: ben.

164 SE, SS - dilediğimizi dünyādan.

165 Sm, SR - āndan.

166 SY, SL, SE - cehennem.

167 SE - kılıruz ol.

168 SY - ile.

169 SM: eyler.

170 SM - işleye; SM, SR: işleyüp.

171 SY - Dünyā ġarażı/nı karışdırmaya; SL, SH + aşlā; SS: Dünyāya ġaraż karışdırmaya; SM, SR: Dünyā ġarażı olmaya.

172 SY - ānların; SL, SE, SH: ānuñ.

173 سماع + وأما الأحاديث الشريفة فثمانية.

174 المرغيناني، أبو الحسن علي بن أبو بكر الفرغاني (ت. ٥٩٣/١١٩٧م). الهداية في شرح بداية المبتدى، تحقيق: طلال يوسف، دار احياء التراث العربي - بيروت - لبنان - د.ت، ٢٣٨/٣. [لا توجد كلمة «شيئا» في الهداية]

175 SL, SH: Ammā eḥādīs-i şerīfe sekiz hadisle iktifā idelim.

176 SSA': el-evvelü.

177 SL - zıkr eylemiştir; SY: zıkr ittigiğidir.

178 KB + dir; SL, SH + zıkr etmiştir.

179 SS + kim.

180 [«شيئا» كلمة سى بولونما مقده در» بوراده]. المرغيناني، الهداية في شرح بداية المبتدى، ٢٣٨/٣

Ma'nâsı: Kur'ânı okuñ ve ânıñla bir şey¹⁸¹ yemeñ. Ya'nî ânıñla dünyâ¹⁸² kazanmañ.

والثاني: ما رواه الترمذي¹⁸³ عن عمران بن حصين أنه لما مر بمعاذ فرأى فيه رجلا يقرأ القرآن، وسئل به عن الناس، فقال: «إنا لله وإنا إليه راجعون».

هذا من أشراط الساعة، فإني سمعت أنّ رسول الله عليه السلام يقول: «إن من قرأ القرآن فيسئل الله به فإنه سيجيئ قوم يقرؤون القرآن ويستلون به الناس».¹⁸⁴ لأنه عليه السلام عد أخذ الأجرة بقراءة القرآن من أشراط الساعة.¹⁸⁵

İkincisi: Tirmizî¹⁸⁶ rahmetullâh-i 'aleyh rivâyet itdiğidir.¹⁸⁷ 'İmrân¹⁸⁸ b. Huşayn rağıyallâhü te'âlâ 'anhümâ¹⁸⁹ dan¹⁹⁰ eyitdi.¹⁹¹ Netekim¹⁹² bir¹⁹³ kışsa ider.¹⁹⁴ Bir¹⁹⁵ kimse mürür etdi Kur'ân'ı okur.¹⁹⁶

181 SY, SL, SE, KA + bir şey'.

182 SS – dünyâ.

183 متن الحديث في الترمذي هكذا: «عن عمران بن حصين، أنه مرّ على قارئٍ يقرأ، ثمّ سأل فاسترجع، ثمّ قال: سمعتُ رسولَ الله صلّى الله عليه وسلّم يقول: من قرأ القرآن فليُسأل الله به، فإنه سيجيئ أقوامٌ يقرءون القرآن يسألون به الناس.»

184 الترمذي، أبو عيسى محمد بن عيسى (ت. ۲۷۹هـ/۸۹۲م). السنن، تحقيق: بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي، بيروت – ۱۹۹۸، ۱۷۹/۵، فضائل القرآن ۲۹۱۷.

185 سسع + والثاني: ما رواه الترمذي عن عمران بن حصين أنه لما مر بمعاذ فرأى فيه رجلا يقرأ القرآن، وسئل به عن الناس، فقال: «إنا لله وإنا إليه راجعون». هذا من أشراط الساعة، فإني سمعت أنّ رسول الله عليه السلام يقول: «إن من قرأ القرآن فيسئل الله به فإنه سيجيئ قوم يقرءون القرآن ويستلون به الناس». لأنه عليه السلام عد أخذ الأجرة بقراءة القرآن من أشراط الساعة.

186 SY, SL + İmâm.

187 KA: eyledigidir.

188 SM, SR, SSA: 'Ömer

189 SS: hüseyin; SM + eyitdi.

190 SM – den.

191 SH – eyitdi.

192 SM – netekim; SY, SL, Sh: kim.

193 SE, SM, SR – bir.

194 SM, SR – kışsa ider.

195 SM, SR, KB, BK – bir.

196 KA, KB, BK + okur; SH: okurken.

Dahî su'âl¹⁹⁷ iydürdi.¹⁹⁸ 'İmrân¹⁹⁹ hâzretleri²⁰⁰ bunı göricek "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'un" didi ve eyitdi.²⁰¹ Hâzret-i Rasûlüllâh şallallahü te'âlâ 'aleyhi ve sellem'den işitdim eydürdi: «ويستملون الناس به من قرأ القرآن فليست الله تعالى به فإنه سيحيى أقوام يقرؤون القرآن»²⁰²

Ma'nâsı: Bir kimesne Kur'an okusa ânîñla Allâh te'âlâ'dan istesün zîrâ yakında bir tâ'ife gelse gerekdir. Kur'an'ı okuyup ânîñla nâsdan su'âl etseler gerekdir. Pes²⁰⁴ Hâzret-i risâlet²⁰⁵ penâh²⁰⁶ 'aleyhi'sşalâtü ve's-selâm,²⁰⁷ "Kur'an'la dünyâ ahz eylemek kıyâmet 'alâmetidir" didi.²⁰⁸

والثالث: ما ذكره الترمذي في تفسيره عليه السلام، قال: ²⁰⁹ «لا تأخذوا للعلم والقرآن ثمنا²¹⁰ قليلا²¹¹ فيسبقكم الدنيا إلى الجنة».²¹²

Üçüncüsü: Şeyh²¹³ tefsirinde²¹⁴ irâd eyledüğüdür.²¹⁵

قال النبي عليه الصلاة والسلام: «لا تأخذوا للعلم والقرآن ثمنا²¹⁶ قليلا²¹⁷ فيسبقكم الدنيا إلى الجنة».²¹⁸

197 SM, SR - dahî su'âl.

198 SY, SL: eydür.

199 SM, SR - 'İmrân.

200 SE, SH, KA + hâzretleri; SY, SL, KB: hâzreti; AK: rađıyallahü 'anh.

201 SM, SR - bunı göricek "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'un" didi ve eyitdi.

202 سى، سل، قب، بك - فليست الله تعالى به فإنه سيحيى أقوام يقرؤون القرآن.

203 سم، سر - به.

204 SM, SL, SH + pes.

205 SH - risâlet.

206 SM, SR + penâh.

207 KA, AK + 'aleyhi'sşalâtü ve's-selâm.

208 SL, SH: 'alâmetlerinden saydı.

209 سسع + والثالث: ما ذكره الترمذي في تفسيره عليه السلام، قال. هذا الحديث غير موجود في سنن الترمذي.

210 سم: ثمنا للعلم والقرآن.

211 سس، آك + قليلا.

212 أبو منصور محمد بن محمد الماتريدي، تأويلات أهل السنة، تحقيق، مجدى باسلوم (بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠٠٥)، ٧٠/٦. [هذا

الحديث غير موجود فيه. أنظر: يونس، ٧١/١١].

213 SL, SH + Ebü Manşür Mâturîdî ve; SS, SM, SR + raḥmatullâh; AK: raḥmatullâhi te'âlâ 'aleyh.

214 SL, SH: tefsirlerinde.

215 SL, SH: olunan ḥadîs-i şerîfidir.

216 سم: ثمنا للعلم والقرآن.

217 سس، آك + قليلا.

218 تأويلات أهل السنة لأبي منصور الماتريدي، ٧٠/٦.

Ma'nası: 'ilim için ve dahî²¹⁹ Kur'ân için semen-i kalîl²²⁰ alman tâ ki²²¹ dünyâ²²² sizi öğürdlemesin²²³ cennete dimerdir.²²⁴

الرابع: ما رواه الإمام أحمد ويزار، أنه عليه السلام قال: ²²⁵ "بشر هذه الأمة بالسَّنا 226 والدين والرفعة²²⁷ والتمكين²²⁸ في الأرض فمن عمل منهم عمل الآخرة للدنيا لم يكن له²²⁹ في الآخرة من نصيب".²³⁰

Dördüncüsü: İmâm Aḥmed ve Bezzār²³¹ ve gayri rivāyet etdikleridir.²³² Übeyy b. Ka'b raḍiyallāhü te'ālā 'anh ḥazretlerinden ḥazret-i Rasûlüllāh şallallāhü te'ālā 'aleyhi ve sellem eyitdi.²³³

"بشر هذه الأمة بالسَّنا²³⁴ والدين والرفعة²³⁵ والتمكين²³⁶ في الأرض فمن عمل منهم عمل الآخرة للدنيا لم يكن له²³⁷ في الآخرة من نصيب".²³⁸

219 SL, SH + dahî.

220 SS + kalîl.

221 SH - tâ ki.

222 SY, SE, SS - dünyâ.

223 SL: öğürdmesin.

224 SM + dimerdir.

225 سجع + والرابع: ما رواه الإمام أحمد ويزار، أنه عليه السلام قال.

226 سى: بالسَّنا؛ سجع: بالسَّنا؛ سجع: بالسَّنا.

227 قا، قب، سس - والرفعة؛ سى: والرفعة.

228 سا: والتمكين.

229 سم، سر - له.

230 أحمد بن حنبل، أبو عبد الله الشيباني، (ت. ٢٤١هـ/٨٥٥م)، مسند الإمام أحمد بن حنبل، تحقيق: شعيب الاناؤت - عادل مرشد، مؤسسة الرسالة، بيروت (٢٠٠١)، ١٤٦/٣٥-١٤٨، ح: ٢١٢٢١، ٢١٢٢٣، ٢١٢٢٥. [متن هذا الحديث في المسند هكذا في الطرق الثلاثة: «بَشِّرْ هَذِهِ الْأُمَّةَ بِالسَّنا، وَالنَّصْر، وَالتَّمْكِينِ فِي الْأَرْضِ، فَمَنْ عَمِلَ مِنْهُمْ عَمَلَ الْآخِرَةِ لِلدُّنْيَا، لَمْ يَكُنْ لَهُ فِي الْآخِرَةِ نَصِيبٌ؛ بَشِّرْ هَذِهِ الْأُمَّةَ بِالسَّنا، وَالنَّصْر، وَالتَّمْكِينِ، فَمَنْ عَمِلَ مِنْهُمْ عَمَلَ الْآخِرَةِ لِلدُّنْيَا، لَمْ يَكُنْ لَهُ فِي الْآخِرَةِ نَصِيبٌ؛ بَشِّرْ هَذِهِ الْأُمَّةَ بِالسَّنا، وَالتَّمْكِينِ فِي الْبِلَادِ، وَالتَّمْكِينِ، وَالتَّمْكِينِ فِي الدِّينِ، وَمَنْ عَمِلَ مِنْهُمْ يَعْمَلُ الْآخِرَةَ لِلدُّنْيَا، فَلَيْسَ لَهُ فِي الْآخِرَةِ نَصِيبٌ»]

231 SL, SH + ve Bezzār. (Bu hadis *Müsned'ül-Bezzār*'da bulunamamıştır.)

232 SL, KB - dir.

233 SL, SS, SH - eyitdi.

234 سى: بالسَّنا؛ سجع: بالسَّنا؛ سجع: بالسَّنا.

235 قا، قب، سس - والرفعة؛ سى: والرفعة.

236 سا: والتمكين.

237 سم، سر - له.

238 مسند الإمام أحمد بن حنبل، ١٤٦/٣٥-١٤٨، رقم: ٢١٢٢١، ٢١٢٢٣، ٢١٢٢٥.

Ma'nāsı: Muştula bu ümmete zıyā ve dīn ve rifat ve yeryüzünde temkīn²³⁹ ile. Bunlardan biri²⁴⁰ āhīret 'amelini dünyā içün işlese ānīn-içün āhīrette ašlā naşīb yokdur illā nār.²⁴¹

والخامس: ما رواه الطبراني في الأوسط عن أبي هريرة أنه عليه السلام قال:²⁴²

Beşincisi: Taberānī rahmetullāhi te'ālā 'aleyh²⁴³ *Evsaf*'ında rivāyet itdüğidir. Hāzret-i²⁴⁴ Ebū Hūreyre²⁴⁵ raḍiyallāhü te'ālā 'anh²⁴⁶ eyitdi.²⁴⁷ İşitdim²⁴⁸ Rasūlüllāh 'aleyhi's-şalātü ve's-selām eydürdi.

"من ترين بعمل الآخرة وهو لا يريدھا ولا يطلبھا²⁴⁹ لعن في السموات والأرض".²⁵¹

Ma'nāsı:²⁵² Bir kimesne āhīret 'ameli ile bezense ya'nī işlese²⁵³ ānīnla²⁵⁴ āhīret dilemese göklerde ve yerlerde āna la'net ol (un)ur.²⁵⁵

239 KB, BK – ile.

240 SY, SE, SS – biri.

241 SL, SH + illa nār.

242 سسع + والخامس: ما رواه الطبراني في الأوسط عن أبي هريرة أنه عليه السلام قال.

243 SY, SE, BK, SM, SR: rahmetullāhi te'ālā 'aleyh.

244 SY, SL, SH, AK – hāzret-i.

245 SY, SL, SE, KA, KB, SM, SR + den.

246 KB, SS, AK – raḍiyallāhü te'ālā 'anh.

247 SL, SH, AK – eyitdi.

248 KA – işitdim.

249 سا – لا يريدھا؛ سى: يريدھا.

250 : سى – ولا يطلبھا؛ سا: يريدھا.

251 الطبراني، أبو القاسم مسند الدنيا سليمان بن أحمد بن أيوب (ت. ۳۶۰/۹۷۱م)، المعجم الاوسط، تحقيق: أبو معاذ طارق بن عوض الله بن محمد – أبو الفضل عبد المحسن بن إبراهيم الحسيني، (دار الحرمين، القاهرة، ۱۹۹۵)، ۹۶/۵، ح. ۴۷۷۶: [متن هذا الحديث فى المعجم الاوسط هكذا: «إِذَا تَرَى الرَّجُلَ لِعَمَلِ الْآخِرَةِ وَهُوَ لَا يُرِيدُهَا وَلَا يَطْلُبُهَا لَعَنَ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَيْنِ»]

252 SS: ma'nā-i şerifi.

253 SM, SR – bezense ya'nī işlese.

254 SA, KA, KB, SS, SH, AK + ānīnla

255 AK: olundu.

والسادس: ما رواه الطبراني في كبيره أنه عليه السلام قال: ²⁵⁶«من طلب الدنيا بعمل الآخرة طمس ²⁵⁷

وجهه ويحَقُّ ²⁵⁸ذِكْرُهُ وَأُثِّبَتْ اسمه في النار". ²⁵⁹

Altıncısı: Ṭaberānī rahmetullāhi te‘ālā ‘aleyh ²⁶⁰ rivāyet itdüğidir. ²⁶¹ *Kebir*’inde ḥazret-i ²⁶² risālet ²⁶³ penāh ²⁶⁴ Rasūlüllāh şallallahü te‘ālā ‘aleyhi ve sellem ²⁶⁵ eyitdi. ²⁶⁶

«من طلب الدنيا بعمل الآخرة طمس ²⁶⁷ وجهه ويحَقُّ ²⁶⁸ذِكْرُهُ وَأُثِّبَتْ اسمه في النار". ²⁶⁹

Ma’nāsı: ²⁷⁰ Bir kimse āhiret ‘ameliyle dünyā ṭaleb ²⁷¹ eylese kıyāmet gününde yūzi belürsüz ola. ²⁷² Ya’nī gözi ve burnı ve ağzı olmaya ve ānīn adı cennetlik defterinden kazına ve cehennemlik defterine ²⁷³ yazıla. el-‘ıyāze bi’llāhi te‘ālā. ²⁷⁴

والسابع: ما رواه ابن ماجه عن أبي هريرة أنه عليه السلام قال:

«نعوذ بالله من جُبِّ الحُزْنِ.»

قالوا: «يا رسول الله ما جب الحزن؟»

256 سماع + والسادس: ما رواه الطبراني في كبيره أنه عليه السلام قال.

257 سم، سر: اطمس.

258 سا: ونحوه؛ قا، بك، أك، سح، سماع: ومُحَقِّقٌ؛ سس: ومُحَقِّقٌ؛ قب: ومحو.

259 الطبراني، أبو القاسم مسند الدنيا سليمان بن أحمد بن أيوب (ت. ٣٦٠/٩٧١م)، المعجم الكبير، تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، مكتبة ابن تيمية - القاهرة (١٩٩٤)، ٢/٢٦٨، ح. ٢١٢٨٠. [متن هذا الحديث هكذا: «مَنْ طَلَبَ الدُّنْيَا بِعَمَلِ الْآخِرَةِ طُمِسَ وَجْهُهُ وَمُحَقِّقٌ ذِكْرُهُ وَأُثِّبَتْ إِسْمُهُ فِي النَّارِ.»]

260 BK + rahmetullāhi te‘ālā ‘aleyh.

261 SM, SR: etdi.

262 SR - *Kebir*’inde ḥazret.

263 SM, SR, SR - risālet; SS: Rasūlüllāh.

264 SY + penāh.

265 SE, KA + şallallahü te‘ālā ‘aleyhi ve sellem; SS + ‘alehi’s-şalātü ve’s-selām.

266 SR - eyitdi; SS: buyurur.

267 سم، سر: اطمس.

268 سا: ونحوه؛ قا، بك، أك، سح، سماع: ومُحَقِّقٌ؛ سس: ومُحَقِّقٌ؛ قب: ومحو.

269 المعجم الكبير للطبراني، ٢/٢٦٨، ح. ٢١٢٨٠.

270 SS: ma’nā-i şerifi.

271 SL, SE, BK, SR, SH, AK + ṭaleb.

272 SY, SE, AK: olur.

273 SY, SE, KA: düzah defterinde.

274 SL, AK + el-‘ıyāze bi’llāhi te‘ālā.

قال: «وَادٍ فِي جَهَنَّمَ يَتَعَوَّذُ مِنْهُ جَهَنَّمُ كُلَّ يَوْمٍ أَرْبَعِ مِائَةِ مَرَّةٍ.»

قيل: «يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ يَدْخُلُهُ؟»

قال: «أَعَدَّ لِلْقَرَاءَةِ الْمَرَاءِينَ بِأَعْمَالِهِمْ، وَإِنْ أَبْغَضَ الْقَرَاءَةَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى الَّذِينَ يَزُورُونَ الْأُمَرَاءَ.»²⁷⁵

وأكثر القضاة في زماننا في حكم الأُمراء بل زيارتهم أشد.

والمراد من الأعمال المذكورة في الآيات وفي الأحاديث ما كانت مخصوصة لذات الله تعالى، كالصلاة والصوم وقراءة القرآن والتسبيح والتلهيل وغيرها. أما الإمامة والتأذين وتعليم العلم والفقهاء عند الأئمة المتقدمين لا يجوز بالأجرة، وأما عند الأئمة المتأخرين يجوز لكن لا يحصل الثواب.²⁷⁶

Yedindicisi: İbn Māce rahmetullāhi te‘ālā ‘aleyh²⁷⁷ rivāyet itdūğidir. Ebū Hü-reyre‘den²⁷⁸ rađıyallāhü te‘ālā ‘anh²⁷⁹ eyitdi.²⁸⁰ Rasūlullāh ḥazret-i ‘aleyhi’ş-şalātü ve’s-selām eyitdi.

275 ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني (ت. ٢٧٣/٨٨٧م)، سنن ابن ماجه، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، (دار إحياء التراث العربية، د.ت.)، ٩٤/١، ح: ٢٥٦٠. [متن هذا الحديث في سنن ابن ماجه هكذا: «تَعَوَّذُوا بِاللَّهِ مِنْ جُبِّ الْخُزْنِ! قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَمَا جُبُّ الْخُزْنِ؟ قَالَ: وَادٍ فِي جَهَنَّمَ، يَتَعَوَّذُ مِنْهُ جَهَنَّمُ كُلَّ يَوْمٍ أَرْبَعِينَ مَرَّةً، قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ يَدْخُلُهُ؟ قَالَ: أُعِدَّ لِلْقَرَاءَةِ الْفُرَاتَيْنِ بِأَعْمَالِهِمْ، وَإِنْ مِنْ أَبْغَضِ الْقَرَاءَةِ إِلَى اللَّهِ الَّذِينَ يَزُورُونَ الْأُمَرَاءَ.»]

276 سمس + والسابع ما رواه ابن ماجه عن أبي هريرة أنه عليه السلام قال: «نَعَوَّذُ بِاللَّهِ مِنْ جُبِّ الْخُزْنِ. قَالُوا: «يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا جِبُّ الْخُزْنِ؟» قَالَ: «وَادٍ فِي جَهَنَّمَ يَتَعَوَّذُ مِنْهُ جَهَنَّمُ كُلَّ يَوْمٍ أَرْبَعِ مِائَةِ مَرَّةٍ.» قيل: «يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ يَدْخُلُهُ؟» قال: «أَعَدَّ لِلْقَرَاءَةِ الْمَرَاءِينَ بِأَعْمَالِهِمْ، وَإِنْ أَبْغَضَ الْقَرَاءَةَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى الَّذِينَ يَزُورُونَ الْأُمَرَاءَ.» وأكثر القضاة في زماننا في حكم الأُمراء بل زيارتهم أشد». والمراد من الأعمال المذكورة في الآيات وفي الأحاديث ما كانت مخصوصة لذات الله تعالى، كالصلاة والصوم وقراءة القرآن والتسبيح والتلهيل وغيرها. أما الإمامة والتأذين وتعليم العلم والفقهاء عند الأئمة المتقدمين لا يجوز بالأجرة، وأما عند الأئمة المتأخرين يجوز لكن لا يحصل الثواب.

277 SE, SM, SR + rahmetullāhi te‘ālā ‘aleyh.

278 SM, SR, SH - den; SE, KB; BK, SM, SR + ḥazretinden.

279 SE, SM, SR, SH, KA + rahmetullāhi ‘aleyh.

280 SE, KA, KB, AK + eyitdi; SM, SR: eydür.

"تَعَوُّدُوا²⁸¹ بالله²⁸² مِنْ جُبِّ الْحُزْنِ²⁸³ قالوا: يا رسول الله²⁸⁴ و/ما جب الحزن، قال: وادٍ في جهنم يتعوذ بالله²⁸⁵ منه جهنم²⁸⁶ كل يوم أربع مائة مرة. قيل: يا رسول الله من يدخله؟ قال²⁸⁷: أعد للقراء المراءين بأعمالهم، وإن أبغض القراء إلى الله تعالى الذين²⁸⁸ يزورون الأمراء.

Ma'nası: Allāh Te'ālā'ya sığınmān cübb-i hüzünden. Aşhāb rıdvānullāh-i te'ālā 'aleyhim ecma'in²⁸⁹ eyitdiler.²⁹⁰ Cübb-i hüzn ne nesnedir? Yā Rasūlallāh! didiler.²⁹¹ Ol daḥī²⁹² eyitdi.²⁹³ Ol²⁹⁴ cehennemde bir deredir.²⁹⁵ Cehennem, āndan Allāh Te'ālā'ya günde dört yüz kere sığınur. Aşhāb²⁹⁶ rıdvānullāh-i te'ālā 'aleyhim ecma'in²⁹⁷ eyitdiler. "Yā Rasūlallāh²⁹⁸ āna kimler girür?²⁹⁹ Ḥazret-i³⁰⁰ Rasūlüllāh 'aleyhi's-şalātü ve's-selām³⁰¹ eyitdi.³⁰² "Şol kāriler³⁰³ ki 'amelleri ile³⁰⁴ dünyā dileyeler³⁰⁵ ve daḥī

281 سس - تَعَوُّدُوا ؛ سى، سل، سا، قا: نعوذ.

282 سس، بك - بالله.

283 سس - مِنْ جُبِّ الْحُزْنِ.

284 سس، آك - قالوا يا رسول الله.

285 سم + بالله.

286 سم - منه جهنم.

287 قا - يا رسول الله من يدخله قال.

288 سا، قب - الذين.

289 SL, KA, AK + rıdvānullāh-i te'ālā 'aleyhim ecma'in.

290 KB: eyitdi.

291 SM, SR + didiler.

292 SS - ol daḥī; KA: Rasūlüllāh şallallāhü te'ālā 'aleyhi ve sellem; AK: Rasūl ḥazret.

293 SM, AK - eyitdi; SS: buyurdi ki.

294 KA, AK + ol.

295 SE, SR - cehennemde bir deredir.

296 KA, AK + aşhāb.

297 KA + rıdvānullāh-i te'ālā 'aleyhim ecma'in.

298 KA, SM - Yā Rasūlallāh.

299 SY: giren kimlerdir.

300 KA, AK + ḥazret.

301 KA + Rasūlüllāh ḥazret-i 'aleyhi's-şalātü ve's-selām.

302 AK + ki.

303 KA + dır; SL, SH: okuyıcılar ki.

304 KA, SM - 'amelleri ile.

305 SY, SE: dileyeler; SL: dilerler.

Allāh³⁰⁶ sübhānehū ve³⁰⁷ te‘ālā’nın katī sevmediği kāriler³⁰⁸ şunlardır ki³⁰⁹ beğleri ziyāret iderler.” Zamānımız³¹⁰ kādīlerini ekserisi beğler ma‘nāsındır.³¹¹ Belki bunları³¹² ziyāret³¹³ etmek³¹⁴ daḥī³¹⁵ beğleri ziyāret etmekden³¹⁶ eşeddir. Bu āyātda³¹⁷ ve bu³¹⁸ ehādīste zıkr ol(un)an ‘amel ve āḥiretten murād şol ‘amellerdir ki ānıñ vasfı/važ’ı bizzāt Allāh sübhānehū ve³¹⁹ te‘ālā’ya³²⁰ yakın(lık) için ola. Meselā³²¹ namaz kılmak ve oruç tutmak ve Qur’ān okumak ve tesbīḥ ve tehlīl eylemek gibi. Ammā³²² imāmet ve ezān okumak³²³ ve Qur’ān³²⁴ okumağa öğretmek³²⁵ ve kıra’at³²⁶ ve fıkıh öğretmek³²⁷ imāmlarımızñ muḳaddemleri katında bunlar daḥī namaz kılmak gibidir.³²⁸ Bunları ücret ile itmek³²⁹ cā’iz değıldir. Ammā mu‘aḥḥarları katında bunları ücret ile eylemek³³⁰ cā’izdir. Nihāyet³³¹ aşlā³³² sevāb ḥāşıl olmaz.

306 SL: Ḥak.

307 SY + sübhānehū ve.

308 SL, SH: okuyıcılar.

309 SL, SE, BK, SM – şunlardır ki.

310 SY: zamāne; SS: zamānemüzün; AK: zamānemiz.

311 SL, SH: ḥükmündedir; SM, SR: tavrındadır.

312 SY, SE, KA, KB, AK, SS, SH + bunları; SM, SR: bu meḳüle kādīleri.

313 SL, BK – ziyāret.

314 SM, SR + etmek; SS: iden.

315 SM - daḥī.

316 SM, SR + beğleri ziyāret etmekden.

317 SM, SR - de.

318 SY, SL + bu.

319 SY + sübhānehū ve.

320 SS, SR: Allāh’a

321 SM, SR + meselā.

322 SY, SL, SE, KB, SH, AK + Ammā.

323 SL, SH: te’zīn.

324 KA, SM, SR, KB, AK + ve Qur’ān.

325 KB + okumağa öğretmek.

326 BK + ve kıra’at.

327 KB, SS - ve fıkıh öğretmek.

328 SH - bunlar daḥī namaz kılmak gibidir.

329 SY, SS, AK - itmek; SL, SH: eylemek.

330 SM – eylemek.

331 SM + Ammā.

332 SM, SR + aşlā.

والثامن: قوله عليه السلام: «إنما الأعمال بالنيات، ولكل امرئٍ ما نوى». ³³³ والمراد من النية قصد العمل بالقلب للتقرب إلى الله تعالى، لا لغرض الدنيا أصلاً. يعني: من قراء القرآن للدراهم والدنانير لا يكون فيه نية. وإن لم يكن فيه نية لا يكون عبادة، ولا يحصل له الثواب أصلاً، بل يكون آثماً لارتكابه النهي. ³³⁴

«إنما الأعمال بالنيات ولكل امرئٍ ما نوى» ³³⁵ **Sekizincisi:** Rasûlüllâh 'alehyi's-selâm hâzretlerinin ³³⁶ **ķavlidir.**

Ma'nâsi: ³³⁷ 'amelleriñ sevâbı olmaz illâ niyyetle olur. ³³⁸ Her ³³⁹ er ³⁴⁰ kişi ³⁴¹ için niyyet itdüginiñ sevâbı vardır. ³⁴² Niyyetiñ ma'nâsi, ³⁴³ mücerred ³⁴⁴ kalbiyle 'amele kaçd eylemektir. Allâh te'âlâ'ya yakın olmak için ola. ³⁴⁵ Ya'nî ol 'ameli işlemesi mücerred Allâh te'âlâ'ya ³⁴⁶ yakın olmak için ³⁴⁷ ola. ³⁴⁸ Hiç ³⁴⁹ dünyâ garażı ³⁵⁰ karış(dır) maya. ³⁵¹

333 البخاری، أبو عبدالله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم (ت. ۲۵۶هـ/۸۷۰م). صحيح البخاری، تحقيق: مصطفى ديب البوغا، (دار ابن كثير-دار اليمامة، دمشق ۱۹۹۳)، بدء الوحي ۱. [متن هذا الحديث هكذا: «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَّا نَوَى.»]

334 سسع + والثامن: قوله عليه السلام: «إنما الأعمال بالنيات ولكل امرئٍ ما نوى». والمراد من النية قصد العمل بالقلب للتقرب إلى الله تعالى لا لغرض الدنيا أصلاً. يعني: من قراء القرآن للدراهم والدنانير لا يكون فيه نية. وإن لم يكن فيه نية لا يكون عبادة، ولا يحصل له الثواب أصلاً، بل يكون آثماً لارتكابه النهي.

335 SL, SH + ķavlidir.

336 SL, SH - ķavlidir.

337 SS: ma'nâ-i şerifi.

338 SM, SR: niyyetine göre virülür.

339 SM, SR - her.

340 SM, SR, SY, SL - er.

341 SY, AK + kişi; SL: kimse.

342 SM, SR - için niyyet itdüginiñ sevâbı vardır.

343 SM, SR: niyyet.

344 SM, SR + mücerred.

345 SY, SL, SH, KB + ola.

346 SY, SL, SE, KA, AK + Ya'nî ol 'ameli işlemesi mücerred Allâh te'âlâ'ya.

347 SE, KA, SS, AK + yakın olmak için.

348 SE, KA, SS, AK + ola; SY, SL + olup.

349 SM, SR + hiç.

350 SM, SR - garażı.

351 SM, SR + lillâh ola; SL, SH: aşlâ.

Pes, bir³⁵² kimse ki/m³⁵³ Qur'an-i 'azîmi akçe için³⁵⁴ okıya³⁵⁵ ânda³⁵⁶ niyyet bulunmaz. Ol³⁵⁷ okudığı³⁵⁸ 'ibâdet olmaz ve ânîñ için³⁵⁹ aslâ³⁶⁰ sevâb/ı hâşıl³⁶¹ olmaz.³⁶² Ne okıyana ne okıdana.³⁶³ Dağî³⁶⁴ okıdan³⁶⁵ kimseye³⁶⁶ kıyâmetde³⁶⁷ akçesine dutana³⁶⁸ ol akçeyi³⁶⁹ sevâb³⁷⁰ virse³⁷¹ gerekdir.³⁷²

وأما أقوال الأئمة الحنفية على قسمين:

أحدها: على وجه العموم.

والثاني: على وجه الخصوص.

أما الأول: ما ذكر في الكتب الفقهية، وهو هذا: «ولا يجوز الإجارة على الطاعات»؛ في بعض الكتب، كالهداية: «تعليم القرآن مستثنى عنه»، وفي بعضها: «الإمامة والتأذين وتعليم العلم والفقه. وفي كل واحد منهما يشترط أن لا يكون للأخذ والمعطي ثواب».

وأما على وجه الخصوص فكثيرة، لكن اكتفينا بثمانية.³⁷³

352 SM: her.

353 SY, SS - ki/m.

354 SM, SR, SH: ile.

355 AK: okısa.

356 SE, KA, SS - ânda.

357 KA, SS - ol.

358 SL, SE - okudığı.

359 SM, SR - ve ânîñ için.

360 SY, SL: dağî; SM, SR: hiç.

361 SL, SH + hâşıl.

362 SM, SR: yokdur.

363 SY, AK - Ne okıyana ne okıdana.

364 AK + dağî.

365 SE, KA: okutduran.

366 SM, SR - kimseye.

367 SE, KA - kıyâmetde.

368 SM, SR: şâhibine.

369 SM, SR + ol akçeyi.

370 Se, KA + sevâb.

371 Sy: virirle; SM, SR, SL, SS: virmek.

372 SM, SR: lâzımdır.

373 سسع + وأما أقوال الأئمة الحنفية على قسمين: أحدها: على وجه العموم. والثاني: على وجه الخصوص. أما الأول: ما ذكر في الكتب الفقهية،

Ammâ aqvâl-i e'imme-i Hanefiyye³⁷⁴ iki kısım üzere³⁷⁵ dir ki³⁷⁶ biri³⁷⁷ 'umûm üzere/dir³⁷⁸ biri³⁷⁹ huşûş üzeredir.³⁸⁰ 'Umûm üzere olan 'amme-i kütüb-i fıkhiyye-³⁸¹ de mezkûr olanlardır ki³⁸² 'ibâreti budur.³⁸³ «لا تجوز الإجارة³⁸⁴ على الطاعات³⁸⁵»

Ma'nâsı:³⁸⁶ tâ'atler üzere icâre câ'iz değildir. Ba'zı kütübde *Hidāye* gibi ta'lîm-i Kur'ân istiṣnâ olunmuştur. Ve ba'zısında imâmet ve te'zîn ve ta'lîm-i fıkıh dahî³⁸⁷ istiṣnâ olunmuştur.³⁸⁸ Ammâ³⁸⁹ hiç birinde Kur'ân okumak³⁹⁰ sevâbı okıdana kayd³⁹¹ olmak şartıyla istiṣnâ olunmamıştır. Pes³⁹² baḥis,³⁹³ taḥt-i³⁹⁴ 'umûmda bâkî kalmıştır. huşûş üzere olan gâyet³⁹⁵ çokdur. Lâkin sekiz³⁹⁶ kitâbın naklin³⁹⁷ beyân³⁹⁸ idelim.

وهو هذا: «ولا يجوز الإجارة على الطاعات»؛ في بعض الكتب، كالتهداية: «تعليم القرآن مستثنى عنه»، وفي بعضها: «الإمامة والتأدين وتعليم العلم والفقه. وفي كل واحد منهما يشترط أن لا يكون للأخذ والمعطي ثواب». وأما على وجه الخصوص فكثيرة، لكن اكتفينا بثمانية.

374 SE, KA, SS, SM, SH, AK + Hanefiyye.

375 SY, SS - üzere.

376 SM, SR + ki.

377 SM, SR: bir kısmı.

378 SY, SE - 'umûm üzere/dir.

379 SM, SR: bir kısmı.

380 SY, SE - huşûş üzere/dir.

381 SL, Sh + fıkhiyye.

382 SE, KA, SS, AK + ler; SL, SH + dır ki.

383 Sm: 'ibâretidir.

384 قا: الاجارة آك: الاجرة؛ سم، سر: أجرة.

385 سم، سر: الطاعة.

386 SS: ma'nâ-i şerifi.

387 SM, SR, SH, KB: bile.

388 SS: böyledir.

389 SY, SL, AK + ammâ.

390 SE: okutmak; SY + içün.

391 SL + kayd.

392 SL, SY, SH + pes.

393 AK + baḥis.

394 AK + taḥti.

395 SY, SL, SE, SH + gâyet.

396 AK - sekiz.

397 SY - naklin; SL, SH: nakliyle.

398 SY - beyân; SL: iktişâr.

[الأول: ما ذكر في شرح المختار والمصنفك، وهو هذا]³⁹⁹

Evvelkisi: *İhtiyār*'dır⁴⁰⁰ ki *Muhtār*'ın şerhidir.⁴⁰¹ İmāmet ve te'zīne isti'cārın⁴⁰² cevāzını taşrīh⁴⁰³ itdüğinden soñra⁴⁰⁴ etmiştir.⁴⁰⁵

"لو أوصى بأن يُطَيَّنَ قبره أو يجعل عليه قبة أو يدفع شيء إلى من يقرأ عند قبره القرآن فالوصية باطلة؛ لأن عمارة القبور للإحكام مكروه.⁴⁰⁶ وأخذ الشيء للقراءة لا يجوز؛ لأنه كالأجرة".⁴⁰⁷

Ma'nası: Bir kimse bir⁴⁰⁸ vaşiiyet eylese ki⁴⁰⁹ kabri(m)i sivañ veya üzerine kubbe kılūñ⁴¹⁰ veya kabrim katında Qur'an okıyana bir nesne viriñ dise⁴¹¹ bu cümlesi⁴¹² bātıldır. Zīrā kabri⁴¹³ muhkem olmak için⁴¹⁴ ta'mir mekruhdur ve dañi⁴¹⁵ Qur'an okumak için bir şey' almak ca'iz değildir. Zīrā ücret gibi⁴¹⁶ olur.

⁴¹⁷. والثاني: ما ذكر في مجمع الفتاوى، وهو مثل ما ذكر في الاختيار

399 سجع + الأول: ما ذكر في شرح المختار والمصنفك، وهو هذا.

400 SL, SS, SM, SR, SH + dir.

401 Burada "Kirū muşannifekdir/muşannifiñdır." şeklinde bir metin vardır. Bu cümlelerin içindeki iki kelimenin mahiyeti tespit edilememiştir. Devamında bulunan "Muşannifekdir" gibi yazılrsa da Musannifek'e ait bir eser olmadığı için bu ihtimal yoktur. Musanifındır anlamında olduğu düşünülse bu eserler, Birgivi'nin değildir. Nüshalardaki farklar şunlardır: SY, KB, SS, AK + kirū; KA, BK + kerū.

402 SR: isticārsın.

403 SS: beyān.

404 KA –soñra.

405 SL, SH + ki.

406 سا: مكروهة.

407 الموصلي، أبو الفضل عبد الله بن محمود الحنفي (ت. ٦٨٣هـ/١٢٨٤م)، الاختيار لتعليل المختار، (مطبعة الحلبي، القاهرة - ١٩٣٧)، ٨٤/٥.

408 SL, SH + bir.

409 SR + ki.

410 SS: yapıñ.

411 SM, SR + dişe.

412 SM, SR: cümlesi.

413 SM, SR: kubbe.

414 SM, SR – için.

415 SY - dañi.

416 SY - gibi.

417 سجع + والثاني: ما ذكر في مجمع الفتاوى وهو مثل ما ذكر في الاختيار.

İkincisi: *Mecma'ul-fetāvâ*'dadır⁴¹⁸ ve ānî'n 'ibāreti daḥī⁴¹⁹ budur.⁴²⁰ Ya'nī⁴²¹ *İh-tiyār*'ın 'ibāreti⁴²² gibidir.⁴²³

والثالث: ماذكر في تاتارخانية والمحيط البرهانية وهو هذا:⁴²⁴

Üçüncüsü: *Tatarḥāniyye*'de⁴²⁵ ve *Muḥīṭ-i Burhānī*'den⁴²⁶ nakl⁴²⁷ olunan⁴²⁸ dır.⁴²⁹ 'ibāreti budur:

"و إذا⁴³⁰ أوصى إلى إنسان كذا من ماله ليقرأ القرآن على قبره فهذه الوصية باطلة. و/قال بعض⁴³¹ العلماء⁴³²: "إذا كان القارئ معيّنًا ينبغي أن يجوز وصيته له على وجه الصلة دون الأجرة. والصحيح أنه لا يجوز. وإن كان القارئ⁴³³ معينا، وهكذا قال أبو نصر وكان يقول: لا معنى لهذه⁴³⁴ الوصية ولصلة⁴³⁵ القاري⁴³⁶ ب/لقراءته؛ لأن هذا بمنزلة الأجرة، والإجارة⁴³⁷ في ذلك باطلة، وهو بدعة، ولم يفعلها أحد من الخلفاء".

418 SY, SL + de; SY, SL - dır.

419 AK - daḥī.

420 SY, SL + budur.

421 SY + ya'nī.

422 SL, KA - 'ibāreti.

423 SR - dır.

424 سس + والثالث: ماذكر في تاتارخانية والمحيط البرهانية وهو هذا.

425 SE + dır.

426 SL, SE, SH: Burhānī'de.

427 SL - nakl.

428 SL, SH: olan; SM: ider.

429 SM, SR, AK - dır.

430 سی، سل - إذا: قا: إن.

431 قا - بعض.

432 سس + العلماء.

433 آك - القارئ.

434 سس: فهذه.

435 سم، آك: وصلة.

436 آك - القارئ.

437 سا - قال أبو نصر وكان يقول لا معنى لهذه الوصية.

Ma'nāsı: Budur ki⁴³⁸ kaçan⁴³⁹ bir kimse vaşıyyet eylese bir kimseye⁴⁴⁰ malım-
dan bir miqdār akçe⁴⁴¹ viriñ,⁴⁴² kabrim üzerinde Qur'an okunsun⁴⁴³ deyu⁴⁴⁴ pes⁴⁴⁵ bu⁴⁴⁶
vaşıyyet⁴⁴⁷ bātıl(a)dır. Ve Ba'zılar didiler ki⁴⁴⁸ kaçan⁴⁴⁹ kārī mu'ayyen olıcak olsa⁴⁵⁰ lāyık⁴⁵¹
budur ki şıla tarikiyle cā'iz ola, ücret tarikiyle değil. Şahīh budur ki ašlā cā'iz değildir.⁴⁵²
Bir tarikiyle⁴⁵³ kārī mu'ayyen⁴⁵⁴ de⁴⁵⁵ olursa⁴⁵⁶ Ebū Naşr rahimehüllāh hazretleri daḥī⁴⁵⁷
böylece didi. Ve daḥī eydürdi ki⁴⁵⁸ bu vaşıyyetiñ ma'nāsı yokdur.⁴⁵⁹ Daḥī⁴⁶⁰ kārīye⁴⁶¹
kırā'at⁴⁶² içün şılanıñ daḥī⁴⁶³ ma'nāsı yokdur.⁴⁶⁴ Zīrā bu⁴⁶⁵ ücret menzilesinedir ki⁴⁶⁶

438 SE, BK, SL – budur ki.

439 SL, SH + kaçan

440 SR: kimseye ki.

441 SS, SM + Akçe; SY, SL, SH: nesne; AK: şey'.

442 SS, SM, SY, SL, SH + viriñ.

443 SL, SM, SH: okusun.

444 SR, SM: dise.

445 SY, SL + pes.

446 SR, SM, SH + bu; AK, KB + ol.

447 AK - vaşıyyet.

448 SY, BK, SS - ki.

449 SL + kaçan.

450 SL + olsa.

451 SS: lāzım.

452 SL: olmaya.

453 SL + bir tarikiyle.

454 SY - mu'ayyen.

455 SM: daḥī.

456 SY: ola olmaya.

457 SS, SM - daḥī.

458 SY, SE, KA, KB, AK, SH + eydürdi ki; SR, SM + eydür ki; SS: ider; BK: buyurdılar.

459 AK, SY + ma'nāsı yokdur.

460 SM, SR + daḥī.

461 KA - kārīye.

462 KB, BK, SH: Qur'an.

463 SM, SR, SL, KB, BK + Qur'an.

464 SY - ma'nāsı yokdur.

465 SL, SE, KB, AK, SH + bu; SM, SR: bu mertebe.

466 SM + ki.

bunda icâre⁴⁶⁷ ise⁴⁶⁸ bâtıl(a)dır. Ve daḥî bid'atdır. Hulefâdan bir kimse bunı⁴⁶⁹ işleme-
mişdir. Ve "şılanıñ ma'nâsı yokdur."⁴⁷⁰ didiginiñ aşlı budur ki⁴⁷¹ şıla oldur ki⁴⁷² ya'nî⁴⁷³
Allâh⁴⁷⁴ sübhânehû ve⁴⁷⁵ te'âlâ⁴⁷⁶ içün okıya⁴⁷⁷ sın. Aşlâ⁴⁷⁸ akçeye tama⁴⁷⁹ etmeye⁴⁸⁰ sin⁴⁸¹
ve ḥâtırına daḥî⁴⁸² getürmeye⁴⁸³ sin.⁴⁸⁴ Viren kişi daḥî Allâh içün vire.⁴⁸⁵ Okumakdan
ötüri virmeye.⁴⁸⁶ Daḥî⁴⁸⁷ âña⁴⁸⁸ Allâh te'âlâ içün okudığından ötüri⁴⁸⁹ biraz⁴⁹⁰ akçe
virsin⁴⁹¹ deyû bu cā'iz değıldir.⁴⁹²

والرابع: ما ذكر في الخلاصة⁴⁹³ وهو هذا:⁴⁹⁴

467 SY: bu da; SM, SR: bu icâre.

468 SR, SH + ise.

469 KA + bunı.

470 SY, SL, BK, AK + yokdur.

471 SM, SR - didiginiñ aşlı budur ki.

472 SY, SL, KB, BK, SS, SH + şıla oldur ki.

473 SM, SR + ya'nî.

474 SL - Allâh.

475 SY + sübhânehû ve.

476 SS, SR, SM - te'âlâ.

477 SL, KA, KB, BK, SM, SR, AK, SH + okıya; SS + sın.

478 SL, SH + aşlâ.

479 SL, KA; KB, BK, SM, SR, SS, AK, SH + akçeye tama'.

480 KA, KB, BK, AK, SM, SR, SE, SS, SH + etmeye; SY, SL: eylemeye.

481 SS + sin.

482 SH + daḥî.

483 SY, SL + ḥâtırına daḥî getürmeye.

484 SH + sin.

485 SM, SR + Viren kişi daḥî Allâh içün vire.

486 SM, SR + okumakdan ötüri virmeye; SY, SE; KA, KB, BK, SS + okuduğ-içün olmaya; SL:
okudığından ötüri virmesin.

487 SY, SL, SS, SE, KA, KB, BK + daḥî.

488 KA, KB, BK, SH + âña.

489 SE, SS; KA; KB, BK, AK + Allâh te'âlâ içün okudığından ötüri.

490 SE, SS, AK, SH + biraz; KA, KB, BK: bir; SY: bir miqdâr; SL: birkaç.

491 SY, SE, KA, KB, BK, SS, SH + akçe virsin.

492 AK + deyû bu cā'iz değıldir.

493 افتخار الدين، طاهر بن أحمد بن عبد الرشيد البخاري (ت. ١١٤٧/٥٤٢م)، خلاصة الفتاوى، (إسطنبول: المكتبة السليمانية، فاتح، ٢٠٣١م)

٨١-٨٣ب. [بو اثرده بو موضوع ايله ايلکيلي بر متنه راستلانامشد.]

494 سسع + والرابع: ما ذكر في الخلاصة وهو هذا.

Dördüncüsü: *Hulāṣa*'da olandır:

"رجل أوصى لقارئ القرآن أن⁴⁹⁵ يقرأ⁴⁹⁶ القرآن⁴⁹⁷ عند قبره بشيء⁴⁹⁸، فالوصية باطلة".

Ma'nāsı: Bir er⁴⁹⁹ vaşıyyet etse⁵⁰⁰ kabri/m katında Qur'an okıyan içün bir nesne ile⁵⁰¹ vaşıyyet⁵⁰² bātıldır.

[والخامس: ما ذكر في محيط السرخسي⁵⁰³ وهو مثل ما ذكر في الخلاصة.⁵⁰⁴]

Beşincisi: *Muhīt-i Serahsī*'de⁵⁰⁵ olandır. Ol daḥī ḥulāṣa'daki gibidir.

[والسادس: ما ذكر في الفتاوى الظهيرية⁵⁰⁶ وهو مثل ما ذكر في المحيط البرهانية، لكنه سكت في كون هذا القول وجوها، وهو: «إذا كان القارئ معينا ينبغي أن يجوز إن كان على وجه الصلة دون الأجرة»].⁵⁰⁷

495 سس + أن.

496 آك - يقرأ.

497 سى، سل، سح + القرآن.

498 سى، سل، قب، بك، آك + بشيء.

499 SL, SM, SR: bir kimse.

500 SL, KB, SH: eylese.

501 SL: virile dise pes.

502 SY, KB -vaşıyyet; SH + pes.

503 رضى الدين، أبو عبد الله برهان الإسلام محمد بن محمد السرخسي التوساني (ت. ١١٧٦/هـ ٥٧١م)، المحيط الرضوي السرخسي، (إسطنبول: المكتبة السليمانية، يگى جامع، ٢٠٠٦، ١٢٣٤). [عبارة المحيط السرخسي هكذا: «ولو أوصى بأن يطين على قبره أو يضرب عليه قبة أو يدفع إلى إنسان شيئا ليقرأ على قبره القرآن فالوصية باطلة وعمارة القبور للاستحكام مكروه، وأخذ شيء للقراءة بمنزلة الأجرة على القراءة، وذلك لا يجوز»].

504 سس + والخامس: ما ذكر في محيط السرخسي وهو مثل ما ذكر في الخلاصة.

505 SM, SR: şerhinde.

506 ظهير الدين أبو بكر محمد بن أحمد بن عمر (ت. ١٢٢٢/هـ ٦١٩م)، الفتاوى الظهيرية (إسطنبول: المكتبة السليمانية، فاتح، ٢٠٢٣، ٤٨٩ب-٤٩٩أ). [عبارة الفتاوى الظهيرية هكذا: «ولو أوصى بأن يدفع إلى إنسان كذا من ماله ليقرأ على قبره القرآن فهو باطل. لكن هذا إذا لم يعين القارئ. أما إذا عينه ينبغي أن يجوز على وجه الصلة دون الأجرة. والله تعالى أعلم»].

507 سس + والسادس: ما ذكر في الفتاوى الظهيرية وهو مثل ما ذكر في المحيط البرهانية، لكنه سكت في كون هذا القول وجوها، وهو: «إذا كان القارئ معينا ينبغي أن يجوز إن كان على وجه الصلة دون الأجرة».

Altıncısı: *Fetâvây-i Zabîriyye*'de olmalıdır. Ol dağı⁵⁰⁸ *Muḥîṭ-i Burbânî*'de⁵⁰⁹ olan gibidir.⁵¹⁰ Lâkin⁵¹¹ ol⁵¹² kârîniñ mu'ayyen olmasıyla olmaması/nı⁵¹³ fark etmiştir. Nihâyet kârî mu'ayyen olursa⁵¹⁴ lâyıḳ budur ki cā'iz ola dimişdir.⁵¹⁵ Şıla tārîḳiyle; amma⁵¹⁶ ücret tārîḳi⁵¹⁷ ile değıldir⁵¹⁸ dimişdir.⁵¹⁹ Bu kavlin mercūḥ idüğünde sūkût itmiş.⁵²⁰

والسابع: ما ذكر في القنية⁵²¹ وهو هذا:⁵²²

Yedincisi: *Ḳunye*'de olmalıdır:

«الوصية⁵²³ لمن يقرأ عند قبره كل سنة بشيء مقدر باطلة. ومثله: في ن ط.⁵²⁴ وقيل: إن عين أحدا يجوز بطريق الصلة⁵²⁵ وإلا فلا."»

508 SY, SS + dağı.

509 SY, SL, SE, SH + *Muḥîṭ-i Burbânî*'de; SS: *Hulâşa'da*.

510 SY, SL, SE, SS + olan gibidir; SS + bildirir.

511 SY + lâkin.

512 BK, AK + ol.

513 Sy, SS – kârîniñ mu'ayyen olmasıyla olmaması/nı.

514 SL, SH + Nihâyet kârî mu'ayyen olursa; SM, SR, AK + mu'ayyen olduğu vaktin.

515 BK + dimişdir.

516 SM, SR + amma.

517 SL, SH + tārîḳi.

518 SM, SR + dir.

519 SY, SE, KA, KB, SS + dimişdir.

520 SL, SH + Bu kavlin mercūḥ idüğünde sūkût itmiş.

521 الزاهدي، أبو الرجاء نجم الدين مختار بن محمود بن محمد الغزويني المعتزلي (ت. ٦٥٨ هـ/١٢٦٠ م)، قنية المنية لتتيمم الغنية، (د.ت)، ٣٨٤.

522 سماع + والسابع: ما ذكر في القنية وهو هذا.

523 سل، ساء، قب، بك، سس، سم، سر + الوصية؛ سى + الوصية.

524 سى، ساء، قاء، قب، بك، سس، آك + ومثله فى بيط؛ سم، سر + ومثله قريط. [معنى (ن ط) من مأخذ القنية ن: كتاب النوازل؛ ط: كتاب المحيط].

525 سى، سل، ساء، قاء، سماع، سح + بطريق الصلة. [هذه العبارة لا يوجد في القنية].

Ma'nası:⁵²⁶ Üç kitabın nakli,⁵²⁷ kabri katında Kur'an okıyana⁵²⁸ vaşıyyet bātıldır. Ve ba'zılar kārī mu'ayyen olursa⁵²⁹ cā'izdir⁵³⁰ demişler⁵³¹ şıla tārikiyle⁵³² ve illa mu'ayyen⁵³³ olmaz⁵³⁴ sa cā'iz değildir demişler.

والثامن: ما ذكر في تاج الشريعة⁵³⁵ شرح الهداية وهو هذا:⁵³⁶

Sekizincisi: Tācü'ş-şerī'a raḥmetullāhi te'ālā⁵³⁷ *Hidāye Şerhi*'nde⁵³⁸ nakl itdügidir:⁵³⁹

"إن القراءة بالأجرة لا يستحق بها الثواب لا للميت ولا للقارئ. والآخذ والمعطي آثمان".⁵⁴⁰

526 SS, SM, AK - ma'nası.

527 SL, SH: nalinde.

528 SE, KA, KB, SS, SM, AK + okıyana; HS + okıyana mutlakā; Sr + okıya; SY, SL: okunmasına mutlak.

529 SH + şıla tārikiyle.

530 SE: cā'iz olur.

531 SM, SR + demişler.

532 SY, SL, SH + şıla tārikiyle.

533 SS + mu'ayyen.

534 KA, SS + olmaz; SS + sa.

535 تاج الشريعة، أبو عبد الله عمر بن صدر الشريعة الأول عبيد الله بن محمود المجبوبي البخاري (ت. ١٣٤٦/٥٧٤٧م)، نهاية الكفاية للرأية الهداية، (إسطنبول: المكتبة السلیمانیة، فاتح، ١١٩٣) ١٣٠. [عبارة تاج الشريعة هكذا: «قوله: إقرأوا القرآن ولا تأكلوا به، أي: بالقرآن. الرواية بكسر الهمز. مثل أن يستأجر رجل ليقراً على رأس قبره. قيل: هذه القراءة لا يستحق بها الثواب لا للميت ولا للقارئ. والآخذ والمعطي آثمان.»]

536 سسع + والثامن: ما ذكر في تاج الشريعة شرح الهداية وهو هذا.

537 SY, BK, SM, SR + raḥmetullāhi te'ālā.

538 SH + ider.

539 SY, KA, Kb, BK, SS, SR + nakl itdügidir; SL: idi.

540 سی، سل + والآخذ والمعطي آثمان.

Ma’nâsı: Ücret ile Kûr’ân okumak⁵⁴¹ ile aşlâ⁵⁴² sevâb hâşıl⁵⁴³ olmaz. Ne meyyite ve ne okıyana. Belki ikisi⁵⁴⁴de⁵⁴⁵ âşim olurlar.⁵⁴⁶ Ya’nî günahkâr olur.⁵⁴⁷ Vechi budur ki niyyet bulunmaz,⁵⁴⁸ ‘ibâdet olmaz ve nehiy irtikâb olur.⁵⁴⁹

تمت الرسالة الشريفة للبركوي في عدم جواز القراءة بالأجرة⁵⁵⁰

541 SY: okunmak.

542 SL - aşlâ.

543 SY, SM - hâşıl.

544 SY, SL, SH + belki ikisi.

545 SY + de; SH: bile.

546 SL + ler.

547 SY + Ya’nî günahkâr olur.

548 SY - olmayacak.

549 SY, SL, SH + ve nehiy irtikâb olur.

550 سسع + تمت الرسالة الشريفة للبركوي في عدم جواز القراءة بالأجرة.

المصادر

السنن؛

الترمذي، أبو عيسى محمد بن عيسى (ت. ٢٧٩هـ/٨٩٢م). تحقيق: بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي، بيروت - ١٩٩٨.

الهداية في شرح بداية المبتدي؛

المرغيناني، أبو الحسن علي بن أبو بكر الفرغاني (ت. ٥٩٣هـ/١١٩٧م). تحقيق: طلال يوسف، دار إحياء التراث العربي - بيروت - لبنان - د.ت.

مسند الإمام أحمد بن حنبل؛

أحمد بن حنبل، أبو عبد الله الشيباني، (ت. ٢٤١هـ/٨٥٥م). تحقيق: شعيب الأرنؤث-عادل مرشد، مؤسسة الرسالة، بيروت ٢٠٠١.

تاويلات أهل السنة؛

الماتريدي، أبو منصور محمد بن محمد، (ت. ٣٣٣هـ/٩٤٤م). تحقيق: مجدى باسلوم، دار الكتب العلمية، بيروت (٢٠٠٥).

المعجم الأوسط؛

الطبراني، أبو القاسم مسند الدنيا سليمان بن أحمد بن أيوب (ت. ٣٦٠هـ/٩٧١م). تحقيق: أبو معاذ طارق بن عوض الله بن محمد - أبو الفضل عبد المحسن بن إبراهيم الحسيني، دار الحرمين، القاهرة ١٩٩٥.

المعجم الكبير؛

الطبراني، أبو القاسم مسند الدنيا سليمان بن أحمد بن أيوب (ت. ٣٦٠هـ/٩٧١م). تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، مكتبة ابن تيمية - القاهرة ١٩٩٤.

سنن ابن ماجه؛

ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني (ت. ٢٧٣هـ/٨٨٧م). تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربية، د.ت.

صحيح البخاري؛

البخاري، أبو عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم (ت. ٢٥٦هـ/٨٧٠م). تحقيق: مصطفى ديب البوغا، دار ابن كثير-دار اليمامة، دمشق ١٩٩٣.

الاختيار لتعليق المختار؛

الموصلي، أبو الفضل عبد الله بن محمود الحنفي (ت. ٦٨٣هـ/١٢٨٤م). مطبعة الحلبي، القاهرة - ١٩٣٧.

المحيط الرضوي السرخسي؛

رضي الدين، أبو عبد الله برهان الإسلام محمد بن محمد السرخسي التوساني (ت. ٥٧١هـ/١١٧٦م). إسطنبول: المكتبة السليمانية، يكي جامع، ٣٦٣-٠٠٥٦٣ و.

الفتاوى الظهيرية؛

ظهير الدين، أبو بكر محمد بن أحمد بن عمر (ت. ٦١٩هـ/١٢٢٢م). إسطنبول: المكتبة السليمانية، فاتح، ٣٠-٠٢٣٨١ و.

خلاصة الفتاوى؛

افتخار الدين، طاهر بن أحمد بن عبد الرشيد البخاري (ت. ٥٤٢/١١٤٧م). إسطنبول: المكتبة السليمانية، فاتح، ٢٣١٨-٩٦٠ و.

قنية المنية لتتميم الغنية؛

الزاهدي، أبو الرجاء نجم الدين مختار بن محمود بن محمد الغزويني المعتزلي (ت. ٦٥٨/١٠٠٠م). د.ت.

نهاية الكفاية لدراية الهداية؛

تاج الشريعة، أبو عبد الله عمر بن صدر الشريعة الأول عبيد الله بن محمود المحبوبي البخاري (ت. ٧٤٧/١٣٤٦م). إسطنبول: المكتبة

السليمانية، فاتح، ١١٩٣-٣٢٢ و.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût-Âdil Mürşid vd.. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Birgivi, Takıyyüddin Mehmed b. Pir Ali. "İkâzu'n-nâimîn ve ifhâmü'l-kâsırîn", *Resâil li'l-İmâm Birgivî*, (b.y., y.y., ts.), 116-123.
-"Hâşiye-i ikâzi'n-nâimîn", *Resâil li'l-İmâm Birgivî*. (b.y., y.y., ts.), 124-127.
-"İnkâzû'l-hâlikin", *Resâil li'l-İmâm el-Birgivî*. (b.y., y.y., ts.), 168-192.
-*Risâle-i İnkâzi'l-hâlikin Tercümesi*, (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, OE_Yz_0504_13), vr. 151b-154b.
-*Risâle fi ademi cevâzi kırâ'eti'l-Kur'ân bi'l-ücre*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 03706-037, 1a-26a.
-*Risâle fi ademi cevâzi kırâ'eti'l-Kur'ân bi'l-ücre*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 03706-037, 355b-358a.
- *Risâletü İnkâzi'l-hâlikin*. thk.Affâne, Husâmeddin b. Mûsâ. Kudüs, y.y. 2002.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *Sabîbu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. 7 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr; Dâru'l-Yemâme, 5. Basım, 1993.
- Enderpetî, Ferîdüddin Âlim b. Alâ' ed-Dihlevî el-Hindî. *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*. 20 Cilt. Hindistan: Mektebetü Zekerîyya Bedâyübend, 2010.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullâh en-Nisâbüri. *el-Mustedrek ale's-Sabibayn*. thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Ebî Bekir, Ahmed b. Muhammed. *Mecma'u'l-fetâvâ*. Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz B 221, 210 vr.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî. *es-Sabîb*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen-ü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabîyye, ts.
- İftihârüddîn, Tâhir b. Ahmed b. Abdirreşîd el-Buhârî. *Hulâsatü'l-Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 02318, 96 vr.
- Merğînânî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ebûbekr el-Ferğânî. *el-Hidâye fi şerhi Bidâyeti'l-mubtedî*. thk. Tallâl Yûsuf. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Mevsîlî, Ebu'l-Fadl Abdullah b. Mahmûd el-Hanefî. *el-İbriyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*. 5 Cilt. Kahire: Matba'atu'l-Halebî, 1937.
- Özkan, Mehmet. "Osmanlıca Metinlerde İslâm Hukuku Motifleri: 'Fetâvâ-yı Birgivi Örneği". *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 1/1 (30 Haziran 2015), 79-107.

Yalçın, “Birgivi’nin *Risâle fî ‘ademi abzi’l-ücre alâ kırâeti’l-Kur’ân* İsimli Eserinin Tâhkiki ve Tahlili”

- Radıyyüddîn, Ebû Abdillâh Burhânü’l-İslâm Muhammed b. Muhammed es-Serahsî et-Tüsânî. *el-Muhîtu’r-Radavî es-Serahsî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 00563, 363 vr.
- Taberânî, Ebû’l-Kâsım Müsnidü’d-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu‘cemu’l-Kebîr*. thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
-*el-Mu‘cemu’l-Evsat*. thk. Târik b. İvadullâh b. Muhammed - Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru’l-Haremeyn, ts.
- Tâcüşşerîa, Ebû Abdillâh Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydullâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî. *Nihâyetü’l-kifâye li-dirâyeti’l-Hidâye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 01193, 322 vr.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1998.
- TYEKB, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. *Yazma Eserler Portalı*. Erişim 10 Mart 2025. <http://yazmalar.gov.tr>
- Ümütli, Mehmet. “Ücret Karşılığında Kur’an Okunması Problemi Bağlamında Birgivi’nin Görüşleri ve Değerlendirilmesi”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (30 Aralık 2020), 1602-1624. <https://doi.org/10.17859/pauifd.817641>
- Yüksel, Emrullah. “Birgivi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/191-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Zâhidî, Ebû’r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed el-Gazmîni el-Mutezilî. *Kunyetü’l-Münye li-tetmîmi’l-Gunye*, ts.
- Zahîrüddîn, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ömer. *el-Fetâva’z-Zabîriyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 02381, 530 vr.

Şeyhülislâm Esad Efendi'nin *Tefsîr-i Âyet-i "Ve'l-Kamera Kaddernâhû"* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi

Öz: İlk çağlardan itibaren insanlık, güneş, ay ve yıldızları gözlemleyerek yön tayini ve zaman hesaplamalarında gök cisimlerinden faydalanmıştır. Astronomi ilmi, İslam medeniyetinde yalnızca müstakil bir bilim dalı olarak değil; aynı zamanda tefsir, fıkıh, edebiyat ve sanat gibi disiplinlerle iç içe gelişmiş çok yönlü bir alan olarak varlık göstermiştir. Bu çalışmada, XVIII. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi'ye ait "Tefsîr-i âyet-i ve'l-kamer kaddernâhû" başlıklı risâle incelenmiş ve transkripsiyonlu metin neşri yapılmıştır. Söz konusu risâle, müellifin yaklaşık 100 varak hacmindeki "Hulâsatü't-tebyîn fî tefsîri sûreti Yâsîn" adlı eserinden Yâsîn sûresi 39. âyetin tefsirine ait olup, müstakil bir telif değil, derleme niteliğindedir. Risâlede, ayın yö-rüngesindeki 28 menzil ve bu menzillerdeki yıldızlar isimleri, tahayyül edilen şekilleri ve uzaydaki konumlarıyla birlikte açıklanmış; dönemin ilmî verilerine dayanarak çizilmiş orijinal şemalarla desteklenmiştir. Esad Efendi'nin ilmî tefsir yöntemiyle kaleme aldığı bu risâle, dirayet tefsirinin bir örneği olarak değerlendirilebilir. İncelenen risâle, biri bu çalışmada ele alınan olmak üzere toplam 12 risâle içeren, 211 yapraklık bir mecmuada yer almakta; mecmuadaki diğer risâlelerin tamamı tasavvuf konuludur. Bu yönüyle söz konusu derleme, kevnî âyetlerin tefsirini içeren bilimsel bir risâlenin, tasavvufî içerikli eserlerle birlikte bulunması bakımından dikkat çekicidir. Çalışmada, yazma eserler arasında yalnızca tek nüshası tespit edilen risâlenin transkripsiyonu yapılmış; metin tenkidinde "İSAM metin neşri kuralları" esas alınmış, ayrıca Hulâsatü't-tebyîn'in diğer nüshaları ve klasik tefsir literatürüyle karşılaştırmalar yapılmıştır. Eserin içerdiği astronomik bilgilerin dönemin ilmî birikimini yansıtmaya ve bu bilgilerin Kur'an tefsirinde kullanılması, hem klasik dönemde ilme verilen önemi göstermesi hem de kevnî âyetlerin yorumlanmasında fen ilimlerinin katkısını ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelime: Tefsir, Yâsîn Sûresi, Kevnî Âyetler, Şeyhülislâm Esad Efendi, Edisyon Kritik.

A Critical Edition and Analysis of Shaykh al-İslām Esad Efendi's Commentary on The Verse “Wa'l-Qamara Qaddarnāhu”

Abstract: Since ancient times, humanity has observed the sun, moon, and stars for navigation and timekeeping. In Islamic civilization, astronomy developed not only as an independent scientific discipline but also in connection with fields such as tafsir, jurisprudence, literature, and art. This study examines and publishes the critical edition with transcription of the risāla titled Tafsir-i āyat-i wa'l-qamara qaddarnāhu, authored by 18th-century Ottoman scholar and Shaykh al-İslām Mehmed Esad Efendi. The work is not an independent composition but an excerpt from the author's approximately 100-folio exegetical treatise *Khulāṣat al-tabyīn fī tafsīr sūrat Yāsīn*, specifically the commentary on verse 39 of Sūrat Yāsīn. The risāla presents the 28 lunar mansions (manāzil) and the stars located in each station, detailing their names, imagined forms, quantities, brightness, and spatial positions, supported by original schematic illustrations based on the scientific knowledge of the time. Esad Efendi employs a scientific tafsir approach within the broader framework of dirāyah (rational) exegesis. The manuscript is preserved within a 211-folio majmū'a containing 12 risālas, the remaining 11 of which pertain to Sufism. The inclusion of a scientifically grounded tafsir among mystical treatises highlights a complementary harmony between the macrocosm ('ālam) and the soul (nafs). As the only identified copy of this risāla, its critical edition was prepared following the text-critical principles of the ISAM methodology. In the absence of multiple witnesses, other manuscript versions of *Khulāṣat al-tabyīn* were consulted. Classical tafsir sources, contemporary academic studies, and historical astronomical literature were also referenced. The scientific data reflected in the text, which aligns with modern findings in many respects, illustrates both the emphasis on knowledge in classical Islamic scholarship and the relevance of empirical sciences in interpreting cosmological verses of the Qur'an.

Keywords: Tafsir, Surah Yāsīn, Cosmological Verses, Shaykh al-İslām Esad Efendi, *Khulāṣat al-tabyīn*.

Giriş

İslām dünyasında ay, güneş ve yıldızları konu edinen astronomiye dair en erken veriler, Hint-İran astronomi teorilerine dayanmaktadır. VIII-IX. yüzyıllarda, Hind, Sâsânî ve Helen kaynaklı astronomi eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesiyle birlikte, İslâm toplumunda bu ilmin temelleri atılmış ve gelişimi hız kazanmıştır. IX. yüzyılın başlarında Batlamyus'a ait eserlerin Arapçaya çevrilmesi ise, klasik Grek astronomisinin Müslüman bilim insanlarının ilmî birikimine dahil olmasını sağlamış ve İslâm astronomisinin metodolojik temellerinin inşasına katkı sunmuştur.¹

1 Ali Bakkal, “İslâm Astronomisinin Doğuşu”, *İslâm Astronomisinde Evrenin Mekanik Yorumu ve Batıda Alımlanışı*, ed. Pattabanoğlu Fatma Zehra (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını: 693, 2025), 1-42; Seyfettin Kaya, “Batlamyus'un Astronomi Anlayışına İslâm Dünyasından ve Selçuklulardan Eleştiriler ve Düzeltmeler Batlamyus'un Astronomi Anlayışına İslâm

İslâm astronomları, bu klasik kaynaklardan yola çıkarak geliştirdikleri özgün çalışmalarla bilim tarihinde kalıcı izler bırakmıştır. Emevîler döneminde resmî olarak kurulan ilk rasathanelerde, sistematik gözlemler yapılarak mevcut astronomik cetveller düzeltilmiş; yeni gözlemler ışığında “Zîc” adı verilen astronomi katalogları hazırlanmıştır. Bu cetveller, gözlem verilerinin düzenli olarak tablolaştırıldığı ve çeşitli hesaplamalara imkân sağlayan temel kaynaklardır.²

Ancak astronomi ilmi İslâm dünyasında yalnızca müneccimlerin veya gökbilimcilerin ilgi alanı olmamıştır. Namaz vakitlerinin tayini, Ramazan ve hac aylarının belirlenmesi, takvim düzenlemeleri gibi dinî ve gündelik pratiklerde astronomik verilerin merkezi rol oynaması, toplumun her kesiminde bu ilme yönelik bir farkındalık ve ilgi oluşmasına yol açmıştır.

Bu bağlamda, kevnî (kozmolojik) âyetlerin doğru anlaşılması açısından, astronomi, matematik, fizik ve geometri gibi fen bilimlerinin bilinmesi, özellikle tefsir ilmi açısından büyük önem arz etmektedir. Nitekim klasik dönem uleması, bu alanlara kayıtsız kalmamış; söz konusu ilimlerin Kur’an’ı anlama ve yorumlamada vazgeçilmez birer yardımcı disiplin olduğunu kabul etmiştir. Bu ilgi yalnızca teorik düzeyde kalmamış; ilmî yorumların da yer aldığı müstakil tefsir çalışmalarına konu edilmiştir.

Bu çalışmada incelenen “Tefsîr-i âyet-i ve’l-kamera qaddernâhû” başlıklı risâle, XVIII. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Şeyhülislâm Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi’ye ait olup, Yâsîn sûresi 36/39. âyetinin astronomik verilerle tefsirini içermektedir. Söz konusu risâlede, kamerin yörüngesi, uğradığı 28 menzîl, bu menzillerde yer alan kevâkibin (yıldızlar) isimleri, tahayyül edilen şekilleri, adetleri, parlaklık ve sönüklük gibi özellikleri, uzaydaki dizilimleri ile birlikte detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Esad Efendi, bu bilgileri yalnızca metinle sınırlı bırakmamış; yıldızların konumlarını şekillerle çizerek okuyucunun zihninde somut bir tasavvur oluşmasını sağlamıştır.

Dünyasından ve Selçuklulardan Eleştiriler ve Düzeltmeler”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/Özel Sayı (2019), 19-42; Aydın Cengiz - Gülseren Aydın, “Batlamyus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/196-197.

2 Bakkal, “İslâm Astronomisinin Doğuşu”; Yavuz Unat, “Zîc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/397-398.

Her ne kadar risâledeki bilgiler günümüz astronomi verileriyle birebir örtüşmese de içerdiği temel kavrayış bakımından modern astronomik yaklaşımlarla büyük ölçüde uyumludur.³ Bu durum Esad Efendi'nin yalnızca bir müfessir değil, aynı zamanda dönemin astronomik bilgi birikimine hâkim bir âlim olduğunu göstermektedir.

Son derece velûd bir müellif ve iyi bir devlet adamı olan Esad Efendi'nin hayatı ve eserleri üzerine birçok tez⁴ ve makale⁵ kaleme alınmıştır. Çalışmamıza konu olan risâle, müellifin yaklaşık 100 varaklık kapsamlı bir çalışması olan *Hulâşatü't-tebyîn fi tefsiri sûreti Yâsîn* adlı eserinden alınarak bir mecmuaya derlenmiştir. Söz konusu eser üzerine yapılan akademik çalışmalarda eserin konusu, kaynakları, tefsir yöntemleri ve ulûmu'l-Kur'ân ile ilişkisi genel hatlarıyla incelenmişse de Yâsîn sûresi 36/39. âyeti özel olarak ele alınmamış; ayrıca metin tenkidi de yapılmamıştır.⁶

Bu sebeple çalışmamızda, *Tefsîr-i âyet-i ve'l-ķamera ķaddernâbû* risâlesinin müstakil bir nüshasına ulaşılamamış olmakla birlikte, içinde bulunduğu mecmua

- 3 Muammer Dizer, "Ay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/183-186.
- 4 Saliha Küçükoglu, *Esad Efendi'nin Yâsîn Sûresi Tefsiri (Hasanpaşa Yazma Eser Kütüphanesi Nüshası)* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Muammer Cıdık, *Lehçetü'l-Lügat ve Söz Varlığı* (Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Kübra Yeşilkaya, *Şeyhülislâm Hocaîzâde Es'ad Mehmed Efendi'nin Fezâ'il-i Cum'a Adlı Eseri (İnceleme - Metin)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Fatma Betül Eren, *Şeyhülislâmların İstanbul'daki İmar Faaliyetleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).
- 5 Yeşilkaya, *Şeyhülislâm Hocaîzâde Esad Mehmed Efendi'nin Fezâ'il-i Cum'a Adlı Eseri (İnceleme - Metin)*; Şükrü Maden, "Osmanlılar'da Yâsîn Sûresi Tefsir Geleneği ve Ebû İshâkîzâde Mehmed Esad Efendi'nin Yâsîn Sûresi Tefsiri", *Osmanlı Döneminde Tefsir = Tafşir in the Ottoman Period 2* (2018), 253-290; Mehmet Akif Alpaydın, "Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi ve Hulâşatü't-Tebyîn fi Tefsiri Sûreti Yâsîn İsimli Eseri", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2017), 357-394; Mehmet Kalaycı, "Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risâlesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/21 (2012), 99-134; Nurullah Yılmaz - M.Sadi Çoğenli, "Ebû İshâkîzâde Şeyhülislâm Esad Efendi'nin Ka'b b. Zuheyr'in 'Bânet Suâd' Kasidesine Yaptığı Tahmîs", *Nüşba: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* V/16 (2005), 7-20.
- 6 Mehmet Akif Alpaydın, "Şeyhülislâm Ebû İshâkîzâde Esad Efendi'nin Nasriyye İsimli Eseri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/31 (2017), 245-276; Şükrü Maden, "Osmanlılar'da Yâsîn Sûresi Tefsir Geleneği ve Ebû İshâkîzâde Mehmed Esad Efendi'nin Yâsîn Sûresi Tefsiri", *Osmanlı Döneminde Tefsir = Tafşir in the Ottoman Period 2* (2018), s. 253-290; Küçükoglu, *Esad Efendi'nin Yasin Suresi Tefsiri (Hasanpaşa Yazma Eser Kütüphanesi Nüshası)* ts.

bütüncül biçimde incelenmiş; eserin konusu, kaynakları, orijinal çizimleri tespit edilerek transkripsiyonlu metin neşri ve tenkitli karşılaştırması yapılmıştır.

A. Araştırma ve Değerlendirme

1. Hayatı ve İlmi Kişiliği

1.1. Doğumu, Ailesi ve Şahsiyeti

Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, 1096/1685 yılında İstanbul’da dünyaya gelmiştir. Tam adı Mehmed Esad b. Ebû İshak İsmail b. İbrahim Alâiyyeli’dir.⁷ Osmanlı ilmiye sınıfının köklü ve itibarlı ailelerinden biri olan Ebûishakzâdeler olarak tanınan bir soya mensuptur. Esad Efendi, bu aile geleneğini devam ettirerek Osmanlı’da şeyhülislâmlık makamına erişmiş; aynı zamanda babası, kayınpederi, kardeşi, oğlu ve torunu da bu en yüksek dinî-mülkî görevi üstlenmişlerdir. Kendisi, Osmanlı Devleti’nin 88. şeyhülislâmı olarak kayıtlara geçmiştir.⁸

1.2. Hocaları ve İlmi Yetiştirmesi

İlk ilmi eğitimini, aynı zamanda hâmisî olan babası Ebû İshak Efendiden almıştır. Daha sonra dönemin önemli âlimlerinden Mutavvelci Mehmed Efendi ile Şeyhülislâm Feyzullah Efendi (öl. 1110/1698)’nin talebesi olmuştur.⁹ Özellikle Feyzullah Efendi’den küçük yaşta mülâzemet alması,¹⁰ onun ilmî kabiliyetinin erken yaşta fark edildiğini göstermektedir.¹¹ Aldığı eğitim, yalnızca klasik medrese müfredatıyla sınırlı kalmamış; Esad Efendi, aynı zamanda lügat, edebiyat, mûsiki ve astronomi gibi alanlarda da derinleşmiştir.

7 Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâbu’l- meknûn* (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsîl-Arabi, ts.), 3/95.

8 Muhammet Nur Doğan, “Esad Efendi, Ebûishakzâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/338-340.

9 Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü’ş-şakâ’ik fî hakki ebli’l-bakâ’ik*, 200; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 2/491.

10 Terim olarak medrese mezunlarının müderrislik ve kadılık almak için sıra beklemeleri, bu arada meslekî tecrübe kazanmaları ve belirli kontenjanlardan istifade ile göreve başlamalarını ifade eder; bkz. Mehmet İpşirli, “Mülâzemet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/536-537.

11 Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü’ş-şakâ’ik fî hakki ebli’l-bakâ’ik*, 200; Doğan, “Esad Efendi, Ebûishakzâde”, 11/338.

1.3. Görevleri ve Resmî Vazifeleri

Esad Efendi, ilmi ve idarî kariyeri boyunca çok sayıda önemli görevde bulunmuştur. Müderrislik görevinden sonra sırasıyla:

- Mekke ve Medine müfettişliği,
- Fetva eminliği,
- Selânik ve Mekke kadılığı,
- Anadolu ve Rumeli kazaskerliği,

gibi mühim makamlarda hizmet vermiştir. Nihayetinde, Sultan I. Mahmud (salt. 1730–1754) döneminde, 1161–1162/1748–1749 yılları arasında yaklaşık bir yıl süresince şeyhülislâmlık makamında bulunmuştur. Her ne kadar görev süresi kısa olsa da kaynaklarda kendisinden iyi bir devlet adamı, adil bir kadı, nüfuzlu bir müderris ve ilim sahibi bir şeyhülislâm olarak bahsedilmiştir.¹²

1.4. Eserleri

Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, yalnızca şer‘î ilimlerde değil; edebiyat ve mûsiki sahalarında da eserler telif etmiş, son derece velûd ve çok yönlü bir Osmanlı âlimidir. İlmi faaliyetlerinin yanı sıra, İstanbul ve Anadolu’nun muhtelif yerlerinde inşa ettirdiği mektep, medrese, su kanalı ve şadırvanlarla, hem dinî-medenî yapıya hem de kültürel mirasa katkı sunmuştur.¹³

Müellifin özellikle tefsir alanındaki çalışmaları, klasik dirayet ve rivayet yöntemlerinin yanı sıra, yer yer işârî ve bilimsel yaklaşımları da içeren kapsamlı bir bakış açısını yansıtır. Aşağıda Esad Efendi’nin tefsir konulu risâleleri kısaca tanıtılmıştır:

1.4.1. *Tefsîru Âyâtî’l-Muşaddera Bi Kelimeti “Rabbenâ”*¹⁴

Bu risâlede, Kur’ân-ı Kerîm’de “Rabbenâ” lafzı ile başlayan âyetlerin tefsiri yapılmıştır. Müellif, bu duaların hem lafzî hem de muhteva yönünden tahlilini sunarak

12 Doğan, “Esad Efendi, Ebûishakzâde”.

13 Eren, *Şeyhülislâmların İstanbul’daki İmar Faaliyetleri*, 161-168.

14 Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsîru’l-âyatî’l-musdare bi Rabbenâ* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 771, 1-68 yk.).

dua literatürüne tefsir bağlamında katkıda bulunmuştur. Eser üzerine Salim Raim Hodzha 2012 yılında bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.¹⁵

1.4.2. *Hulâsatü’t-Tebyîn fî Tefsîri Sûreti Yâsîn*¹⁶

Yâsîn Sûresi’nin Türkçe olarak yapılan geniş hacimli tefsiridir. Yaklaşık 100 varak hacmindeki bu eser, dirâyet ve rivâyet tefsir metotlarının birlikte kullanıldığı klasik bir çalışmadır. Müellif, sûre boyunca yer yer işâri yorumlara yer vermiş; özellikle 36/39. âyetle astronomik izahlara başvurarak dönemin ilmî verilerini tefsire dâhil etmiştir. Eser üzerine yüksek lisans ve makale düzeyinde birçok akademik çalışma yapılmıştır.¹⁷

1.4.3. *Tefsîru Âyeti’l-Kürsî*¹⁸

Bakara Sûresi’nin 255. âyeti olan Âyetü’l-Kürsî’nin tefsiridir. Müellif bu çalışmasını Türkçe ve muhtasar olarak kaleme almış; eser yaklaşık yedi varaktan oluşmaktadır. Öz olarak yazılmış bu tefsir, tasavvufî ve kelâmî göndermeler içermekle birlikte, dil ve ifade açısından da yüksek bir belâgat taşımaktadır. Mustafa Özel, risâle üzerine metin tenkitli bir çalışma gerçekleştirmiştir.¹⁹

- 15 Salim Raim Hodzha, *Şeyhülislâm M. Esad Efendi’nin “Tefsîrü’l-Âyâtü’l-Musaddera bi-Kelîmeti Rabbenâ” Adlı Eserinin Tahkik ve Tablîli* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 28-29.
- 16 Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Hulâsatü’t-tebyîn fî tefsîri sûreti Yâsîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 258, 111 yk.).
- 17 Küçükkoğlu, *Esad Efendi’nin Yâsîn Sûresi Tefsîri (Hasanpaşa Yazma Eser Kütüphanesi Nüshası)*; Maden, “Osmanlılar’da Yâsîn Sûresi Tefsir Geleneği ve Ebû İshakzâde Mehmed Esad Efendi’nin Yâsîn Sûresi Tefsîri”, 2018; Mehmet Akif Alpaydın, “Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi ve Hulâsatü’t-Tebyîn fî Tefsîri Sûreti Yâsîn İsimli Eseri”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2017), 357-394.
- 18 Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsîr-i âyeti’l-kürsî* (Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Hazine Kit., 32, 11 yk.).
- 19 Mustafa Özel, “Şeyhülislâm Esad Efendi’nin Âyetü’l-Kürsî Tefsîri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 10 (2003), 81-105.

1.4.4. *Tefsîru Âyâtî'n-Nasriyye*²⁰

Esad Efendi'nin kaleme aldığı *Tefsîru Âyâtî'n-Nasriyye*, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen نصر fiili ve onun türevlerinin yer aldığı yedi farklı sûreye ait toplam on iki âyetin tefsirinden oluşmaktadır.²¹ Eser Türkçe olarak telif edilmiş olup dönemin Osmanlı padişahı Sultan I. Mahmud'a (salt. 1730–1754) ithaf edilmiştir.²² Bu yönüyle hem ilmî hem de siyasî mesajlar içeren bir nitelik taşır.

Tefsirde, Allah'ın kullarına olan nusretinin tarihsel ve akîdevî bağlamda nasıl tecelli ettiği, nüzûl ortamı göz önünde bulundurularak yorumlanmıştır. Mehmet Akif Alpaydın ilgili eserin transkripsiyonunu yapmış ve günümüz okuyucularına kazandırmıştır.²³

1.4.5. *Risâle fî İhtilâfâtî'l-Eş'arî ve'l-Mâtürîdî*²⁴

Tefsîr-i Âyet-i ve'l-Kamera Kaddernâbû başlıklı risâlesi gibi, Esad Efendi'nin bazı çalışmalarını müstakil telif olmaktan ziyade, kendi kapsamlı eseri *Hulâşatü't-Tebyîn*'den belirli bölümlerin mecmualara derlenmiş hâlleridir. Bu nitelikteki risâlelerden biri de “Risâle fî İhtilâfâtî'l-Eş'arî ve'l-Mâtürîdî” başlığını taşımaktadır. Söz konusu metin *Hulâşatü't-Tebyîn*'de Yâsîn Sûresi'nin 82. âyetinin tefsirinde yer alan kısmın, ayrı bir risâle hâline getirilmiş şeklindedir.

Bu bölümde, âyette geçen “kün” (ol) emrinin eşyanın yaratılışıyla olan ilişkisi bağlamında Mâtürîdî ve Eş'arî mezhepleri arasındaki görüş ayrılıkları kırk madde hâlinde sıralanmıştır. İlgili görüşlerin, Şeyhzâde Abdürrrahîm b. Ali el-Amâsî'nin (ö. 1133/1721) kaleme aldığı kapsamlı eser *Nazmü'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid*'in özeti mahiyetinde olduğu ifade edilmiştir.²⁵

20 Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, Nasriyye (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 00092-001, 1-46 bk.).

21 el-Bakara 2/214, 250, 286; Âl-i İmrân 3/126, 147; er-Rûm 30/4-5; el-Mü'min 40/51; el-Feth 48/ 1-3; es-Saf 61/13.

22 Doğan, “Esad Efendi, Ebûishakzâde”, 11/339.

23 Alpaydın, “Şeyhülislâm Ebû İshakzâde Esad Efendi'nin Nasriyye İsimli Eseri”.

24 Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, Risâle fî ihtilafâtî'l-Mâtürîdî ve'l-Eş'arî (İstanbul: y.y., 1287).

25 Kalaycı, “Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risâlesi”, 107.

Tefsir alanında yazdığı risâlelerin dışında, Esad Efendi’nin farklı disiplinlerde kaleme aldığı ve çeşitli akademik çalışmalara konu olmuş önemli eserleri de mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır:

- *Atrâbu’l-Âsâr fî Tezkire-i ‘Urefâ’i’l-Edvâr*²⁶

Yaklaşık yüz bestekârın biyografisini içeren bu eser, Osmanlı musiki tarihine dair temel kaynaklardan biridir ve birden fazla akademik çalışmanın konusu olmuştur.²⁷

- *Lehcetü’l-Lügât*²⁸

3.661 maddeden oluşan bu eser, Türkçe kelimeleri esas alarak hazırlanmış ilk sözlük olarak kabul edilmektedir. Latif Beyreli, 1988 yılında bu eser üzerine yüksek lisans tezi hazırlamıştır.²⁹

- *Behcetü’l-Lügât*³⁰

Lehcetü’l-Lügât’ın muhtasarı mahiyetindeki bu eser, Hassan Esmâîl Nezhâd Teymûr Âbâdî tarafından 2015 yılında doktora tezi olarak çalışılmıştır.³¹

Müdürrislik, kadılık ve şeyhülislâmlık gibi resmî görevlerinin yanı sıra, sanat-kâr kimliğiyle de öne çıkan Esad Efendi, Türk musiki tarihinde önemli bir bestekâr

26 Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Atrabü’l-asar fî tezkireti urefail-edvar* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi: NEKTY06205).

27 Hüseyin Akpınar, “Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi’nin Atrâbü’l-Âsâr fî Tezkire-i Urefâi’l-Edvâr Adlı Eserinde Diyarbakırlı Müsikişinâslar”, *Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edîpler*, 2018, 223; Cem Behar, *Şeyhülislâm’ın Müziği 18.Yüzyılda Osmanlı-Türk Müsiki ve Şeyhülislâm Esad Efendi’nin Atrabü’l Asar’ı* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010); Hakkı Tekin, *Şeyhülislâm Esad Efendi ve Atrabü’l-Âsâr fî Tezkire-i Urefâi’l-Edvâr Adlı Eseri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993); Nuri Özcan, “Atrabü’l-Âsâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/85; Zeynep Sema Yücecişik, *Şeyhülislâm Esad Efendi Atrabü’l- Âsâr fî Tezkireti Urefâi’l- Edvâr* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990).

28 Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Lehcetü’l-lügâ* (y.y.: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 3263).

29 Latif Beyreli, *Lehcetü’l-Lugat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988); Cıdık, *Lehcetü’l-Lügat ve Söz Varlığı*, 5.

30 Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Behcetü’l-lugat* (H.Selim Ağa: Hacı Selim Ağa, 1256, 306 yk.).

31 Hassan Esmâil Nezhad Teymour Abadi, *Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi ve Behcetü’l-Lügat’i* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 5.

olarak tanınmaktadır. Beste, semâî, nakış, kâr ve şarkı formlarında çok sayıda eser bırakmıştır. Fındıklı İsmet Efendi (ö. 1904), *Tekmiletü’ş-Şakâ’ik* adlı eserinde Esad Efendi’yi “musikide Fârâbî’ye denk” bir sima olarak anmıştır.³² Nitekim onun bu yönü, çeşitli musiki tarihçileri ve araştırmacılar tarafından da ele alınmış, müellifin eserleri üzerine

1.5. Vefatı

Şeyhülislâmlik görevinden azledilmesinin ardından, Sultan’ın emriyle sırasıyla Sinop, Gelibolu ve son olarak İstanbul’un İncirliköy semtinde ikamete mecbur bırakılmıştır.³³ 10 Şevval 1166/10 Ağustos 1753 tarihinde vefat eden Esad Efendi, İstanbul Fatih/Çarşamba’da babası Ebû İshak Efendi tarafından inşa ettirilen caminin hazîresinde yer alan aile kabristanına defnedilmiştir.³⁴

2. Şeyhülislâm Esad Efendi’nin “*Tefsîru Âyeti ve’l-Kamera Kaddernâbu*” İsimli Risâlesi

2.1. Eserin Müellife Aidiyeti

İncelemeye konu olan risâlenin başında kırmızı mürekkeple “Merhûm Müftî Esad Efendi’nin Menâzil-i Kamer Tefsîr Tercemesidir” ibaresine yer verilmiştir.³⁵ Bu ifade risâlenin müellifine dair doğrudan bir atıf niteliği taşımakta olup eser üzerindeki ilk aidiyet işaretidir. Ayrıca, risâlenin içeriği detaylı biçimde incelendiğinde Esad Efendi’nin *Hulâsatü’l-Tebyîn* adlı tefsirinde Yâsîn Sûresi 36/39. âyeti bağlamında kaleme aldığı açıklamaların bu risâlede yer aldığı görülmektedir. Bu durum risâlenin söz

32 Fındıklı İsmet Efendi, *Tekmiletü’ş-şakâ’ik fî hakki ehli’l-bakâ’ik*, 201.

33 Mehmed Hâkim Efendi, Hâkim Efendi Tarihi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:103, 2019), 1/54; Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî, 2/491; Fındıklı İsmet Efendi, *Tekmiletü’ş-şakâ’ik fî hakki ehli’l-bakâ’ik*, 200.

34 Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, 1/54; Fındıklı İsmet Efendi, *Tekmiletü’ş-şakâ’ik fî hakki ehli’l-bakâ’ik*, 200; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâbu’l-meknûn*, 2/202, 489; Mehmed Süreyya, *sicill-i Osmanî*, 2/491; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, çev. Ali Fikri Yavuz - İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972), 1/310; Doğan, “Esad Efendi, Ebûishakzâde”, 11/339.

35 Mehmed Es’ad b. İsmâ’il b. İbrâhim el-İstanbulî Şeyhülislâm Ebû İshakzâde Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Tefsîr-i âyet-i ve’l-kamera kaddernâbu* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 00633-10, 181-186 yk.), 181a.

konusu eserden derlenmiş olduğunu ve müellifin Esad Efendi olduğu yönündeki aidiyet bilgisini teyit eder niteliktedir.³⁶

2.2. Eserin Konusu

Risâlenin Mahiyeti ve Kaynağı

Söz konusu risâle, Yâsîn sûresi 36/39. âyetinin tefsirine tahsis edilmiştir.³⁷ Ancak bu risâle müstakil bir telif olmayıp Esad Efendi’nin *Hulâsatü’t-tebyîn* adlı tefsirinden Yâsîn sûresi 36/39. âyete dair kısmın seçilerek derlenmesinden ibarettir. Nitekim bu tür mecmualar, mütertiblerin ana kaynaklardan belirli pasajları derleyerek meydana getirdikleri tertiplerdir.

Kütüphane kayıtlarında esere verilen “*Tefsîr-i Âyet-i ve’l-Kamera Qaddernâhû*” ismi, telif sahibi tarafından değil, muhtemelen kataloglama esnasında kütüphane görevlilerince tayin edilmiştir. Öte yandan, metnin üst başlığında “*Merhûm Müftî Esad Efendi’nin Menâzil-i Kamer Tefsir Tercemesidir*” ifadesi yer almakta olup eserin Esad Efendi’ye ait tefsirden alınarak istinsah edildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Metin, *Hulâsatü’t-tebyîn*’de Yâsîn sûresinin 38.âyetinin son cümlesiyle başlamakta ve 40. âyetin tefsirinin ilk cümlesiyle sona ermektedir. Gelenekte olduğu üzere metnin başında herhangi bir dibâce (besmele, hamdele, salvele ile yapılan giriş) yer almadığı gibi sonunda da hâtîme (dua ile tamamlanan sonuç bölümü) bulunmamaktadır. Ayrıca eserde herhangi bir ferâğ kaydı (tamamlama tarihi ve istinsah bilgisi) ya da derkenar notu yer almamaktadır. Mevcut risâle toplamda 11 sayfalık mütevazı bir hacme sahiptir.

Eserin Konusu ve Astronomik Arka Planı

Ele alınan risâlenin temel konusu, kamerin (ayın) dünya ve güneş etrafındaki hareketi esnasında uğradığı menzilleri açıklamaktır. “Kamer” kelimesi lügatte gökteki

36 Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Hulâsatü’t-tebyîn fî tefsîri sûre-i Yâsîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 000023-2, 9-109 yk.), 55-58; Mehmed Es’ad b. İsmâ’il b. İbrâhim el-İstanbulî Şeyhülislâm Ebû İshakzâde Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Hulâsatü’t-tebyîn fî tefsîri sûre-i Yâsîn* (Bursa İnebey Kütüphanesi: Genel, 1365-1, 119 yk.), 53-57.

37 “Ayın dolaşımı için de konak yerleri (evreler) belirledik. Nihayet o, eğrilmiş kuru hurma dalı gibi olur.”

“ay” anlamına gelir. Araplar, yeni doğan ayın ilk üç günlük evresine “hilâl” adını verirken; ayın içi dolmaya başladığı andan itibaren yani dördüncü günden sonraki evre için “kamer” kelimesini tercih etmişlerdir.³⁸

Arap toplumlarında kamer ve kevâkib (yıldızlar) yalnızca gök cisimleri olarak değil; aynı zamanda gündelik hayatın bir parçası olarak büyük önem arz etmiştir. Araplar, yaşadıkları bölgenin çöl iklimi sebebiyle çoğunlukla gece yolculukları yapmak zorunda kaldıklarından gökyüzündeki ayın evrelerini ve yıldız kümelerini son derece iyi tanımışlardır. Bu gök cisimleri çölde iz sürme, denizde yön tayini, kara ve deniz yolculukları, takvim hesaplamaları ve hatta meteorolojik tahminler gibi birçok alanda işlevsel olarak kullanılmıştır.³⁹

Zamanla yıldızların yalnızca hava durumuyla değil, aynı zamanda uğur-uğursuzluk, zenginlik-fakirlik gibi metafizik anlamlar taşıdığına dair inançlar gelişmiştir. Bu bağlamda bazı Arap kabileleri câhiliye döneminde belirli yıldızlara kutsiyet atfetmiş, hatta onlara tapınma davranışı sergilemiştir.⁴⁰ Bu tür inançlara Kur’ân-ı

38 Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzumî - İbrahim es-Samirai (Dâru'l-Mektebetü'l- Hilâl, t.s.), 5/161; Ebû Ali Kutrub Muhammed b. el-Müstenîr b. Ahmed Kutrub, *Kitâbü'l-ezmine ve telbiyeti'l-câhiliyye fî tesmiyeti semâ'ihâ ve şemsibâ ve kamerihâ ve necmihâ ve leylibâ ve nebhâribâ ve sâ'âtibâ*, thk. Doktor Hatim Salih Zemin (Bağdat: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 20; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd Cevherî, *es-Sıhâb : tâci'l-luga ve sıhâu'l-'arabiyyeh*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l- İlim, 1987), 2/798; Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâîl b. Ahmed el-Levâtî et-Trablusî İbnü'l-Ecdâbî, *el-Ezmine ve'l-envâ*, thk. İzzet Hasan (Daru Ebi Rakrak lit-Tibaa ven-Neşr, 2006), 84; Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1991), 684.

39 Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun (Mısır, ts.), 6/30; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-envâ fî mevâsimi'l-'Arab* (Haydarabat: Dâiratü'l- Meârifîl- Osmâni, 1956), Mukaddime: 1-2; Cevherî, *es-Sıhâb : tâci'l-luga ve sıhâu'l-'arabiyyeh*, 2/798; İbnü'l-Ecdâbî, *el-Ezmine ve'l-Envâ*, 7; Corci Zeydan, *Taribu'l- müdüni'l-İslâmî* (Dâru'l- Mektebetü'l Hayat, 1967), 3/13-15.

40 Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmut Şehata (Beyrut: Dâru İhyâi 't-Türâs, 2002), 4/166; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Dâru'l-Kütübî'l-Ulumiyye, 1978), 430; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 22/551; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed Mâverdî, *en-Nüket ve'l- uyûn*, thk. Seyyid Abdulmaksud bin Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.), 5/405.

Kur’ân’da de dikkat çekilmiş, Necm sûresi 53/49’da “*Şüphesiz O, Şi’râ’nın Rabbidir*” buyurularak yıldızlara ilahi nitelik izafe eden inançlar reddedilmiştir.

Kamerî Menzillerin İlmî Gelişim Süreci ve Astronomik Temelleri

Kur’ân’ın indiği dönemde muhatapların (Arap toplumunun) gökyüzü gözlemlerine dayalı olarak belli düzeyde bir astronomi bilgisine sahip olduğu bilinmektedir.⁴¹ Bu bilgi temel olarak ayın evreleri, yıldız kümeleri ve gece yolculuklarında yön tayini gibi pratik amaçlara yönelikti. Ancak bu birikim İslâm fetihleri sonrasında önemli bir dönüşüme uğramıştır. Özellikle Hint, Fars ve Helen gibi kadim medeniyetlerin astronomi sahasındaki köklü ilmî çalışmaları Arapçaya tercüme edilerek İslâm dünyasına kazandırılmış; bu çeviriler vasıtasıyla Müslüman ilim adamları kendi bilgi dağarcıklarını geliştirme imkânı bulmuşlardır.

Zamanla Müslüman müneccimler ve astronomlar, yalnızca aktarılan bilgileri almakla kalmamış; aynı zamanda bu medeniyetlerden edindikleri ilmî seviyenin de ötesine geçerek mevcut kaynaklardaki teknik hataları tashih etmiş,⁴² yeni gözlemlerle günümüzde hâlen geçerliliğini koruyan temel kuramları ortaya koymuşlardır.

Bu çerçevede, klasik astronomi geleneğine göre kamerin 28 menzili (durak noktası) bulunduğu kabul edilmiştir. Bu menzillerden 14’ü zâhir olup semaya bakıldığında açıkça seçilebilmekte, diğer 14’ü ise hafî olup çıplak gözle görülememektedir. Her menzilin bir veya birden fazla kevâkibi bulunmaktadır. Kamerî hesapta bir ay 29 veya 30 gün üzerinden değerlendirilir. Eğer ay 29 gün sürerse kamer 1 gün, 28 gün sürerse 2 gün gizlenmiş sayılır.

Menzillerin mevsimlerle olan ilişkisi de dikkate değerdir: İlk yedi menzil, ilkbahar mevsimine, ikinci yedi menzil, yaz mevsimine, üçüncü yedi menzil, sonbahar mevsimine, Son yedi menzil ise kış mevsimine tekabül etmektedir.⁴³

41 Kutrub, *Kitâbü’l-ezmine ve telbiyeti’l-câbiliyye fî tesmiyeti semâ’ihâ ve şemsihâ ve kamerihâ ve necmihâ ve leylihâ ve nebhârihâ ve sâ’âtihâ*, Mukaddime: 5; Câhiz, *Kitâbü’l-Hayevân*, 6/30; İbn Kuteybe, *Kitâbü’l-envâ’ fî mevâsimi’l-‘Arab*, Mukaddime: 1-5; İbnü’l-Ecdâbî, *el-Ezmine ve’l-envâ’*, Mukaddime: 7.

42 İbn Kuteybe, *Kitâbü’l-envâ’ fî mevâsimi’l-‘Arab*, Mukaddime: 1-5.

43 İbnü’l-Ecdâbî, *el-Ezmine ve’l-Envâ’*, 64-65.

Modern astronomik veriler de bu geleneksel tasnifi belirli yönleriyle desteklemektedir. Buna göre ayın yer küre etrafındaki bir tam tur dönüşü 27 gün 7 saat 43 dakika 25 saniyedir. Ancak, dünya da güneş etrafında döndüğü için, ayın aynı evreye yeniden ulaşması 29 gün 12 saat 44 dakika 3 saniye (yaklaşık 29,53 gün) sürmektedir. Ay, güneş ile dünya arasında aynı doğrultuda yer aldığı anda güneşle birlikte doğar ve batar. Bu konumda olmasına rağmen güneş ışınlarının yoğunluğu nedeniyle görünemez; kısa bir süre sonra ise güneşin doğusuna geçerek güneş battıktan sonra batı ufkunda ince bir hilal olarak görünmeye başlar. Ayrıca ay için her biri bir güne karşılık gelen 13 derecelik yaylardan oluşan 28 menzil belirlenmiştir.⁴⁴

“Kamer” Kavramının Kur’an’daki Yeri ve Menzillerin Tefsirlerdeki Yansıması

Risâlemizde ele alınan Yâsîn sûresi 36/39. âyetinde geçen “kamer” lafzı, Kur’ân-ı Kerim’de toplam 26 yerde geçmektedir.⁴⁵ Bu kullanım örneklerinden 15 âyette ayın menzilleri, ay-gün-yıl hesabı gibi işlevleri ile gecenin ve gündüzün yaratılışına dikkat çekilerek kâinattaki muazzam nizam ve intizama vurgu yapılmakta; bu düzen üzerinden Allah Teâlâ’nın varlığına, birliğine (vahdâniyetine) ve kudretine işaret edilmektedir.

Sadece iki âyette doğrudan ayın menzillerinden söz edilmiştir. Bunlardan biri Yûnus sûresi 10/5,⁴⁶ diğeri ise bu risâlenin de konusu olan Yâsîn sûresi 36/39. âyettir.

Bazı tefsirlerde bu âyetlerin tefsiri yapılırken ayı 28 menziliyle sınırlandırmak suretiyle sadece rakamsal bir bilgiyle yetinilmiş,⁴⁷ bazı tefsirlerde ise bu menzillerin

44 Dizer, “Ay”, 4/183-186; Henry Norris Russell vd., *Astronomi*, çev. Nüzhet Gökdoğan vd. (İstanbul: İÜ Fen Fakültesi Yayınları, 1953), 157-163; Salih Karaali, *Genel Astronomi* (İstanbul: İÜ Yayınları, 1985), 39-46; Parick Moore, *Gezegeler Klavuzu*, çev. Özlem Bal (Ankara: Tübitak, 2004), 94-98.

45 Muhammed Fuad Abdülbâki, *el-Mu’cemü’l-mufebres li elfazi’l-Kur’âni’l-Kerim* (Kahire: Daru’l-Kütübi’l-Mısıryye, 1938), 553.

46 “O, güneşi bir ışı (kaynağı), ayı da (geceleyin) bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir. Allah bunları (boş yere değil) ancak gerçek ile (bikmeti gereğince) yaratmıştır. O, âyetlerini, bilen bir topluma ayrı ayrı açıklamaktadır.”

47 Ebül-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, thk. Abdurrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 2001), 3 /524; Ebül-Hasen Burhânüddin İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî Bikâî, *Nazmü’d-dürer fi tenâsübi’l-âyât ve’s-süver* (Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-İslâmiyye, ts.), 16/131; Ni’m-

isimleri de zikredilmiştir.⁴⁸ Bu bağlamda kamerin uğradığı menzillerin, Arapların çok iyi bildiği parlak yıldız kümelerinin konumları olduğu ifade edilmiştir. Bu yıldız kümeleri gelenekte aşağıdaki şekilde adlandırılmıştır:

Seretan, Betan, Süreyya, Deberan, Hâk’a, Hen’a, Zira’, Nesrah, Tarf, Cebhe, Zebre, Sarfe, Avvâ, Simâk, Ğafra, Zebânî, İklîl, Kalb, Şevle, Neâirn, Belde, Sa’dü’z-Zâbih, Sa’dü Bela’, Sa’dü’s-Se’ûd, Sa’dü’l-Ahbiyye, Ferġu’d-Devh’î’l-Mukaddem, Ferġu’d-Devh’î’l-Muahhar, Reşâ.⁴⁹

Tefsirlerde belirtildiğine göre kamer her gece bu menzillerden birine inmektedir; ardından bir ya da iki gece görünmez olur ve daha sonra kurumuş hurma sapı gibi ince bir hilâl şeklinde yeniden görünür hâle gelir. Bu gökyüzü hareketi bir yandan kamerî takvimin temellerini oluştururken, diğer yandan mevsim ve yön tayininde de işlevsel bir role sahiptir.

Kurtubî, bu menzillerin sadece isimlerini vermekle yetinmemiş, aynı zamanda bunların mevsimsel karşılıklarını da açıklamıştır. Bu bilgiler ışığında, Kur’an’ın hitap ettiği ilk muhatapların da yakından bildiği bu düzenli döngü; sadece bir astronomi bilgisi değil, aynı zamanda tevhid akîdesini pekiştiren bir delil olarak sunulmuştur.⁵⁰

Genel olarak, âyetin tefsirinde kamer ve menzilleriyle ilgili olarak vurgulanan temel mesaj; bu yıldızları ve menzilleri yaratanın Allah Teâlâ olduğu, gökyüzündeki bu düzenin hem ilmî hem de itikadî bir işaret (âyet) taşıdığıdır. İnsanlar her gece göğe baktıklarında; ayın menzilleri boyunca izlediği nizama şahit olarak, bu sistemi

tullâh b. Mahmûd Nahcuvânî, *el-Fevâtihu’l-ilâhiyye ve’l-mefâtihu’l-gaybiyye el-mûdâhatü li’l-kelîmi’l-kur’âniyye ve’l-bikemi’l-furkâniyye* (Mısır: Dâru’l-Rikâbi l’in-Neşr, 1999), 2/203.

- 48 Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *ed-Dür-rü’l-mensûr* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, t.y.), 7/57; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûbu’l-beyân* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, t.y.), 4/14; Ebû’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî Âlûsî, *Rûbu’l-Me’ânî fî tefsîri’l-Kur’ânî’l-‘Azîm ve’s-seb’î’l-mesânî*, thk. Ali Abdalbârî Atiyye (Beyrut: Dâru’l Kütübi’l-İlmiyye, 1994), 12/16-20; Abduh Muhammed - Rızâ Reşîd, *Tefsîr-rü’l-menâr* (Mısır: Dâru’l-Menâr, 1990), 11/248; Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1997), 4/203,204.

- 49 Dizer, “Ay”, 4/186.

- 50 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmî’l-Kur’ân*, thk. Ahmet Berdûnî - İbrahim Atfeş (Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1964), 15/32.

kuran tek ve benzersiz bir Yaratıcının varlığına, kudretine ve azametine tanıklık ederler.⁵¹

Esad Efendi'nin Tefsirinde Âyetin Yapısal İncelemesi

Esad Efendi, *Hulâşatü't-Tebyîn* adlı tefsirinde Yâsîn sûresi 36/39. âyeti aktardıktan sonra klasik tefsir anlayışına uygun olarak âyeti üç temel başlık altında incelemiştir: Lügat, İ'râb, ve Beyân.

Lügat başlığı altında, âyetle geçen kelimelerin sözlük anlamları verilmiştir. Bu bölümde öncelikle “kamer” lafzının lügat manasının “ay” olduğu ifade edilmiş; ayrıca Arapların, ayın ilk üç gününe “hilâl”, sonrasındaki evrelere ise “kamer” adını verdikleri belirtilmiştir. Aynı başlık altında, âyetin tüm kelimeleri kısa ve öz bir şekilde lügat açısından açıklanmıştır.⁵²

İ'râb başlığı altında, âyetin gramer (sarf-nahiv) tahlili yapılmıştır.⁵³ Burada her bir kelimenin cümle içindeki konumu, irab yönünden durumu (merfû, mansûb, mecrûr vs.) ve gramer ilişkileri ele alınmıştır.

Beyân başlığında ise âyetin anlam katmanları derinleştirilmiştir. Esad Efendi bu bölümde, ayın yirmi sekiz menzili bulunduğunu ifade etmiş; bu menzillerin hiç değişmeyen bir çizgi üzerinde ne gerisinde kalan ne de ileri geçen bir düzenle her gece sırayla takip edildiğini vurgulamıştır. Kamerin, bu yirmi sekiz menzili tamamladıktan sonra bir veya iki gün boyunca görünmeyip gizlendiği de belirtilmiştir.

Bu açıklamaların ardından, söz konusu menziller tek tek isimleriyle anılmış, her menzilde bulunan kevâkib sayıları verilmiş ve menzillerin tahayyül edilen su-

51 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Bâselûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 6/10, 11; Ebû'l-Kâsım Zeynülslâm Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât*, thk. İbrahim el-Besyûnî (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısıriyye el-Âmme, ts.), 2/5; Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûbi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l Kitâb, 1986), 2/329.

52 Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Tefsîr-i âyet-i ve'l-kamera kaddernâbû* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 00633-10), 181a.

53 Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Tefsîr-i âyet-i ve'l-kamera kaddernâbû* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 00633-10), 181a-181b.

retleri detaylı biçimde tasvir edilmiştir.⁵⁴ Böylelikle tefsir, sadece lügat ve gramer açıklamalarıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda astronomik bilgi ile geleneksel kozmolojiyi harmanlayan kapsamlı bir yoruma dönüşmüştür.

Tefsirlerde Geçen Menziller ve Kevâkibler

Tefsir kaynaklarında zikredilen gök menzilleri ve bu menzillerde yer alan kevâkib (yıldızlar) aşağıdaki şekilde tasnif edilmiştir:

- Birinci menzil: Sertan (Şertan)

Bu menzil, iki parlak yıldızdan (kevâkib) oluşmaktadır. Bazı kaynaklarda yıldız sayısının üç olduğu belirtilmiş ve bu durumda menzile “İşrâd” adı verilmiştir.

- İkinci menzil: Betan

Sacayağı şeklinde dizilmiş üç yıldızdan meydana gelmektedir.

- Üçüncü menzil: Süreyya

Çok sayıda yıldızdan oluşan bu menzil, gökyüzünün en dikkat çekici yıldız kümelerinden biridir.

- Dördüncü menzil: Deberan

Bu menzil, kızıl ve parlak bir yıldızdan ibarettir.

- Beşinci menzil: Hâk’a

Yine sacayağı biçiminde konumlanmış üç küçük yıldızdan oluşmaktadır.

- Altıncı menzil: Hen’a

Beş yıldızın bir araya gelmesiyle teşekkül etmiştir.

- Yedinci menzil: Zira’

İki parlak yıldızdan meydana gelmektedir.

- Sekizinci menzil: Nesrah

İki yıldızdan oluşmaktadır.

54 Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Tefsîr-i âyet-i ve’l-kamera kaddernâbû* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 00633-10), 182a-186b.

- Dokuzuncu menzil: Tarf
İki küçük yıldızdan müteşekkildir.
- Onuncu menzil: Cebhe
Beş yıldızdan meydana gelir.
- On birinci menzil: Zebre
İki ziyâlı (ışılıtlı) yıldızdan oluşmaktadır.
- On ikinci menzil: Sarfe
Parlak tek bir yıldızdan ibarettir.
- On üçüncü menzil: Avvâ
Dört veya beş yıldızdan meydana geldiği ifade edilmektedir.
- On dördüncü menzil: Simâk
Birbirinden bağımsız iki yıldızdan oluşur.
- On beşinci menzil: Ğafra
Üç küçük yıldızdan teşekkül etmiştir.
- On altıncı menzil: Zebani
İki parlak yıldızdan oluşur.
- On yedinci menzil: İklîl
Dört parlak yıldızdan ibarettir.
- On sekizinci menzil: Kalb
Kızıl ve parlak tek bir yıldızdan meydana gelir.
- On dokuzuncu menzil: Şevle
Birbirine yakın konumda bulunan iki parlak yıldızdan oluşur.
- Yirminci menzil: Neâirn
Birbirinden ayrı halde sekiz yıldızdan meydana gelmiştir.
- Yirmi birinci menzil: Belde
Altı adet gizli (müstetir) yıldızdan ibarettir.

- Yirmi ikinci menzil: Sa’dü’z-Zâbih
İki parlak yıldızdan oluşmaktadır.
- Yirmi üçüncü menzil: Sa’dü Bela’
İki küçük yıldızdan ibarettir.
- Yirmi dördüncü menzil: Sa’düs-Se’ûd
Üç yıldızdan meydana gelir.
- Yirmi beşinci menzil: Sa’dü’l-Ahbiyye
Dört yıldızdan oluşmaktadır.
- Yirmi altıncı menzil: Ferğu’d-Devh’i’l-Mukaddem
İki parlak yıldızdan ibarettir.
- Yirmi yedinci menzil: Ferğu’d-Devh’i’l-Muahhar
Yine iki parlak yıldızdan meydana gelmektedir.
- Yirmi sekizinci menzil: Reşâ (Batn-ı Hût)
Parlak tek bir yıldızdan oluşur.

Bu menzilleri, içerdikleri kevâkıbleri ve tahayyül edilen şekilleriyle birlikte açıklayan Esad Efendi, her birinin yüce bir yaratıcının varlığına açık bir delil teşkil ettiğini belirtmiştir. Ayrıca, “tefsir” başlığı altında söz konusu âyetin müşrik ve inkârcılar için bir “âyet-i sâbite” olduğu ifade edilmiştir. Ayın menzilleri boyunca hilalden başlayıp tekrar hilale dönmesi, ardından iki gün kaybolup yeniden doğması gibi düzenli döngüselligi; Cenâb-ı Hakk’ın varlığına, kudretine ve kıyamet saatinin geleceğine dair açık bir delâlet olarak değerlendirilmiştir.⁵⁵

2.3. Esad Efendi’nin Tefsir Yöntemi ve Yâsîn Sûresi 36/39. Âyetin Yorumu

Müellif Esad Efendi, *Hulâsatü’l-Tebyîn* adlı tefsirinde olduğu gibi, incelediğimiz risâlede de klasik medrese tefsir geleneğine uygun olarak ilgili âyeti sistematik bir yapı içerisinde “Lügat, İrâb, Beyân, Tefsir” başlıkları altında ele almıştır.

55 Şeyhülislam Ebû İshakzâde, *Tefsîr-i âyet-i ve’l-kamera kaddernâbû* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 00633-10), 186b.

Medrese eğitim sisteminde yetişmiş ve ilmî liyakatiyle şeyhülislâmlık makamına kadar yükselmiş olan Esad Efendi, eserlerinde yalnızca devlet ricâli kimliğiyle değil, aynı zamanda şer'î ilimlerde hüküm sahibi bir hâkim, telif kudreti yüksek bir âlim, lügat tertip edebilecek ölçüde bir dil ustası, divan sahibi bir şair ve Fârâbî'ye (öl. 339/950) denk bir musikişinas olarak da karşımıza çıkar.⁵⁶ Sahip olduğu bu ilmî ve edebî donanım, özellikle mensur tefsir metinlerinde kendini açık biçimde göstermektedir. Eserlerinde tefsir, hadis, lügat, astronomi, tarih ve coğrafya gibi pek çok disiplinden aktardığı bilgiler, adeta bestelenmiş bir güfte gibi ahenkli ve dengeli bir şekilde metne yedirilmiştir.

“Lügat” başlığı altında âyetle geçen lafızların semantik çözümlemesi yapılmış,⁵⁷ her kelimenin lügat anlamı kısa fakat özlü biçimde açıklanmıştır. Özellikle “kamer” kelimesinin anlamı üzerinde durulmuş, Arapların ayın ilk üç günü için “hilâl”, sonraki evreleri için ise “kamer” terimini kullandıkları belirtilmiştir.

“İrâb” ile âyetin nahiv yapısı bu başlık altında incelenmiş, her kelimenin cümledeki görevi (özne, tümleç, haber vb.) ve irâb durumu (merfû, mansûb, mecrûr) ayrıntılı biçimde analiz edilmiştir.⁵⁸

“Beyan” başlığı altında âyetle geçen ifadenin derin anlamı ve bağlamı ele alınmıştır. Esad Efendi burada kamerin 28 menzili olduğunu belirtmiş, her gece bu menzillerden birine indiğini ne bu çizginin gerisinde kaldığını ne de onu geçtiğini vurgulamıştır. Menzillerin isimleri teker teker zikredilmiş, her menzildeki kevâkib sayısı verilmiş ve tahayyül edilen şekilleri detaylı biçimde açıklanmıştır.⁵⁹

En son “Tefsir” başlığı altında mezkûr âyetin doğrudan tefsiri yapılmış ve özellikle müşrik ve münkirler için bu âyetin bir “âyet-i sâbite” olduğuna dikkat çekilmiştir.⁶⁰ Ayın menzilleri boyunca gerçekleştirdiği istikrarlı hareketin, gökyüzünde-

56 Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-şakâ'ik fî hakki ebli'l-bakâ'ik*, 201.

57 Şeyhülislam Ebû İshakzâde, *Tefsîr-i âyet-i ve'l-kamera kaddernâbû* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 00633-10), 181a.

58 Şeyhülislam Ebû İshakzâde, *Tefsîr-i âyet-i ve'l-kamera kaddernâbû* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 00633-10), 181a-181b.

59 Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Tefsîr-i âyet-i ve'l-kamera kaddernâbû* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 00633-10), 182a-186b.

60 Şeyhülislam Ebû İshakzâde, *Tefsîr-i âyet-i ve'l-kamera kaddernâbû* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 00633-10), 186b.

ki nizamın ve gece–gündüz döngüsünün, Allah Teâlâ’nın varlığına, vahdâniyetine ve kudretine işaret eden açık deliller olduğu vurgulanmıştır.

Müellif, *Hulâşatü’l-Tebyîn* adlı eserinin genelinde rivâyet ve dirâyet tefsir usul-lerini birlikte kullanmıştır. Yer yer ebced hesaplarına, tasavvufî öğretilere ve işârî yorumlara yer verirken; başka kısımlarda ise kelâmî tartışmalara girerek meseleleri ilmî yorumlarla derinleştirmiştir. İncelenen risâlede ise özellikle dirâyet yönteminin yanında astronomik verilere dayalı ilmî açıklamalar dikkat çekmektedir.

Esad Efendi, kaleme aldığı tüm tefsir risâlelerinde olduğu gibi bu risâlede de Türkçe yazmış ve metnini sade, anlaşılır ve akıcı bir üslûpla kaleme almıştır. Bu yönüyle eser, sadece ilmî çevrelere değil, aynı zamanda döneminin okuryazar halk kesimine de hitap etme gayesi taşıdığını göstermektedir.

2.4. Risâlenin Kaynakları Üzerine Değerlendirme

Risâle üzerinde yapılan incelemeler neticesinde kamerin menzilleri, bu menzillerin isimleri ve keyfiyetine dair bilgilerin hem müstakil eserlerde hem de klasik tefsir kaynaklarında yer aldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda konunun erken dönem İslâm ilim geleneğinde köklü bir zemine sahip olduğu görülmektedir.⁶¹ Özellikle İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), bu alanda öne çıkan isimlerden biridir. Onun *Kitâbü’l-Envâ’ fî Mevâsimi’l-‘Arab* adlı eseri, yıldızların konumları, gök cisimlerinin hareketleri, mevsimlerin oluşumu, rüzgârların yönü ve hava olayları gibi kozmik düzenle ilgili çeşitli konuları sistematik biçimde ele alan erken dönem astronomi ve meteoroloji eserleri arasında müstesna bir yere sahiptir. İbn Kuteybe, bu eserinde kamerin yirmi sekiz menzilini, bu menzillerin isimlerini, astronomik özelliklerini ve Araplar tarafından pratikte nasıl kullanıldıklarını detaylı olarak açıklamıştır.

Esad Efendi, Yâsîn sûresi 36/39. âyetinin tefsirinde İbn Kuteybe’nin bu eserinden istifade etmiş, hatta daha doğru bir ifadeyle, bu eseri ihtisar ederek tefsir

61 Kutrub, *Kitâbü’l-ezmine ve telbiyeti’l-câbiliyye fî tesmiyeti semâ’ihâ ve şemsihâ ve kamerihâ ve necmihâ ve leylihâ ve nebârihâ ve sâ’âtihâ*, 23-31; İbnü’l-Ecdâbi, *el-Ezmine ve’l-Envâ’*; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî Ebû Hayyân, *El-Babrü’l-muhîr*, thk. Sadık Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru’l-Fıkr, 1999), 9/67-68; Süyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, 7/57; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb Şirbînî, *es-Sirâcü’l-münîr fî’l-i’âne ‘alâ ma’rifeti ba’zı me’ânî kelâmî Rabbine’l-Hakîmi’l-Habîr*, ts., 2/6, 3/427.

metnine dâhil etmiştir.⁶² Onun bu yaklaşımı yalnızca bir tefsir faaliyeti değil, aynı zamanda klasik kaynakların sistemli biçimde özetlenmesi ve yeniden yorumlanması şeklinde de değerlendirilebilir. Böylece Esad Efendi, kamerin menzillerine dair hem klasik ilmî geleneğe bağlı kalmış, hem de bu geleneği Osmanlı müelliflik birikimiyle harmanlayarak özgün bir yorum ortaya koymuştur.

2.5.Risâle Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar

Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi'nin *Hulâsatü't-Tebyîn fî Tefsîri Sûreti Yâsîn* isimli eseri ve bu çerçevede kaleme aldığı risâle, son yıllarda çeşitli akademik çalışmaların konusu olmuştur. Bu çalışmalar, eserin içeriği, yöntemsel yapısı, kaynakları ve Osmanlı tefsir geleneği içerisindeki yeri hakkında önemli tespitler sunmaktadır.

İlk olarak Mehmet Akif Alpaydın, 2017 yılında yayımladığı “Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi ve *Hulâsatü't-Tebyîn fî Tefsîri Sûreti Yâsîn* İsimli Eseri” başlıklı makalesiyle, risâlenin genel yapısını, yazma nüshalarını, müellifin ilmî kimliğini ve tefsirde kullandığı yöntemleri analiz etmiştir.

Bunu takiben, Şükrü Maden, 2018 yılında kaleme aldığı “Osmanlılar'da Yâsîn Suresi Tefsir Geleneği ve Ebû İshâkzâde Mehmed Es'ad Efendi'nin Yâsîn Suresi Tefsiri” başlıklı çalışmasıyla, Es'ad Efendi'nin eserini Osmanlı tefsir geleneği bağlamında değerlendirmiş ve söz konusu risâlenin bu gelenek içindeki yerini ortaya koymuştur.

Son olarak Saliha Küçükoğlu, 2022 yılında “Es'ad Efendi'nin Yâsîn Sûresi Tefsiri (Hasanpaşa Yazma Eser Kütüphanesi Nüshası)” başlıklı yüksek lisans tezinde, yaklaşık 100 varaktan oluşan risâleyi detaylı biçimde incelemiş; metnin konusu, kaynakları, kullanılan tefsir metotları ve 'ulûmu'l-Kur'ân kapsamında yer alan başlıkları sistematik şekilde ele almıştır.

Bu akademik çalışmalar risâlenin dil, edebiyat, astronomi ve kozmoloji gibi farklı disiplinlerle irtibatlı çok yönlü bir ilmî birikimi yansıttığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, Mehmed Es'ad Efendi'nin tefsir metodolojisinin Osmanlı ilim geleneği içinde sahip olduğu orijinaliteyi gözler önüne sermektedir.

62 İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-envâ' fî mevâsimi'l-'Arab*, 16-85.

2.6. Transkripsiyonlu Neşrin Tenkidinde Kullanılan Nüshalar

2.6.1. Pertev Paşa Nüshası ve Fizikî Özellikleri

Tefsîr-i Âyet-i ve’l-Kamera Kaddernâhû başlıklı risâle Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa Koleksiyonu’nda demirbaş numarası 00633 olan mecmua içerisinde yer almaktadır. Söz konusu mecmua, çaharkûşe kırmızı meşin, sarı bez kaplı miklepli mukavva kapaklı sağlam bir cilt içerisinde muhafaza edilmektedir. Toplam 211 varaktan oluşan derlemeye Arapça ve Türkçe dillerinde nesih hattıyla yazılmış 12 risâle bulunmaktadır. İncelemeye konu olan risâle bu mecmuanın 181a–186b varakları arasında yer almaktadır.

Risâlede, dibâce, hâtıme, ferağ kaydı veya derkenar notu bulunmamaktadır. Ancak mecmuanın son kısmında yer alan bir istinsah kaydına göre metin, Hicrî 1243 (M. 1827/28) yılında, Muhammed Es’ad b. Mustafa el-Münzevî tarafından istinsah edilmiştir. Aynı kayıta, müstensihin “Hazreti Eyyûb Ensârî’nin komşularından, Hazreti Şeyh Muhammed Murâd el-Buhârî Hangâhı’nda”⁶³ bu çalışmayı gerçekleştirdiği belirtilmektedir.

Mecmuada yer alan diğer risâlelerin yazı karakteri, düzeni ve tertibi ile karşılaştırıldığında, bütün derlemenin aynı müstensih tarafından istinsah edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ne var ki, Muhammed Es’ad el-Münzevî’nin hayatı hakkında herhangi bir biyografik bilgiye ulaşılamamıştır. İstinsah kaydında adı geçen “hangâh”, büyük ihtimalle Şeyhülislâm Damadzâde Ahmed Efendi tarafından İstanbul’da, Şeyh Muhammed Murâd el-Buhârî⁶⁴ adına medreseden tekkeye çevrilen “Şeyh Murâd Tekkesi”⁶⁵ olmalıdır. Müstensihin yazı tarzı, bir medrese talebesinden ziyade bir tekke mensubuna (müridine) ait izlenimi vermektedir.

Mecmuanın kalan 11 risâlesi, Halvetî-Uşşâkî şeyhi, âlim ve şair olan Salâhî Efendi’ye (ö. 1197/1783) ait olup⁶⁶ tasavvufî içeriktedir. Dolayısıyla bu mecmuadaki

63 Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Tefsîr-i âyet-i ve’l-kamera kaddernâhû* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 00633-10), 211.

64 Halil İbrahim Şimşek, “Murad Buhârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020).

65 M. Baha Tanman, “Şeyh Murad Tekkesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

66 Semih Ceyhan, “Salâhî Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/17-19.

12 risâleden yalnızca biri olan *Tefsîr-i Âyet-i ve'l-Kamera Kaddernâbü*, astronomi içerikli ilmî bir tefsir risâlesi olarak dikkat çekmektedir. Bu durum, tasavvufî düşüncede sıkça vurgulanan âlem ile enfüs (kozmos ile insan) arasındaki ahengin ve mutabakatın yazma eser düzeyinde somut bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Mecmuada yer alan risâle başlıkları şunlardır:

- *İzbâr-ı Esrâr-ı Nihân ez Envâr-ı Hatm-i Hâcegân*
- *Şerh-i Ebyât-i Mevlânâ*
- *Terceme-i Risâle-i Kudsiyye*
- *Terceme-i Risâle-i Vücûd*
- *Risâle-i Merâtib-i Vücûd*
- *Şerh-i Risâletü'l-'Acz fî Ma'rifetillâbi Te'âlâ*
- *Şerh-i Ebyât-ı Niyâzî-i Mısrî*
- *Risâle fî Tefsîri Evâ'ili Süreti'r-Rûm*
- *Cevâbir-i Tâc-ı Hilâfât*
- *Miftâhu'l-Vücûdi'l-Eşher fî Tevcihi Kelâmi's-Şeyhi'l-Ekber*
- *Zeylül-Kitâb bi-Ahşeni'l-Hitâb*
- *Tefsîr-i Âyet-i ve'l-Kamera Kaddernâbü*

2.6.2. Bursa İnebey Nüshası ve Fizikî Özellikleri

İncelenen risâlenin bir diğer nüshası, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde Genel/1365/1 demirbaş numarasıyla kayıtlı olan mecmua içerisinde yer almaktadır. Söz konusu mecmua, zencirekli kahverengi ciltli, hafif yıpranmış ancak genel itibarıyla iyi korunmuş bir fiziki yapıdadır. Toplam 146 varaktan oluşan bu derlemede yer alan tüm metinler, nesih hattıyla ve Türkçe olarak kaleme alınmıştır.

Varaklarda çerçeveli altın cetvel kullanılmış olup mecmuada yer alan tüm risâlelerin başlıklarında kubbeli ve sade üslupta unvan tezhibi tercih edilmiştir. Bu süsleme tarzı metinlerin hem estetik sunumunu güçlendirmekte hem de klasik yazma eser sanatının Osmanlı son dönemindeki geleneksel çizgilerini yansıtmaktadır.

Mecmuada, Şeyhülislâm Mehmed Es‘ad Efendi’ye ait üç tefsir risâlesi yer almaktadır:

- *Hulâşatü’t-Tebyîn fî Tefsîri Sûreti Yâsîn*
- *Tefsîru Âyeti’l-Kürsî*
- *Tefsîru Âyeti’n Nasriyye*

Mukabelede bulunduğumuz risâle, bu mecmuanın 1b–119b varakları arasında yer almaktadır. Mecmuada ne müellife ne de müstensih dair herhangi bir telif veya istinsah kaydı bulunmamaktadır. Bununla birlikte zahriye sayfasında biri silik olmak üzere iki adet vakıf mührü mevcuttur. Bu mühürlerden okunabileninde Hicrî 1210 (M. 1795/96) tarihi yer almakta olup bu tarih mecmuanın istinsah süreci hakkında dolaylı bir kronolojik veri sunmaktadır.⁶⁷

2.6.3. Süleymaniye – Hâlet Efendi Nüshası ve Fizikî Özellikleri

Hulâşatü’t-Tebyîn fî Tefsîri Sûreti Yâsîn risâlesinin bir diğer nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi Koleksiyonu’nda 00023-002 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. Bu nüsha toplam 110 varaktan oluşan iki risâlelik bir mecmua içinde yer almakta olup incelediğimiz risâle mecmuanın ikinci kısmını oluşturmaktadır. Risâle 9b–109b varakları arasındadır.

Mecmuanın ilk risâlesi yine Es‘ad Efendi’ye ait olan *Tefsîr-i Âyetü’l-Kürsî* isimli telifdir. Her iki risâle de Türkçe kaleme alınmış ve ta‘lik hattı ile yazılmıştır. Cilt görseline veya cilt özelliklerine dair herhangi bir kayıt mevcut değildir.

Risâlenin sonunda yer alan istinsah kaydında müstensihin adı Mustafa Nazif olarak verilmiş ve istinsah işleminin Hicrî 1215 yılı Cemâziyelevvel ayının ikinci pazarı ikindi vaktinde tamamlandığı kaydedilmiştir. Bu kayıt metnin yazım süreci hakkında kronolojik bilgi sunmaktadır.

Ayrıca hem zahriye sayfasında hem de risâlenin son varaklarında yer alan aynı vakıf mühründe H. 1236 tarihi bulunmaktadır. Bu bilgi eserin muhtemelen Hâlet Efendi tarafından kütüphaneye vakfedildiğini göstermektedir. Vakıf mührünün

67 Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Hulâşatü’t-tebyîn fî tefsîri sûre-i Yâsîn* (Bursa İnebey Kütüphanesi, 1365-1).

varlığı, eserin kütüphane koleksiyonuna düzenli ve resmî bir şekilde intikal ettiğini belgelendirmektedir.⁶⁸

3. Nüshalar ve Tahkik Usûlü

Tefsîru Âyeti “ve’l-Kameri Qaddernâhü başlıklı risâlenin, daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Şeyhülislâm Mehmed Es’ad Efendi’nin *Hulâsatü’t-Tebyîn fî Tefsîri Sûreti Yâsîn* adlı kapsamlı tefsirinden derlenmiş bir kısım olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu risâlenin bağımsız olarak derlenmiş başka bir nüshasına henüz rastlanmamış olup tahkik çalışması sırasında mukabele metinleri doğrudan *Hulâsatü’t-Tebyîn* nüshaları arasından seçilmiştir.

Yapılan katalog taramaları ve arşiv incelemeleri neticesinde, *Hulâsatü’t-Tebyîn*’in toplam 10 yazma nüshası tespit edilmiştir. Bu nüshalardan 6’sı müstakil bir risâle,⁶⁹ 4’ü ise farklı risâlelerle⁷⁰ birlikte tertiplenmiş mecmua hâlinindedir. Nüsha-

68 Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Hulâsatü’t-tebyîn fî tefsîri sûre-i Yâsîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 000023-2).

69 Mehmed Es’ad b. İsmâ’il b. İbrâhim el-İstanbulî Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Hulâsatü’t-tebyîn fî tefsîri sûreti Yâsîn* (Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi: Nuruosmaniye, 00473, 167 yk.); Mehmed Es’ad b. İsmâ’il b. İbrâhim el-İstanbulî Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Hulâsatü’t-tebyîn fî tefsîri sûreti Yâsîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Laleli, 00176, 100 yk.); Mehmed Es’ad b. İsmâ’il b. İbrâhim el-İstanbulî Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Hulâsatü’t-tebyîn fî tefsîri sûreti Yâsîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmud Efendi, 00258, 111 yk.); Mehmed Es’ad b. İsmâ’il b. İbrâhim el-İstanbulî Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Hulâsatü’t-tebyîn fî tefsîri sûreti Yâsîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Yazma Bağışlar, 07619, 167 YK.); Mehmed Es’ad b. İsmâ’il b. İbrâhim el-İstanbulî Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Hulâsatü’t-tebyîn fî tefsîri sûreti Yâsîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 00044, 144 yk.); Mehmed Es’ad b. İsmâ’il b. İbrâhim el-İstanbulî Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Tefsîr-i sûre-i Yâsîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmud Efendi, 00270, 90 YK.).

70 Mehmed Es’ad b. İsmâ’il b. İbrâhim el-İstanbulî Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Hulâsatü’t-tebyîn fî tefsîri sûre-i Yâsîn* (Milli Kütüphane: Milli Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz A 8173/2, 11b-170b yk.); Ebû İshakzâde Şeyhülislâm Ebû İshakzâde Mehmed Es’ad b. İsmâ’il b. İbrâhim el-İstanbulî, *Hulâsatü’t-tebyîn fî tefsîri sûreti Yâsîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hamidiye, 01461-004, 47-151 yk.); Ebû İshakzâde Şeyhülislâm Ebû İshakzâde Mehmed Es’ad b. İsmâ’il b. İbrâhim el-İstanbulî, *Hulâsatü’t-tebyîn fî tefsîri sûre-i Yâsîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 00051-002, 2-125 yk.); Mehmed Es’ad b. İsmâ’il b. İbrâhim el-İstanbulî Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Hulâsatü’t-tebyîn fî tefsîri sûreti Yâsîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 00771-003, 77-181 yk.).

ların büyük çoğunluğu, muntazam hatla yazılmış, tezhip ve tezyinatla süslenmiş varaklardan oluşmakta ve özenli cilt tasarımı ile dikkat çekmektedir.

Tahkik çalışmasında, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından belirlenmiş klasik metin neşir kuralları esas alınmıştır. İncelemeye alınan nüshalar arasında müellif hattı olduğunu kesin olarak belirleyebileceğimiz bir nüshaya rastlanmamıştır. Her ne kadar bazı nüshalarda istinsah kaydı bulunmaması, müellif nüshası olma ihtimalini teorik olarak gündeme getirse de telif kaydı olmaksızın bu yönde kesin bir kanaat belirtmek ilmî açıdan mümkün değildir.

Metin üzerinde yapılan düzenlemeler şu ilkeler çerçevesinde gerçekleştirilmiştir:

- Risâlede paragraf ayrımları ve imlâ işaretleri orijinal metinde mevcut olmadığından okuma kolaylığı sağlamak amacıyla tarafımızdan gerekli yerlerde paragraflar oluşturulmuş,
- Konusal bütünlüğü sağlayacak başlıklar kırmızı renkli olarak belirginleştirilmiş,
- Önemli terimler harekelenerek anlam karışıklığına mahal vermeyecek şekilde yazılmıştır.
- Nüshalar arası farklar ve gerekli açıklamalar, dipnotlarda gösterilmiştir.

Nüsha Rumuzları

Tahkik esnasında esas alınan ana nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa Koleksiyonu’nda yer alan risâle olup metin içinde س harfi ile rumuzlanmıştır.

Mukabele edilen diğer iki nüsha şunlardır:

Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi Koleksiyonu nüshası → ح

Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi nüshası → ب

Bu rumuzlar, nüsha farklarını göstermek, dipnotlarda karşılaştırmalı açıklamalar yapmak ve metin içi yönlendirme sağlamak amacıyla kullanılmıştır.

3.1. Risâlelerin Görselleri

3.1.1. Es‘ad Efendi’nin Astronomik Şemaları ve Görsel Tefsir Yöntemi

Es‘ad Efendi, *Tefsiru Āyeti ve’l-Ķamera Ķaddernāhū* başlıklı risâlesinde yalnızca kelâmî ve ilmî açıklamalarla yetinmeyip, kamerin menzillerine dair kevâkib dizilimlerini şematik olarak çizerek metne dahil etmiştir. Bu yönüyle risâle, sözlü-yazılı tefsir geleneğini görsel boyuta taşıyan nadir örneklerden biri olma özelliği taşımaktadır.

Şematik Tasvirin Özellikleri

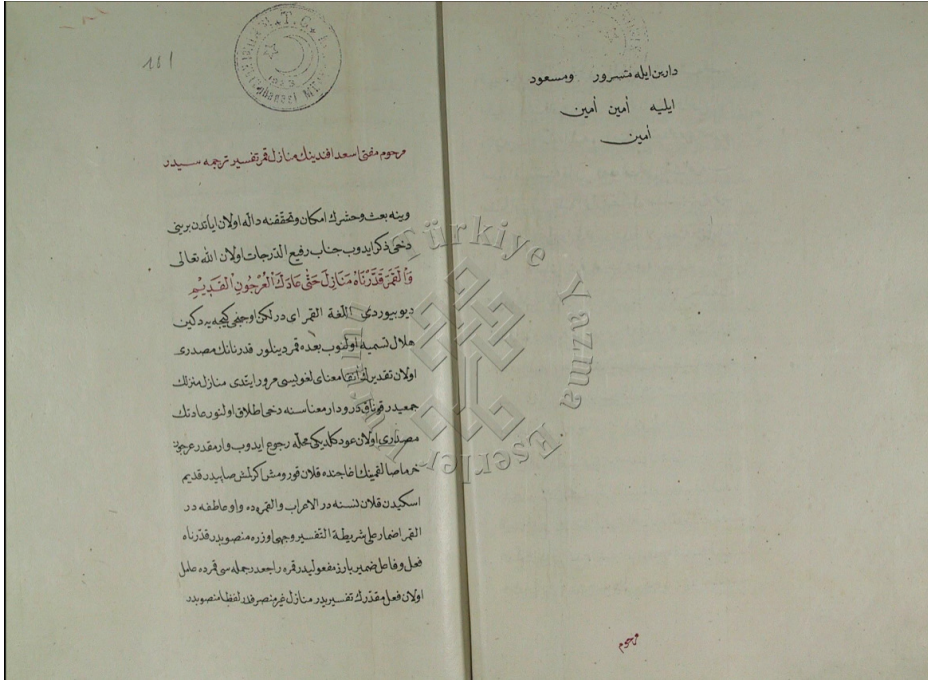
- Şemalar genellikle sayfanın kenarında kırmızı mürekkeple, daire formunda noktacılarla işlenmiş olup ilgili menzilin kevâkib düzenini temsilen hazırlanmıştır.
- Her bir şekil, bir menzilin tahayyül edilen semavî formunu temsil eder. Bazı şekiller akrep, yengeç gibi hayvanî ya da geometrik tasarımları çağrıştıracak şekilde tasarlanmıştır.
- Bu temsiller, metnin içinde açıklanan yıldız sayılarına ve konumlarına uygun olarak birebir gözleme dayalı ya da geleneğe yaslanmış biçimde kurgulanmıştır.

Yapılan kaynak incelemeleri göstermiştir ki, Es‘ad Efendi’nin risâlesinde kullandığı bu şematik temsillere, ana kaynak olarak başvurduğu İbn Kuteybe’nin *Kitābü’l-Envā’* adlı eserinde yer verilmemektedir.⁷¹ Bu durum, söz konusu görsellerin müellifin özgün üretimi olduğunu veya sözlü-görsel gelenekten devralınmış olsa dahi ilk defa bu bağlamda metinle birlikte sunulduğunu göstermektedir.

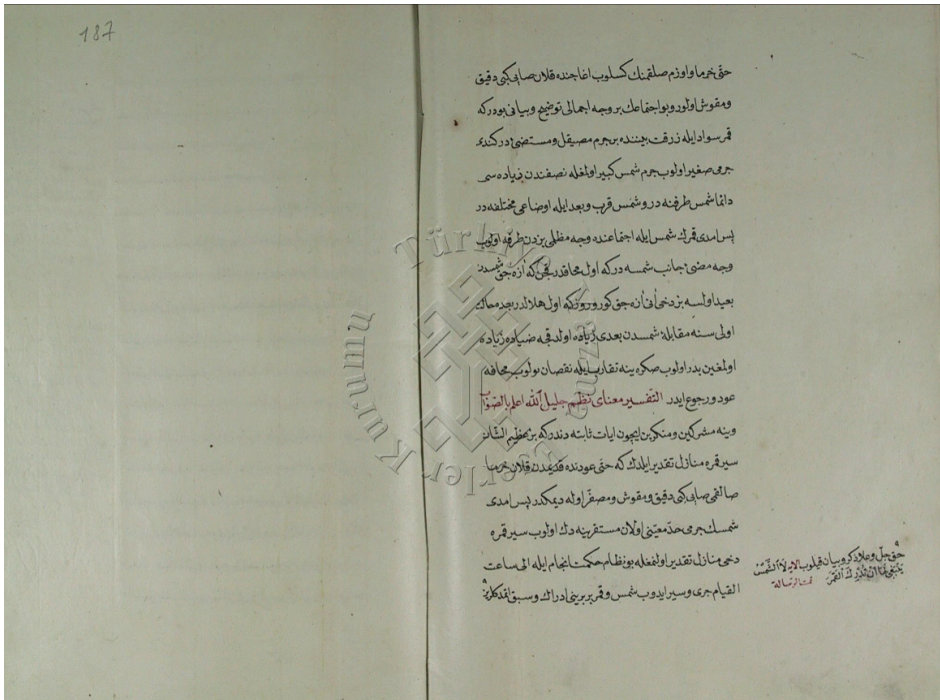
Bu görsel temsiller, risâlenin didaktik işlevini kuvvetlendirmekte ve astronomik bilgilerin sadece teorik değil uygulamalı ve sezgisel olarak da aktarımına imkân vermektedir. Ayrıca, Osmanlı tefsir geleneğinde nadir görülen grafik anlatım biçimini temsil etmektedir.

71 İbn Kuteybe, *Kitābü’l-envā’ fî mevâsimi’l-‘Arab*, 16-85.

3.1. Risâlelerin Görselleri

Süleymaniye Ktp. Pertev Paşa. nr. 00633.vr. 181^a-186^b. İlk Sayfa

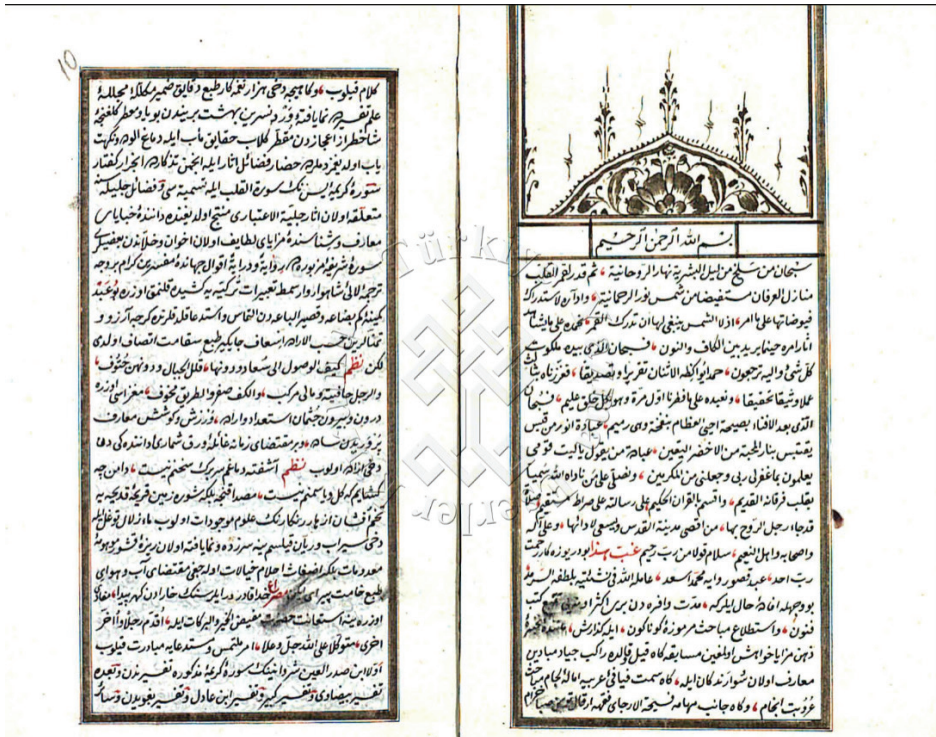

Süleymaniye Ktp. Pertev Paşa. nr. 00633.vr. 181^a-186^b. Son Sayfa

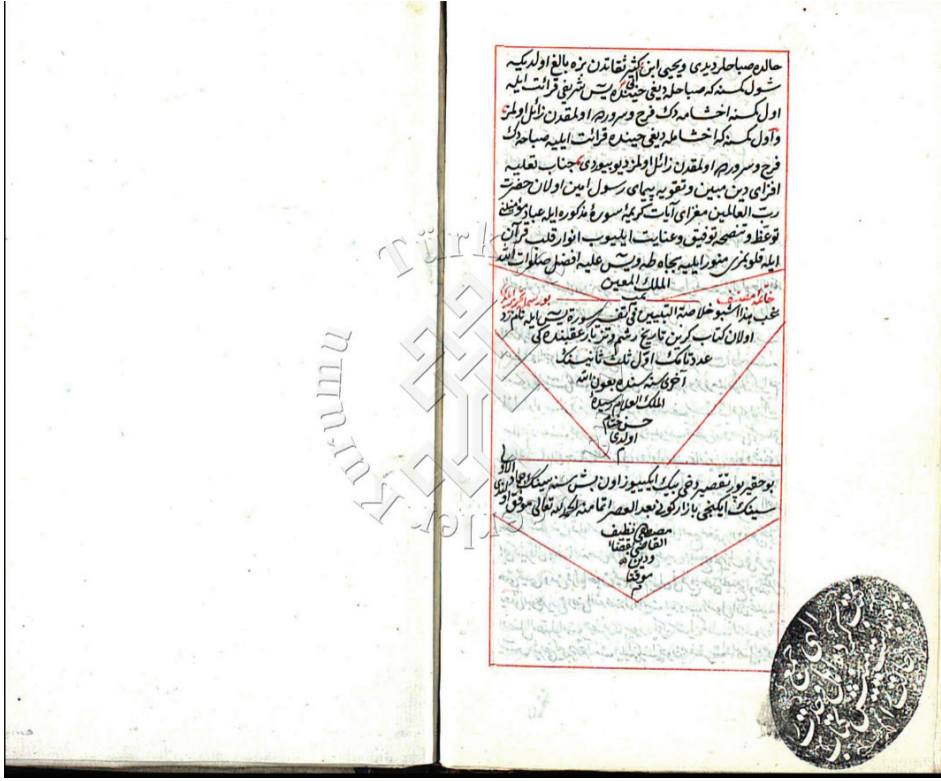

Bursa İnebey Kt. Genel. nr. 1365/1. vr. 1^b-119^b. İlk Sayfa

Bursa İnebey Ktp. Genel. nr. 1365/1. vr. 1^b-119^b. Son Sayfa

Süleymaniye Ktp. Halet Efendi. nr. 00023-002. vr.9^b-109^b. İlk Sayfa

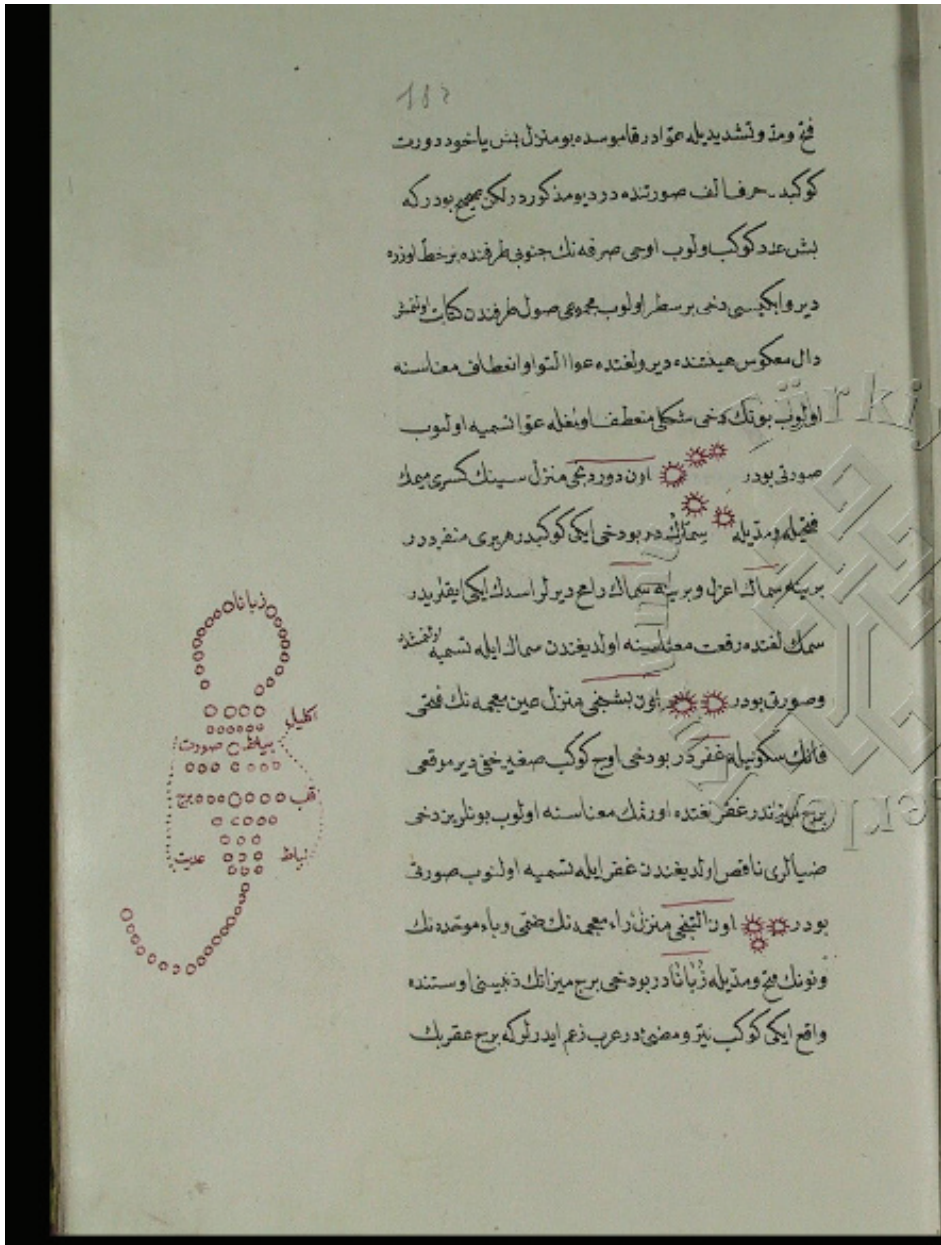
Süleymaniye Ktp. Halet Efendi. nr. 00023-002. vr.9^b-109^b. Son Sayfa

3.1.1. Risâlede Bulunan Menzil Çizimleri

Esad Efendi astronomi alanındaki vukûfiyetini ortaya koyarak tefsirinde anlatmış olduğu menzillerdeki kevkeblerin uzaydaki dizilim şekillerini zikri geçen yerlerde tek tek ve nihayetinde tüm yıldızların görünümünü toplu olarak çizimlerle göstermiştir. Yaptığımız araştırmada bu şemalar Esad Efendi'nin kaynak olarak kullandığı İbn Kuteybe'nin *Kitâbü'l-envâ* 'sında bulunmamaktadır.⁷² Çalışmamızda metin içinde çizimi yapılan görseller dipnotlarda paylaşılmış olup, buna ilaveten sayfa kenarına çizilen yıldızların toplu dizilim görseli aşağıdaki gibidir.⁷³

72 İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-envâ* ' fi mevâsimi'l- 'Arab, 16-85.

73 Bursa İnebey nüshasında çizim yerlerinin ayrıldığı fakat çizim yapılmadığı tarafımızdan tespit edilmiştir.

زخم ایدر لکرم برج عرق یک بویایی کوکب بویینوز لری اولمیش بود
 اون ییخی منزل همزه نک کسری لاکک سکونی لام اولینک کسر
 و مدیه **اکلیل** در بودخی درت عدد صده لکش کوکب منیه در
 موقعی برج عرق یک چیه سیدر اکلیل لغتد تاج کیمده الین او
 استقلان کی بغلینیلن جواهر ایله مرصع اولان نسته اولمخله یونکر
 دخی اکلیل ایله تسمیه اولمشدر در صورتی بودر ●●●●● اون
 سکر ییخی منزل فاکک فتحی لاکک سکونیه **قلب** در بودخی بر کوکب احمد
 و نیز در معیتده ایکی صغیر کوکب واردر بری فوقده و بر خشنه در و اولر
 ایکی کوکب صغیر بناطان و کوکب نیز مزبور قلب العقب تسمیه اولمشدر
 صورتی بودر ● اون ملقوز ییخی منزل شینک فتحی و ادک سکونی
 لاکک دخی فتحیه **شوله** در بودخی بر برینه یقین ایکی کوکب نیز در برج
 عرق یک فویر و غیره شوله دخی لغتد عرق فویر و غیره یونکر و قافله
 اوجی اولمخله یونکر دخی شوله تسمیه اولمشدر در صورتی بودر ● یکر ییخی
 منزل نوک فتحی شینک فتح و مدی لاکک کسریله **تاج** در بودخی سکون
 عدد کوکب متفرقه در دردی بحیره نک اچندن دزو دردی طشیر سنده
 در کانه بحیره نه رکبی اولوب داخلند اولان کوکب اربعه اول
 نهردن صواجر کی اولمخله انره واردر تسمیه اولمشدر بحیره نک
 خارجند اولان کوکب اربعه یه دخی صادره تسمیه اولمشدر
 و بوسکر کوکب گویا دوه قوشلر یدر کم دردی صوبه کلشدر و دردی
 صودن کمتدر در صورتی بودر ●●●●● یکر ییخی منزل باد و صو
 نک فتحی لاکک سکون و لاکک دخی فتحیه **بلده** در دیونزل نغایم
 ایله سعد فایح بیننده فرجه کی سمان بر قطعه در اکه قمر نازل اولور
 و بلده لغتد ایکی قاش اراسند کی فرجه اولمخله بودخی بلده تسمیه
 اولمشدر در صورتی بودر ●●●●● کاهجه دخی قمران عدول ایدوب
 قلام یه نازل اولور و کسر قاف ایله قلام الیه عدد قوسه مشابه کوکب

B. Risâlenin Transkripsiyonlu Metni*

Merhûm Müftü Es’ad Efendi’nin “Menâzil-i Kâmer” Tefsîr Tercemesidir

Ve yine ba’s ve haşrin imkân ve tahakkukuna dâlâle olan âyâtından birini daği zikr idüb, Cenâb-ı Refî’u’d-Derecât olan Allah Te’âlâ:

“وَالْقَمَرَ قَدَرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ”⁷⁴ deyü buyurdu.

el-Lüğa:

“القمر”: Aydır.⁷⁵ Lâkin üçüncü giceye degin “hilâl” tesmiye olunup ba’dehü “ka-mer” denilür.

“قَدَرْنَا”nın⁷⁶ maşdarı olan “taqdîr”in, ânifen ma’nâ-yı lügavîsi murûr etti.

“منازل”, “menzil”in cem’idir; “konaaktır” ve “dâr” ma’nâsına daği ıtlâk olunur.

“عَاد”nin maşdarı olan “avd”, geldiği maħalle rücû edip varmağdır.

“عُرْجُون”: Hurma şalkımının ağacında kalan, kurumuş eğrilmiş şapıdır.

“قَدِيم”: Eskiden kalan nesnedir.

el-İ’râb:

“وَالْقَمَرَ”da⁷⁷ “vav”, ‘atıfedir; “القمر”, “izmâr-ı ‘alâ şerîfati’t-tefsîr”⁷⁸ vechi üzre manşûbdur.

* Metnin Türkçe transkripsiyonunda eşsiz katkılarından dolayı Doç. Dr. Necmettin Azak’a teşekkür ederiz.

74 “*Tefsîr-i âyet-i ve’l-kamera kaddernâhû*” isimli risâle, Şeyhülislâm Esad Efendi’nin *Hulâsatu’t-tebyîn fi tefsîri sûreti Yâsin* isimli tefsirinden Yâsin Sûresi 39. âyetinin bir mecmuaya derlenmesi olup, müstensih 38. âyetin son cümlesini alarak derlemeye başlamıştır; bkz. Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Hulâsatü’t-tebyîn fi tefsîri sûre-i Yâsin* (Bursa İnebey Kütüphanesi, 1365-1), 54; Şeyhülislâm Ebû İshakzâde, *Hulâsatü’t-tebyîn fi tefsîri sûre-i Yâsin* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 000023-2), 55.

75 “آی”: ب, ح, ای; س.

76 قَدَرْنَاهُ: ب, ح; قَدَرْنَاهُ: س.

77 والقمر: ب, ح; والقمره: س.

78 Kendinden önce zikredilmiş müfred bir isimle açıklanmış zamiri ifade eder; bkz. Ebû Bîşr (Ebû Osmân Sibeveyhi Ebû’l-Hasen, Ebû’l-Hüseyn) Sibeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî,

“قَدْرَنَاهُ”:⁷⁹ Fi’l ve fā’il⁸⁰; zāmîr-i bāriz mef’ulidir, “kâmer”e rāci’dır. Cümlesi, “kâmer”de ‘āmîl olan fi’l-i muḳadderin tefsiridir.

“مَنَازِل”: Ğayr-ı munşarifdir, lafzen manşûbdur.

“قَدْرَنَاهُ”nun, ḥazf-ı muḍāf i’tibarıyla mef’ul-i sânisidir.

“حتى عاد”de “hattā, ibtidâiyyedir. “Āde”, ef’âl-i nakısadandır. İsm-i tahtında “kâmer”e rāci’dır.

“كَالْعُرْجُونِ”da “kāf” bi-ma’nā mışdır, “āde”nin zāmîridir.⁸¹ “Kāf” daḥi “el-‘ur-cûn”a muḍāftır.

“الْقَدِيمِ”: “Urcûn”un şıfatıdır.

el-Beyân:

Ma’lûm ola ki kâmerin menâzili yirmi sekiz ‘adede bâliğ olup, tâife-i ‘Arab, seneyi-i kâmeriyye i’tibâr idüb; ve evâil-i sene-i kâmeriyye kâh şitâda ve kâh şayfte vukû’ bulduğundan, seneyi-i şems ile zabt iylediler. Ve kâmerin menâzil⁸² devri, takrîben otuz günde tamam olmağla, eyyâm-ı mezkûrenin iki gününde kâmer hafî olduğuna binâen, müddet-i merḳûmdan iki günü noḳşûn i’tibâr eylediler. Ve felekin devrini daḥi yirmi sekiz ‘adede takṣîm idüb, her bir kısma kâmer nüzûl etmekle “menzil” tesmiye idüb, burûc için şuver tevehhüm ettikleri gibi, her bir menzili kevâkib-i sevâbite’den birer ‘alâmet ile tevsîm idüb, menâzil için daḥi şuver ḥayâl eylediler. Ve bakıp görölür ki dâimâ şems, üç menzili şu’â’ı ile setreder.⁸³

Ol menzillerin biri kendi onda bulunduğu menzilden sonra, ḍav-ı şafak ile mestûr olan menzildir. Dav-ı fecrden ḥâric olan menzile “ṭâli” tesmiye idüb, onun ibtidâsını zabt ettiler. Ve iki menzilin zuhûrı mâbeyni⁸⁴ bilüb, müddetini on üç gün buldular. Pes, imdi cemî’-i menâzilin zuhûrı üç yüz altmış dört (364) günde olup,

el-Kitâb, thk. Muhammed Hârun Abdüsselâm (Kahire: Mektebetü’l-Hanci, 1988), 2/176.

79 قَدْرَنَاهُ: ب.ح; قَدْرَنَاهُ: س.

80 قَدْرَنَاهُ: ب.ح; قَدْرَنَاهُ: س.

81 قَدْرَنَاهُ: ب.ح; قَدْرَنَاهُ: س.

82 قَدْرَنَاهُ: ب.ح; قَدْرَنَاهُ: س.

83 قَدْرَنَاهُ: ب.ح; قَدْرَنَاهُ: س.

84 قَدْرَنَاهُ: ب.ح; قَدْرَنَاهُ: س.

menzil cebhe üzere bir gün dahî ziyâde gelub, üç yüz altmış beş (365) gün olmağla evâil-i sene-i ħameriyye mazbûṭ ve mu’ayyene oldu.

Bundan sonra ma’lûm ola ki, menâzil-i şems olan on iki burcdan, nokṭa-i i’tidâl rab’î akibinde⁸⁵ vâķi‘ olan burc “Ĥamel” olduğı gibi, menâzil-i ħamerden dahî, onun akibinden vâķi olan, şîn-i⁸⁶ ma’ceme ve râ-yı mühmelenin fethalarıyla: “سَرَطَان”dır ki⁸⁷ **menzil-i evveldir**. Ve bu “Seraṭân”⁸⁸ iki kevkeb-i neyyirdir.⁸⁹ Ĥamel’in iki ħarni vâķi‘ olub, ya’ni burc-ı celmel,⁹⁰ kuzu şeklinde tevehhüm olunup, bu iki kevkeb ki Seraṭân’dır,⁹¹ ol kuzunun iki boynuzudur. Ol boynuzların birinin şimali canibinden yanında bir kevkeb-i sağır vâķi‘ olmuştur. Bazıları bu kevkeb dahî “Seraṭân”⁹² ile bile ‘ad idüb bu menzil üç kevkebdır deyü, “Seraṭân”⁹³ bedeli “Eşrâṭ” tesmiye itdiler. Ve “Eşrâṭ”ın müfredi olan “şarṭ”, “alâmet” ma’nâsına olub, bunların suķūṭı dahî ibtidâ-i şaṭra⁹⁴ ‘alâmet olmağla “Seraṭân”⁹⁵ deyü tesmiye iylediler. Şüreti budur.⁹⁶

İkinci menzilin, taşğîr şîĝa vezninde: “Buṭân”dır.⁹⁷ Bu, sac ayağı hey’etinde üç ‘aded küçürk⁹⁸ kevkeblerdir. Burc-i Ĥamel’in baṭnı gibi vâķi‘ olmağla “Buṭayn”

85 ح: عقيبده / Akabinde.

86 ح: شينك / Şinin

87 ح: سرطان / Şertan.

88 ح: سرطان / Şertan

89 Zahir, parlak yıldız; bkz.Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-ı Türki*, thk. Ahmed Cevdet (İstanbul: Der-saadet-İkdam Matbaası, 1318), 1208,1478; Hüseyin Remzi, *Lügat-i Remzî*, thk. Ali Birinci (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 101, 2018), 2/243, 914.

90 ح: حمل.

91 ح: شرطاندر / Şertandır.

92 ح: سرطان / Şertan.

93 ح: سرطان / Şertan.

94 ح: مطره / Matar (Yağmur).

95 ح: سرطان / Şertan.

96

97 ح: بطنين / Butayn.

98 ح: كوپورك / Köpürük.

tesmiye olunmuştur. Ve bu menzil ile Seraṭeyn⁹⁹ menziline mabeyni bir mizrak kadardır. Şüreti budur.¹⁰⁰

Üçüncü menzil, taşgîr şîgası vezninde: “Surayyâ”dır.¹⁰¹ “Sırvâ”, mütemevvile olan avrata dediklerinden, bu menzilin dahî kevkepleri çok olmağla “Surayyâ” tesmiye olunmuştur. Heyeti üzüm salkımı gibi olub, burç-ı Hamel’in kıyruğu mevki’inde vâki’ olmuştur. Şüreti budur.¹⁰²

Dördüncü menzil: “Dāl-i mühmelenin, Bâ-i muvaḥḥedenin fetḥalarıyla”: دَبْرَان’dır. Bu, bir necm-i aḥmer-i münîrdir ki burç-ı Sevr’in gözü üstünde olub, burc-ı merķūme ba’zı nücümü ile “ḥarf-i dāl” heyetindedir. Ve “dāl” şeklinin üst tarafında vâki’ olmuştur. Ve menzil-i Surayyâ’nın dübüridir, yani ardı olmuştur. Şüreti budur.¹⁰³

Beşinci menzil: “Hâ’nın fethi, Kāf’ın sükûnı, ‘Ayn’ın dahî fethiyle”: هَمَقَّه’dır. Bu dahî üç ‘adet kevkeb-i şağîrdir, şekli baṭın¹⁰⁴ sac ayağı heyetine karîbtir. Muvaḥḥa’ı burc-ı Cevzâ’nın ra’sidir. “Hak’a” onun yanında, Rākıb’ın ayağı beraberinde olan dairenin ismi olmağla, menzil-i mezkûr dahî bu dâire-i mezbûreye müşâbehe olduğundan “Hak’ah” deyü tesmiye olunmuştur. Şüreti budur.¹⁰⁵

99 شرطین /Şertayn. ح

101 سَرَيَّا /Sereyya. ح

104 بَطِين كَبِي /Batın gibi. ح

Altuncı menzil: “Hâ’nın fethi, Nûn’un sükûnu, ‘Ayn’ın daḥî fethiyle”: هُتَعَّةٌ’dır. Bu daḥî beş ‘adet kevkeb olub, birbirine mün‘atife olmaḡla, meyl ve in‘itâf mânâsına olan “Hen‘ah” ile tesmiye olunmuştur. Şüreti budur.¹⁰⁶

Yedinci menzil: “Zāl-i ma‘cemenin¹⁰⁷ kesri ve Rā-yı mühmelenin feth ve med-diyle”: ذِرَاعٌ’dır. Bu daḥī iki kevkeb-i neyyirdir. Mücerre ki Fārisî’de ona “Kehkeşân”¹⁰⁸ ve Türkî’de “Saman Uğrusu”¹⁰⁹ dedikleri, bulut gibi akca yoldur. Ona¹¹⁰ menşub-lardır ve mevki’leri “Zirā’i’l-Esed” olmağa “Zirā” ile tesmiye olunmuşlardır. Şureti budur.¹¹¹ Bu iki kevkeb “Zirā’-ı Esed-i Mabsûṭ” daḥī tesmiye olunur. Zira Esed’in iki zirā’ı vardır: Biri mabsûṭtur ki cānib-i Yemeni velā eder¹¹², ve biri maḳbûḍedir ki cānib-i Şāmi velā eder. Bu, “Şirā-i Şāmiyye”dir; kamer buna da nāzil olur.

Sekizinci menzil: “Nün’un fethi ve Se (ث)-i müselleşenin sükunu ve Râ’nın fethesiyle”: نُنْثَرْ. Bu dahî iki kevkeldir. Mâbeynleri bir qarış kadardır. Ve aralarında bulut pâresi gibi bir bulanık beyaz vardır. Ve bu, “Enfi’l-Esed”dir. “Nesrah”, luğatte burun ucuyla üst dudak beyninde olan çukurcuğ olmağla¹¹³ teşbihe olunup “Nesrah” tesmiye olunmuşdur ve şüreti budur.¹¹⁴ Ve ba’zı kütüb-i hey’etde¹¹⁵ “Nes-

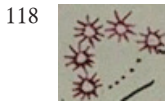
rah” bulut pâresi gibi dört kevkebdır, dört ıl-ı münharif eklinedir. üreti budur deyü mezkûrdur.¹¹⁶

Dokuzuncu menzil: “Tâ-i mühmelenin fethi ve Râ’nın sükûnuyla”: طَرْفُ tır. Bu daı Cebhenin muaddiminde iki kevkeb-i aırdır, Esed’in iki gözüdür. “Tarf”ın luatte ma‘nası “ayn” olmala, menzil-i mezbûr “Tarf” ile tesmiye olunmuştur. üreti budur.¹¹⁷

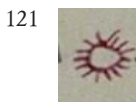
Onuncu menzil: جَبْهَةٌ dir. Burcu, at-ı mu‘avvec hey’etinde beş ‘adet kevkeb-dir. “Cebhetü’l-Esed” ismiyle tesmiye olunmuştur. üreti budur.¹¹⁸

On birinci menzil: “Zâ-i ma‘ceme’nin ammı, Bâ-i muvaede’nin sükûnu, Râ-i mühmel’in fethiyle”: زُرْهٌ dir. Bu daı iki ziyâ¹¹⁹ kevkebdır. Mâbeynlerinde ufa-cık yıldızlar vardır ve ikisinin arası bir zirâ’dan oktur. “Zubrah”, “omuz ve arslanın yelesi” mâ’nâsına olmala, bu menzil daı “Zubrah” ile tesmiye olunmuştur ve ü-reti budur.¹²⁰ Ve kevkebinin tulû’unda Encih urûb eder.

On ikinci menzil: “Šâd’ın fethiyle, Râ’nın sükûnu, Fâ’nın daı fethiyle”: ضَرْفَةٌ dir. Bu bir kevkeb-i neyyir ve muzî’dir. Etrafında kevâkib yoktur. Zubrah’ya tâbi’dir. Šems ona nüzûl eylediinde harâret-i iķbâl idûb ulû’unda burûdet zâil olduundan “Šarfah” ile tesmiye olunmuştur. üreti budur.¹²¹

119 ح ىيى ضيالى / İki ziyâlı.

On üçüncü menzil: “Ayn-ı mühmelenin fethi, Vâv’ın fethi ve meddi ve teşdidiyle”: ‘عَوَا’¹²² *Qāmūs*’da bu menzil beş yahtut dört kevkebirdir. Harf-i elif şüretindedir deyü mezkûrdur. Lâkin şahih budur ki: Beş adet kevkeb olub, üçü Şarfah’nın cenûbî tarafında bir haţ üzredir ve ikisi dahî bir satır olub, mecmû’ı şol tarafından kitâbet olunmuş dâl-ı ma’kûs heyetindedir ve luğatte “Avvâ”: “iltivâ ve in’îţâf” mâ’nâsına olub bunun dahî şekli mün’atîf olmağla “Avvâ” tesmiye olunub¹²³ şüreti budur.¹²⁴

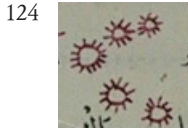
On dördüncü menzil: “Sîn’in kesri, Mîm’in fethiyle ve meddiyle”: سِمَاك’dır. Bu dahî iki kevkebirdir. Her biri münferittir. Birine Simāk-ı A’zel, ve birine Simāk-ı Râmiḥ dirler. Esed’in iki ayaklarıdır. Simāk, luğatte “refat” mânâsına olduğundan, “Simāk” ile tesmiye olunmuşdur. Şüreti budur.¹²⁵

On beşinci menzil: “Gayn-ı ma’ceme’nin fethi, Fâ’nın sükûnuyla”: غُفْر’dur. Bu dahî üç kevkeb-i şağîr-i hafîdir. Mevķî’i burc-ı Mîzân’dır. Ğufr, luğatte “örtmek” mâ’nâsına olub bunların dahî ziyâları nâķış olduğundan “Ğufr” ile tesmiye olunup¹²⁶ şüreti budur.¹²⁷

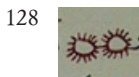
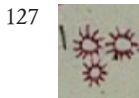
On altıncı menzil: “Zâ-i ma’ceme’nin zammî ve Bâ-i muvaḥḥedenin ve Nûn’un fethi ve meddiyle”: زَبَا’¹²⁸’dır. Bu dahî burç-ı Mîzân’ın zenbînî üstünde vâķî’i iki kevkeb-i neyyir ve muzî’dir. ‘Arab za’m ederler ki burc-ı Akreb’in bu iki kevkeb boy-nuzlar ola. Şüreti budur.¹²⁸

122 عَوَا: ب، ح.

123 اولنمشدر: ب، ح / Olunmuşdur.

126 اولنمشدر: ب، ح / Olunmuşdur.

On yedinci menzil: “Hemze’nin kesri, Kāf’ın sükûnu, Lām’ı evvelînin kesri ve meddiyle”: اَلْكَائِل’dir. Bu dahî dört adet sıralanmış kevkeb-i münîrede,¹²⁹ mevki’i burc-ı Akreb’in cebhesidir. “İklîl” luğatte: “Tac giyildiğinde alını¹³⁰ üstüne, istefân gibi bağlanılan cevâhir ile muraşşa‘ olan nesne” olmağla bunlar dahî “İklîl” ile tesmiye olunub¹³¹ şüreti budur.¹³²

On sekizinci menzil: “Kāf’ın fethi, Lām’ın sükûnuyla”: اَلْقَلْب’dir. Bu dahî bir kevkeb-i ahmer ve neyyirdir. Ma’iyyetinde iki sağır kevkeb vardır; biri fevkinde ve biri tahtındadır. Ol iki kevkeb-i sağıra “Niyâtân”, ve kevkeb-i neyyir-i¹³³ mezbûre “Kālbü’l-Akreb” tesmiye olunmuşdur. Şüreti budur.¹³⁴

On dokuzuncu menzil: “Şîn’in fethesi, Vāv’ın sükûnu, Lām’ın dahî fethiyle”: اَلشَّوْله’dir. Bu dahî birbirine yakın iki kevkeb-i neyyirdir. Burc-ı Akreb’in kuyruğudur. “Şavle” dahî luğatte: “Akreb’in kuyruğunun yukarı kalkın ucu” olmağla, bunlara dahî “Şavle” tesmiye olunmuşdur. Şüreti budur.¹³⁵

Yirminci menzil: “Nûn’un fethi, ‘Ayn’ın fethi ve meddi, Yâ’nın kesriyle”: اَلنَّعَائِم’dir. Bu dahî sekiz ‘adet kevākib-i müteferriqadır.¹³⁶ Dördü¹³⁷ Mücerre’in içindedir ve dördü¹³⁸ taşrasındadır. Ke-ennehü Mücerre nehir gibi olub, dahîlinde olan kevākib-i erba‘a ol nehirden şu içir¹³⁹ gibi olmağla onlara “Vāride” tesmiye olunmuşdur. Mücerre’nin hāricinde olan kevākib-i erba‘iyye dahî “Şādîre” tesmiye olun-

129 منيرهه / Müniredir. ح

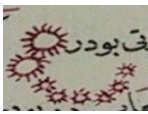
130 آلين / Alın. ح

131 اولنمشدر / Olunmuşdur. ح

132

133 نير. ح

134

135

136 Müstensih imlâ hatası yaparak “متصرفه” yazmıştır.

137 . دردی : ح ; دوردی : س

138 . دردی : ح ; دوردی : س

139 . ایجر : ب ; ایچر : س ح

muşdur ve bu sekiz kevkeb, güya deve kuşlarıdır ki; dördü şuya gelmiştir ve dördü şudan gitmiştir. Şüreti budur.¹⁴⁰

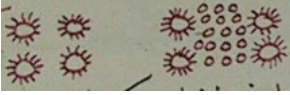
Yirmi birinci menzil: “Bâ-i muvaḥḥede’nin fethi, Lām’ın sükunuyla, Dāl’in fethiyle”: ه ب ل د. Ve bu menzil, Ne’ayim ile Sa’d-i Zâc beyninde ferce gibi, semâdan bir kıt’adır,¹⁴¹ ona kamer nâzil olur. Ve “Belde” luğatte: “İki kaş arasındaki ferce” olmağla bu daḥî “Belde” tesmiye olundu.¹⁴² Şüreti budur.¹⁴³ Kâhice daḥî kamer ondan ‘udûl edip “Ķilâde”ye nâzil olur. Ve kesr-i kâf ile “Ķilâde” altı ‘aded ḳavse müşâbehe kevâkib-i müstediradır. Şüreti budur.¹⁴⁴

Yirmi ikinci menzil: “سعد ذاج / Sa’d-i Zâc”dır. Bu daḥî iki kevkeb-i neyyirdir. İkisinin beyni bir zirâ’ kadardır. Ve birinin önünde bir necm-i şağîr vardır. Ke-en-nehû¹⁴⁵ Sa’d-i Zâc idecektir ve bu kevkeblerin mevķi’i Ra’s-i Cedidedir. Şüreti budur.¹⁴⁶

Yirmi üçüncü menzil: “Bâ-i muvaḥḥedenin zammı, Lām’ın fethiyle”: س ب ل ع. Bu daḥî iki kevkeb-i şağîrdir, birbirinden müteferriktir. Araları Sa’d-i Zâc kadardır ve bununla bile şât denilen kevkeb-i şağîr olmadığından, güya bu “Sa’d-i Evvel-i şât” yutmağla “Sa’d-i Bula” tesmiye olunmuştur.

Yirmi dördüncü menzil: “السعود سعد / Sa’dü’s-Su’ûd”dur. Bu daḥî şimâl ile cenûb beyninde ḥaṭṭ-ı muḳavves üstünde üç adet kevâkibdir. Biri, kevâkib-i Ce-

140

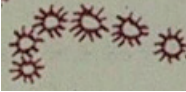
141 کیت’adır کی / قطعه در که: ب، ح.

142 اولنمشدر: ب، ح / Olunmuştur.

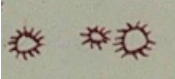
143

144

146

145 ب، ح: کانه انی.

dîdir;¹⁴⁷ neyyir-i muzî'-i kevâkib olub, ikisi dahî Kevkeb-i¹⁴⁸ Kavs'dandır ve hafidir ve kamerin cenûbuna qaribtir. Bunun tulû'unda tâife-i 'Arab, gerek kendi ta'ayyüşlerine ve gerek mevâşileri ta'ayyüşüne ibtidâ ve şurû' eylediklerinden "Sa'dû's-Su'ud" tesmiye olunmuşdur. Şüreti budur.¹⁴⁹

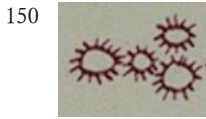
Yirmi beşinci menzil: "Hemze'nin fethi, Hâ-i ma'ceme'nin sükunu, Yâ-i muvahhade'nin kesriyle": "سعد الأخبية" dir. Bu dahî kevâkib-i Kavs'dan dört 'adet kevkebdır. Üçü, şekl-i müselleş olub biri onların vasatındadır. Güya şekl-i mizber onu örtüb ılfâ kıldığından, "Sa'dû'l-Ahbiyye" tesmiye olunmuşdur. Şüreti budur.¹⁵⁰ Ma'lûm ola ki kevâkibin Su'udâtı on 'adettir; dördü "menâzil-i kamer"dendir ki zikrolundu. Bâkî altısı dahî: "Sa'd-i Nâşize"dir ve "Sa'dû'l-Melik"dir ve "Sa'dû'l-Hâm"dır¹⁵¹ ve "Sa'dû'l-Bârî"dir ve "Sa'dû'l-Utr"dır ve bunlardan her biri ikişer kevkeb olub bey- neri bir zirâ' miktardır. Cümlesinin şüretleri böyledir.¹⁵²

Yirmi altıncı ve yirmi yedinci menzil: "فرغ الدلو المؤخر" ve "فرغ الدلو المقدم" dir. Bunların dahî her biri ikişer kevkeb-i neyyirdir ve aralarında manzarda birer miz- râk miktardır. "Ferğ" luğatte "delv"den çıkan şuya dediklerinden bunların dahî tulû'unda yağmurun zühûr etmekle "Ferğ" ile tesmiye olunmuştur. Şüreti budur.¹⁵³

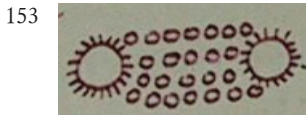
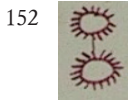
Yirmi sekizinci menzil: "Râ-i mühmelenin kesri, Şîn-i ma'ceme'nin fethi ve meddiyle": "رشاء" dır ve buna "Baṭn-ı Hût" dahî derler. Ve bu bir kevkeb-i neyyir olub,

147 جدی دندر :ب، ح / Cedîdendir.

148 كواكب :ب، ح / Kevâkib.

151 سعد الهمام در :ب، ح / Sa'dû'l-Hemâm'dır.

mevki’i Baṭn-ı Hūt’dadır. Ve onunla tesmiye olunduğu etrafında olan kevâkib-i şîğâr-ı şekl-i hūt tevehhüm olmağladır. Ve “Riṣâ” dahî luğatte “riş-i delv” olub nücüm-ı şîğâr dahî ona teşbiye olunmağla “Riṣâ” tesmiye olunmuştur. Şüreti budur.¹⁵⁴

Bu mezkûrun cümlesi menâzil-i kamerdir ve câiz ki bu menâzil-i kamer, buruncun şems-i menâzil olduğu, olmaya da kamerin kat’ eylediği ba’zı mesafenin ismi olub kevâkib-i mezkûre ona alâmet olmağla “kamer bu kevâkibe nüzül eyledi” demek şahiḥ ola. İmdi, bu takdirce menâzil-i kamerin kaç’ eylediği mesafeden ibaret olub kevâkib ona alâmet olmuş olur.

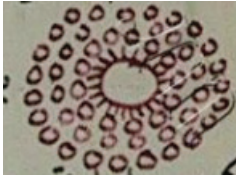
Bundan sonra ma’lûm ola ki, âhır menâzil-i kamer ki, şems ile ictimâ’ının kaabilidir.¹⁵⁵ Onda kamer hilâl olub hattâ hurma ve üzüm şalkımının kesilib¹⁵⁶ ağacında kalan şapı gibi dakîk ve muḳavveş¹⁵⁷ olur. Ve bu ictimâ’ın ber vech-i icmâli tavzîḥ ve beyânı budur ki: Kamer, sevâd ile zurkat beyninde bir cirm-i muşayḳal¹⁵⁸ ve mustaẓî’idir. Kendi cirmi şağır olub, cirm-i şems-i kebir olmağla, nısfından ziyâdesi daimâ şems tarafınadır ve şems-i kurb ve bu’d ile evzâ’ı muhtelifedir.

Pes imdi, kamerin şems ile ictimâ’ında vech-i muzlimi bizden tarafa olub, vech-i muzî’i cānib-i şemsedir ki, ol meḥâḳdır.¹⁵⁹ Kaçan ki azıcık şemsden ba’id olsa, biz dahî onu azıcık görürüz ki, ol hilâldir. Ba’delhū ḥâlet-i ūlâsına muḳâbele-i şemsden bu’dı ziyâde olduḳça, ziyâda ziyâde olmağın bedr olub sonra yine tekârüb ile nokşan bulub meḥâfe ‘avd ve rücu’ eder.

et-Tefsîr:

-Ma’nâ-yı nazm-ı Celîl Allahu a’lemu bi’s-şavâb- Ve yine müşrikîn ve münkirîn için âyât-ı sâbitedendir ki: “Biz, azîmü’ş-şân seyr-i kamere menâzil takdîr eyledik

154

155 قبیلى در : ب، ح .

156 . کسلوب : ب، ح ؛ کسلوب : س

157 مقوس / muḳavves. : ب، ح

158 مُضَيَّقَل : ب، ح .

159 Mehâk: “Aydın son gecesi ki, kamer büsbütün görünmez olur”; bkz. Şemseddin Sâmî, *Kāmûs-ı Türkî*, 1296.

ki hattâ ‘avd’ında kadîmden kalan hurma şalkımı şapı gibi dakîk ve muḳaddes¹⁶⁰ ve musaffar ola.” demektir. Pes imdi, şemsin cirmi ḥadd-ı mu‘ayyenî olan müsteḳar-rına dek olub seyr-i ḳamere dahî menâzil takdîr olunmağla, bu nizâm-ı ḥikmet encâm ilâ şâ‘atî’l-ḳıyâm cery ve seyr edüp şems ve ḳamer birbirini idrâk ve sebḳ etmediklerin Ḥakk Celle ve Alâ zıkr u beyân kılib el-âyet:

“لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ”¹⁶¹

Temmetü’r-Risâle

Sonuç

Bu çalışmada, 18. yüzyıl Osmanlı ilmiyesinin önde gelen simalarından Şeyhülislâm Esad Efendi’ye ait *Tefsîr-i Âyet-i ve’l-Ḳamera Ḳaddernâhû* başlıklı risâle ele alınmış hem içeriği değerlendirilmiş hem de transkripsiyonlu neşri gerçekleştirilmiştir. İncelenen bu risâle, Esad Efendi’nin meşhur tefsiri *Hulâsatü’t-Tebyîn* adlı eserinde Yâsîn Sûresi’nin 39. âyetine dair kaleme aldığı yorumun, ayrı bir mecmua içerisinde bağımsız bir risâle hâline getirilmesiyle oluşmuştur.

Mecmualar, derleyicisinin ilmî ilgileri, sosyal çevresi ve bireysel merakları doğrultusunda şekillenen özgün metinler bütünü olarak dikkate değerdir. Çoğu zaman tertip edenin kimliği bilinmemekle birlikte, kullanılan kâğıt türü, cilt yapısı ve hat formu gibi fiziksel özelliklerden hareketle mecmuanın ait olduğu döneme dair belirlemeler yapılabilmektedir. Bu bağlamda, üzerinde çalıştığımız risâlenin de yer aldığı mecmua, 18. yüzyıl Osmanlısına ait olup İstanbul’da Murad el-Buhârî Hangâhı’nda Muhammed Esad b. Mustafa el-Münzevî tarafından istinsah edilmiştir. Mecmuada yer alan diğer 11 risâlenin tamamının tasavvuf konulu olması, kevnî (kozmozolojik) içeriğe sahip bir tefsirin bu derlemeye dahil edilmesini ilk bakışta şaşırtıcı kılmakla birlikte, enfûs ile âfâk arasındaki ontolojik bütünlük düşünüldüğünde bu tercihin tutarlı bir ilmî yaklaşımı yansıttığı anlaşılmaktadır.

Risâlede, Yâsîn Sûresi’nin 36/39. âyetinin tefsiri bağlamında ayın yörüngesindeki kevkiblerin (yıldızların) dizilimleri, sayıları, parlaklık dereceleri ve hacimleri detaylı biçimde ele alınmıştır. Özellikle Esad Efendi’nin bu kevkiblerin uzaydaki

160 Müstensih bu lafzı sehven “مقوش” şeklinde imlâ etmiştir.

161 Yâsîn 36/40.

konumlarına dair yaptığı açıklamaları görsel şemalarla desteklemiş olması hem metnin bilimsel yönünü hem de didaktik boyutunu öne çıkarmaktadır. Her ne kadar bu açıklamalar günümüz modern astronomi verileriyle bire bir örtüşmese de Esad Efendi’nin genel izahlarının çağdaş bilgilerle büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir. Bu yönüyle müellifin astronomi konusundaki vukûfiyetini açık biçimde ortaya koyduğu söylenebilir.

Ayrıca, Esad Efendi’nin risâledeki üslubu da dikkat çekicidir. Tefsir, dil bilgisi, hadis, astronomi ve coğrafya gibi farklı disiplinlerden verileri dengeli ve sistemli bir yapı içerisinde harmanlaması, onun hem çok yönlü bir müellif hem de klasik Osmanlı düşünce geleneğini temsil eden bir zülcenâheyn âlim olduğunu göstermektedir. Sade ve akıcı anlatımı ise metnin sadece ilim erbabı için değil, dönemin aydın muhitleri için de okunabilir kılındığını ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Esad Efendi, telif ettiği tefsirler, sözlükler, ansiklopediler ve edebî eserlerinin yanı sıra İstanbul ve Anadolu’da inşa ettirdiği eğitim kurumları, su kanalları ve sosyal yapılarla hem yaşadığı döneme hem de günümüze miras bıraktığı çok yönlü katkılarla iz bırakmıştır. Bu çalışmayla, onun kevnî âyetlere yönelik tefsir yaklaşımı örnek bir risâle üzerinden incelenmiş, bilim ve gelenek arasındaki güçlü sentezi bir kez daha gözler önüne serilmiştir.

Kaynakça

- Abadi, Hassan Esmaeil Nezhad Teymour. *Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi ve Behcetü'l-Lügat'i*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Abdülbâki, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemül'-Mufebres li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1938.
- Akpınar, Hüseyin. “Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi'nin Atrâbu'l-Âsâr fi Tezkiret-i Urefâi'l-Edvâr Adlı Eserinde Diyarbakırlı Mûsikîşinâslar”. *Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edipler*. 223-231, 2018.
- Alpaydın, Mehmet Akif. “Şeyhülislâm Ebû İshakzâde Esad Efendi'nin Nasriyye isimli Eseri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/31 (2017), 245-276.
- Alpaydın, Mehmet Akif. “Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsiri Sûreti Yâsin isimli Eseri”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2017), 357-394.
- Alpaydın, Mehmet Akif. “Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsiri Sûreti Yâsin isimli Eseri”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2017), 357-394.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseyinî. *Rûbu'l-Me'âni fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî*. thk. Ali Abdülbârî Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1997.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *İzâbu'l- meknûn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabi, ts.
- Bakkal, Ali. “İslam Astronomisinin Doğuşu”. *İslâm Astronomisinde Evrenin Mekanik Yorumu ve Batıda Alınlanışı*. ed. Pattabanoğlu Fatma Zehra. 1-42. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını: 693, 2025.
- Behar, Cem. *Şeyhülislâm'ın Müziği 18.Yüzyılda Osmanlı-Türk Mûsikisi ve Şeyhülislam Esad Efendi'nin Atrabü'l Asar'ı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1., 2010.
- Beyreli, Latif. *Lehce'tü'l-Lugat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Bikâî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî. *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver*. 22 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, ts.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. çev. Ali Fikri Yavuz - İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: : Meral Yayınevi, 1. Basım, 1972.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûbu'l-beyân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü'l-Hayevân*. thk. Abdusselâm Muhammed Harun. Mısır, 2., ts.
- Cengiz, Aydın - Gülseren Aydın. “Batlamyus”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/196-197. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sıhâb : Tâcü'l-luga ve sıbâu'l-'arabiyyeh*. thk. Ahmed Abdül-

Demirayak ve Akpınar, “Şeyhülislâm Esad Efendi’nin *Tefsîr-i Âyet-i “Ve’l-Kamera Qaddernâbû”* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”

- gafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l- İlim, 4., 1987.
- Ceyhan, Semih. “Salâhî Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Cıdık, Muammer. *Lehçetü’l-Lügat ve Söz Varlığı*. Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Dizer, Muammer. “Ay”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/183-186. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Doğan, Muhammet Nur. “Esad Efendi, Ebûîshakzâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/338-340. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ebû Hayyân, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü’l-muhît*. thk. Sadık Muhammed Cemil. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1999.
- Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Atrabü’l-asar fî tezkireti urefail-edvar*. El Yazması. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi: NEKTY06205.
- Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Behcetü’l-lugat*. El Yazması. H. Selim Ağa: Hacı Selim Ağa, 1256, 306 yk.
- Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Hulâsatü’l- tebyin fî tefsîri sûreti Yâsîn*. Yazma. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 258, 111 yk.
- Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Lehçetü’l-lügâ*. y.y.: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 3263, 851 yk.
- Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Nasriyye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 00092-001, 1-46 yk.
- Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Risâle fî ihtilafati’l-Mâtürîdî ve’l-Eş’arî*. İstanbul: y.y., 1287.
- Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsîr-i âyeti’l-kürsî*. El Yazması. Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Hazine Kit., 32, 11 yk.
- Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsîru’l-âyeti’l-musdare bi-Rabbenâ*. Yazma. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 771, 1-68 yk.
- Eren, Fatma Betül. *Şeyhülislâmların İstanbul’daki İmar Faaliyetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Fındıklılı İsmet Efendi. *Tekmiletü’ş-şakâ’ik fî hakki ehli’l-bakâ’ik*. 1 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınlar, 2021.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitâbü’l- ‘ayn*. thk. Mehdi el-Mahzumî - İbrahim es-Samirai. 8 Cilt. Dâru’l-Mektebetü’- Hilâl, t.s.
- Hodzha, Salim Raim. *Şeyhülislâm M. Esad Efendi’nin “Tefsîrü’l-âyâtî’l-musaddera bi-kelîmeti Rabbenâ” Adlı Eserinin Tahkik ve Tablîli*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî. *Garibu'l-Kur'an*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Dâru'l-Kütübî'l-Ulumiyye, 1978.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî. *Kitâbü'l-envâ' fî mevâsimi'l-'Arab*. Haydarabat: Dâiratü'l- Meârifî'l- Osmâni, 1956.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdurrezzak el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 2001.
- İbnü'l-Ecdâbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâil b. Ahmed el-Levâtî et-Trablusî. *el-Ezmine ve'l-envâ'*. thk. İzzet Hasan. Daru Ebi Rakrak lit-Tıbaa ven-Neşr, 2., 2006.
- İpşirli, Mehmet. “Mülâzemet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/536-537. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*. thk. Safvan Adnan Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1991.
- Kalaycı, Mehmet. “Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risâlesi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/21 (2012), 99-134.
- Karaali, Salih. *Genel Astronomi*. İstanbul: İÜ Yayınları, 1985.
- Kaya, Seyfettin. “Batlamyus'un Astronomi Anlayışına İslâm Dünyasından ve Selçuklulardan Eleştiriler ve Düzeltmeler Batlamyus'un Astronomi Anlayışına İslâm Dünyasından ve Selçuklulardan Eleştiriler ve Düzeltmeler”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/Özel Sayı (2019), 19-42.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmet Berdûnî - İbrahim Atfeş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 3. Basım, 1964.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâ'ifü'l-İşârât*. thk. İbrahim el-Besÿûnî. 3 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısıriyye el-Âmme, ts.
- Kutrub, Ebû Ali Kutrub Muhammed b. el-Müstenîr b. Ahmed. *Kitâbü'l-ezmine ve telbiyeti'l-câbiliyye fî tesmiyeti semâ'ihâ ve şemsihâ ve kamerihâ ve necmihâ ve leylihâ ve nebhârihâ ve sâ'âtihâ*. thk. Doktor Hatim Salih Zemin. Bağdat: Müessesetü'r-Risâle, 2., 1985.
- Küçüköğlu. *Esad Efendi'nin Yâsin Suresi Tefsiri (Hasanpaşa Yazma Eser Kütüphanesi Nüshası)*, ts.
- Küçüköğlu, Salih. *Esad Efendi'nin Yâsin Suresi Tefsiri (Hasanpaşa Yazma Eser Kütüphanesi Nüshası)*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Maden, Şükrü. “Osmanlılar'da Yâsin Suresi Tefsir Geleneği ve Ebû İshâkzâde Mehmed Esad Efendi'nin Yâsin Suresi Tefsiri”. *Osmanlı Döneminde Tefsir = Tafsir in the Ottoman Period* 2 (2018), 253-290.
- Maden, Şükrü. “Osmanlılar'da Yâsin Suresi Tefsir Geleneği ve Ebû İshâkzâde Mehmed Esad Efendi'nin Yâsin Suresi Tefsiri”. *Osmanlı Döneminde Tefsir = Tafsir in the Ottoman Period* 2 (2018), s. 253-290.
- Maden, Şükrü - Doğan, Can. “Şeyhülislâm Esad Efendi'nin Bestelerinin İçerik ve Müzikal Analizi”. *Geçmişten Günümüze Uluslararası Dinî Müsiki Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 03-04 Kasım 2017*,

Demirayak ve Akpınar, “Şeyhülislâm Esad Efendi’nin *Tefsîr-i Âyet-i “Ve’l-Ğamera Ğaddernâbü”* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”

Amasya. 149-156, 2017.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Tev’vilâtü’l-Kur’ân*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1. Basım, 2005.

Mâverdî, Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve’l-‘uyûn*. thk. Seyyid Abdulkasud bin Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, t.y.

Mehmed Hâkim Efendi. *Hâkim Efendi Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:103, 1. Basım, 2019.

Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî*. ed. Akbayan, Nuri. 6 Cilt. İstanbul: Numune Matbacılık, 1996.

Moore, Parick. *Gezenler Klavuzu*. çev. Özlem Bal. Ankara: Tübitak, 13., 2004.

Muhammed, Abduh - Reşîd, Rızâ. *Tefsîrü’l-menâr*. 12 Cilt. Mısır: Dâru’l-Menâr, 1990.

Mukâtil b. Süleyman, Ebû’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmut Şehata. 5 Cilt. Beyrut: Dâru’l-İhyâi ‘t-Türâs, 2002.

Nahcuvânî, Ni’metullâh b. Mahmûd. *el-Fevâtibu’l-ilâhiyye ve’l-mefâtibu’l-gaybiyye el-mûdibatü li’l-ke-limi’l-Kur’âniyye ve’l-bikemi’l-Furkâniyye*. 2 Cilt. Mısır: Dâru’r-Rikâbi l’in-Neşr, 1., 1999.

Özcan, Nuri. “Atrabü’l-Âsâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/85-86. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Özel, Mustafa. “Şeyhülislâm Esad Efendi’nin Âyetü’l-Kürsî Tefsiri”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 10 (2003), 81-105.

Polat, Nazım H. “Kehkeşan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/190-191. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Remzi, Hüseyin. *Lügat-i Remzî*. haz. Ali Birinci. 2 Cilt. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 101, 2018.

Russell, Henry Norris vd. *Astronomi*. çev. Nüzhet Gökdoğan vd. İstanbul: İÜ Fen Fakültesi Yayınları, 1953.

Sîbeveyhi, Ebû Bîşr (Ebû Osmân, Ebû’l-Hasen, Ebû’l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Muhammed Hârûn Abdüsselâm. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 3., 1988.

Süyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürrü’l-mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, t.y.

Sâmi, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. nşr. Ahmed Cevdet. İstanbul: Dersaadet-İkdam Matbaası, 1318.

Şeyhülislam Ebû İshakzâde. *Hulâsatü’t-tebyîn fi tefsîri sûre-i Yâsîn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 000023-2, 9-109 yk.

Şeyhülislam Ebû İshakzâde, Ebû İshakzâde, Mehmed Es’ad b. İsmâ’il b. İbrâhim el-İstanbulî. *Hulâsatü’t-Tebyîn fi tefsîri sûreti Yâsîn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hamidiye, 01461-004, 47-151 yk.

Şeyhülislam Ebû İshakzâde, Ebû İshakzâde, Mehmed Es’ad b. İsmâ’il b. İbrâhim el-İstanbulî. *Hulâ-*

- satü't-tebyîn fî tefsîri sûre-i Yâsîn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 00051-002, 2-125 yk.
- Şeyhülislam Ebû İshakzâde, Mehmed Es'ad b. İsmâ'il b. İbrâhim el-İstanbulî. *Hulâsatü't-tebyîn fî tefsîri sûreti Yâsîn*. El Yazması. Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi: Nuruosmaniye, 00473, 167 yk.
- Şeyhülislam Ebû İshakzâde, Mehmed Es'ad b. İsmâ'il b. İbrâhim el-İstanbulî. *Hulâsatü't-tebyîn fî tefsîri sûre-i Yâsîn*. El Yazması. Milli Kütüphane: Milli Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz A 8173/2, 11b-170b yk.
- Şeyhülislam Ebû İshakzâde, Mehmed Es'ad b. İsmâ'il b. İbrâhim el-İstanbulî. *Hulâsatü't-tebyîn fî tefsîri sûreti Yâsîn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Yazma Bağışlar, 07619, 167 YK.
- Şeyhülislam Ebû İshakzâde, Mehmed Es'ad b. İsmâ'il b. İbrâhim el-İstanbulî. *Hulâsatü't-tebyîn fî tefsîri sûreti Yâsîn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 00044, 144 yk.
- Şeyhülislam Ebû İshakzâde, Mehmed Es'ad b. İsmâ'il b. İbrâhim el-İstanbulî. *Hulâsatü't-tebyîn fî tefsîri sûreti Yâsîn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Laleli, 00176, 100 yk.
- Şeyhülislam Ebû İshakzâde, Mehmed Es'ad b. İsmâ'il b. İbrâhim el-İstanbulî. *Hulâsatü't-tebyîn fî tefsîri sûreti Yâsîn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmud Efendi, 00258, 111 yk.
- Şeyhülislam Ebû İshakzâde, Mehmed Es'ad b. İsmâ'il b. İbrâhim el-İstanbulî. *Hulâsatü't-tebyîn fî tefsîri sûreti Yâsîn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 00771-003, 77-181 yk.
- Şeyhülislam Ebû İshakzâde, Mehmed Es'ad b. İsmâ'il b. İbrâhim el-İstanbulî. *Tefsîr-i sûre-i Yâsîn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmud Efendi, 00270, 90 YK.
- Şeyhülislam Ebû İshakzâde, Mehmed Es'ad b. İsmâ'il b. İbrâhim el-İstanbulî Şeyhülislam Ebû İshakzâde. *Hulâsatü't-tebyîn fî tefsîri sûre-i Yâsîn*. El Yazması. Bursa İnebey Kütüphanesi: Genel, 1365-1, 119 yk.
- Şeyhülislam Ebû İshakzâde, Mehmed Es'ad b. İsmâ'il b. İbrâhim el-İstanbulî Şeyhülislam Ebû İshakzâde. *Tefsîr-i âyet-i ve'l-kamera kaddernâhû*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 00633-10, 181-186 yk.
- Şimşek, Halil İbrahim. "Murad Buhârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/185-187. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Şirbîni, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hatib. *es-Sirâcü'l-münîr fî'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'zı me'ânî kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr*, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezid el-Âmülî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tanman, M. Baha. "Şeyh Murad Tekkesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/62-64. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Demirayak ve Akpınar, “Şeyhülislâm Esad Efendi’nin *Tefsîr-i Âyet-i “Ve’l-Kamera Kaddernâbû”* İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi”

- Tekin, Hakkı. *Şeyhülislâm Esad Efendi ve Atrabü’l-asâr fî tezkiret-i urefâi’l-edvâr Adlı Eseri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Unat, Yavuz. “Zic”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yazıcı, Hüseyin. “İbn Kuteybe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/145-149. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yeşildağ, Abdussamed. *Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi’nin Tahmîsleri ve Bânet Su’ad Tahmîsine el-’Uryânî Tarafından Yapılan Şerb*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Yeşilkaya, Kübra. *Şeyhülislâm Hocaşâde Es’ad Mehmed Efendi’nin Fezâ’il-i Cum’a Adlı Eseri (İnceleme - Metin)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Yılmaz, Nurullah - Çöğenli, M.Sadi. “Ebû İshâkzâde Şeyhülislâm Esad Efendi’nin Ka’b b. Zuheyr’in ‘Bânet Suâd’ Kasidesine Yaptığı Tahmîs”. *Nüşba: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* V/16 (2005), 7-20.
- Yüceışık, Zeynep Sema. *Şeyhülislâm Esad Efendi Atrabü’l-Âsâr fî Tezkireti Urefâi’l-Edvâr*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990.
- Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf ‘an bakâ’îkî gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyû-ni’l-ekâvîl fî vücûbi’t-te’vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l Kitâb, 3. Basım, 1986.
- Zeydan, Corci. *Taribu’l- müdüni’l-İslâmî*. 2 Cilt. Dâru’l- Mektebetü’l Hayat, 1967.

XVI. Yüzyıl Arapça Bir Ayasofya Vakfiyesi: (İnceleme-Tahkîk)

Öz: Müslüman toplumlar yaşadıkları ve fethettikleri topraklarda tarih boyunca birçok hayır kurumu inşa etmiştir. Dayanışma ve yardımlaşma için tesis edilen en önemli kurumlardan biri vakıflardır. Vakıfların işlerini yürütecek kişilerin tayini ve vakfın işleyiş şartları ilk başlarda sözlü olarak belirlenmiştir. Ancak zamanla işlerin aksamasına sebep olan bu şifahi aktarım yerine vakfa dair şartlar vakfiye/vakıf senedi olarak bilinen belgelerle kayıt altına alınmıştır. Çok sayıda kişinin şahit olarak gösterildiği bir mahkeme oturumunda alınan kararlar tescil edilen ve hukuki bir niteliğe sahip olan vakfiyeler, tarihi bir belge olarak sosyal bilimlerin birçok farklı alanında kaynak olarak kullanılmaktadır. Başta tarihçiler, sosyologlar, coğrafyacılar ve hukukçular olmak üzere farklı disiplinlerden araştırmacılar tarafından muhtevası bakımından incelenen vakfiyeler, taşıdıkları dil özellikleri itibarıyla da mühim birer metin niteliği arz etmektedir. Dilci açısından vakfiyelerin konu edileceği husus bizzat belgelerin kendisidir. Bu çalışma neticesinde edisyon kritik edilerek vakfiye metninin literatüre kazandırılması; farklı birçok bilim dalında toplumların sosyal, coğrafi, siyasi ve kültürel birikiminin akademik çalışmalarla ortaya konmasının ilk adımıdır. Öte yandan Ayasofya'nın dünya ve Türk-İslâm tarihi açısından önemli konumu, bu vakfiyenin araştırmaya konu edilip tahlil edilmesinin önemini artıran bir diğer gerekçedir. Osmanlı döneminde vakfiyeler XVI. yüzyılın başlarına kadar Arapça ve Farsça, daha sonra Arapça-Türkçe, son iki asırda ise sadece Türkçe kaleme alınmıştır. İlk başlarda vakfiyelerin yazımında sade bir dil tercih edilmiştir. Ancak zamanla bizzat vâkıf sahibi veya kâtibi; ilmi eserlerin mukaddimelerinden iktibâs edilen bir usul ile Allah Teâlâ'ya hamd, Hz. Peygamber'e salat ve selamla başladığı vakfiyeyi, belâgat sanatlarından istifade ederek, edebî seviyesi yüksek bir dille kaleme almıştır. Yazarın hayal dünyası ve yazı maharetine göre değişiklik gösteren bu edebî bölüm, dilin farklı dönemlerdeki kullanımına ve gelişimine dair ipuçları vermektedir. XVI. yüzyılın başlarında Arapça olarak kaleme alınan Ayasofya vakfiyesi konusu, muhtevası ve özellikle giriş bölümünde bol miktarda kullanılan belâgat sanatlarıyla dikkate değerdir. Vakfiye yazarı belgenin giriş bölümünde, bol miktarda iktibâs, sec', isti'âre ve teşbihin farklı kısımları, tıbâk, mukâbele ve cinâs gibi belâgat sanatlarını kullanmıştır. İ'râb ve bazı kelimelerin yazımında az miktarda hatalara rastlansa da, vakfiye metni büyük oranda Arapça dil kurallarına uygun bir şekilde kaleme alınmıştır. Bu çalışmada Ayasofya vakfiyesinin tespit edilen yazma nüshası, muhtevası, yazım dili ve tahkikte takip edilen yöntem hakkında bilgi verildikten sonra, belâgat sanatları açısından tahlili yapılmıştır. İkinci bölümde ise tek nüshası tespit edilen vakfiyenin tahkikli metni sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Vakfiye, Osmanlı, Ayasofya, Kostantiniye.

XVI. Century Arabic Waqfiyya of Hagia Sophia: Research and Critical Edition

Abstract: Muslims have established many charitable institutions throughout history in the lands they inhabited. One of the most important institutions created for social solidarity is waqf. The appointment of those who would manage the affairs of the waqfs and the conditions for their functioning were initially determined orally. However, over time, this oral transmission, which caused inefficiencies in the functioning of waqfs, was replaced by written documents known as waqfiyyas or waqf deeds. As historical documents, waqf deeds were registered in court sessions in the presence of numerous witnesses and had legal validity. These documents are widely used as sources in various fields within the social sciences. The waqfiyyas are analyzed by researchers from various disciplines, especially historians, sociologists, geographers, and jurists, and their content is also important with regard to its written language. From a linguistic perspective, waqfiyyas themselves are the main focus of study. As a result of this study, introducing the waqfiyya into academic literature by publishing it as a critical edition is the first step towards making it a subject of research in various academic fields. Moreover, the significant position of Hagia Sophia in both world and Turkish-Islamic history further increases the importance of analyzing this waqfiyya. During the Ottoman period, waqfs were written in Arabic and Persian until the early 16th century. From that point on, they were written in both Arabic and Turkish, and in the final two centuries of the Ottoman Empire, solely in Turkish. Initially, a simple language was preferred in the writing of waqf deeds. However, over time, the waqf's founder or scribe, following a literary formula borrowed from the introductory sections of scholarly works, began the waqfiyya with praise to Allah and salutations to the Prophet Muhammad, writing it in a sophisticated style by making use of elements of Arabic rhetoric. This literary section, which varies according to the author's creativity and writing skills, provides insights into the use and development of language during different periods. The author applied rhetorical techniques such as iqtibās, saĵ', isti'ārah, tashbīh, tibāq, muqābalah, and jinās. Although there are a few errors in the ʾirab and the spelling of some words, the text of the waqfiyya was largely written in accordance with the rules of the Arabic language. This article provides an analysis of the Hagia Sophia waqfiyya manuscript, its content, writing style, and the methodology followed in the critical edition. The second section, in turn, presents the critically edited text of the waqfiyya.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Waqfiyya, Ottoman, Hagia Sophia, Constantinople.

Giriş

İnsanların birbiri ile iletişim kurmasının en önemli aracı olan dil, aynı zamanda bir kültür taşıyıcısıdır.¹ Toplumun sahip olduğu maddî ve manevî bilgi, görüş, davranış, duyum, değer ve araçların tamamından teşekkül eden kültürün² birçok

1 Deniz Melanlıoğlu, "Kültür Aktarımı Açısından Türkçe Öğretim Programları", *Eğitim ve Bilim*, 150/33 (2008) 64-73.

2 Mümtaz Turban, *Kültür Değişimleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik* (İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 1987), 48.

bileşeni mevcuttur. İnsanların bir araya gelerek karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma göstermesini hukuki statüye kavuşturarak devamlılığını sağlayan vakıf müesseseleri de Türk-İslâm tarihinde önemli bir yere sahiptir. Birçok sosyal, ekonomik, dini, kültürel ve hayırlı hizmet yaparak İslâm toplumunda derin tesirler bırakan vakıflar,³ Türk-İslâm medeniyetinin temel yapı taşlarından biridir.

İlk başlarda sözlü olarak gerçekleştirilen vakıfların, işlerin aksamasıyla yazılarak kayıt altına alınmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bunun neticesinde vakıf mallarının nereye tasarruf edileceğini, hangi usulle yönetileceğini, kaç kişinin çalışacağını, çalışanlara ödenecek maaşın miktarını, gelirin nereden karşılanacağını ve vakıftan kimlerin faydalanacağını belirleyen hukuki metinler/senetler ortaya çıkmış ve bu belgelere vakfiye denmiştir.⁴ Önemli bir tarihî bilgi kaynağı olan vakfiyeler, toplumun her kesimine dair detaylı malumatlar vermektedir. Bu tarihi vesikalar, muhtevasıyla başta sosyal ve kültürel tarih olmak üzere sosyal bilimlerin birçok farklı alanlarında çalışmaya konu olacak hüviyete sahiptir.⁵

Vakfiyelerin akademik çalışmalara konu edildiği alanların başında farklı alt başlıklarıyla tarih gelmektedir. Bu tabii bir durumdur. Zira vakfiyeler yazıldığı dönemle ilgili önemli bilgi kaynaklarıdır. Dilin tarihle birbirini tamamlayan iki önemli disiplin olduğu dikkate alındığında, iki alan arasında bir geçişkenlikten bahsetmek mümkündür. Bu sebeple vakfiyeleri dil açısından incelemeye başlamadan önce sınır ve kapsamalarını belirlemek gerekmektedir. Bir dilci nazarından vakfiyelerin ele alınmasında asıl mevzu, bizzat söz konusu belgelerin kendisi, yani metin olarak arz ettikleri dilsel mahiyettir. Zira dilci, konuşma dilini veya yazılı belgeleri mütalaa eder ve belgelerin yardımıyla dilin tarihi sürecini anlamaya çalışır.⁶ Tarihçi Leon Halkin de belgelerin incelemeye konu edilmesi bağlamında tarih-filoloji ayrımını şöyle ifade etmektedir: Metinler tarihçi için geçmişin inşasına yarayan vesikalardır.

3 İlhan Akbulut, “Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi”, *Vakıflar Dergisi*, 30 (2007), 63-64.

4 Ali Himmet Berki, *Vakıflara Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Terimler* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1966), 57; Osman Gazi Özgüdenli, “Vakfiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/465-467.

5 Hasan Yüksel, “Vakfiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/467-469; Ali Himmet Berki, “Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti”, *Vakıflar Dergisi*, 6 (1965), 5-7.

6 Joseph Vendryes, *Language And Linguistic Introduction To History* (Mısır: el-Merkezu'l-Kavmi li't-Terceme, 2014), 29.

Filolog için ise aynı metinler, bizatihi kendilerinde ve kendileriyle bir değere sahiptir. Filoloji orada durur, tarihçi ise onları kullanır.⁷

Genelde tarihi belgelerin, özelde vakfiyelerin dil açısından çalışmaya konu edilmesinin gerekliliğine dair Fuad Köprülü'nün şu tespiti de önemlidir. Köprülü'ye göre vakfa dair her türlü metin üzerinde çalışmak Türk-İslâm diplomatığının inşası için son derece gereklidir. Vakfiye metinlerinin neşri için gerekli olan ilim alanlarından biri de filolojidir.⁸ Özellikle vakfiye metinlerinde geçen ıstılahların dil bakımından tahlil edilmesinin gerekli olduğunu savunan Köprülü, ıstılah olarak kullanılan kelimelerin/tanımların kökeni, lügat anlamı, zaman ve mekân açısından kapsamı ve (varsa) yaşadığı anlam değişikliklerinin ortaya konmasının ehemmiyetini detaylı bir şekilde aktarmaktadır.⁹

Yukarıda da ifade edildiği üzere, vakfiyeler ihtiva ettiği zengin tarihî ve insanî bilginin yanı sıra yazıldığı diller bakımından da önem taşımaktadır. Vakfiyelerde ilk başlarda kullanılan sade ve akıcı dil zamanla yerini daha ağdalı bir üsluba bırakmıştır. Vakfiyeyi kaleme alan kişi vakfiyelerin hamdele ve salvele'den sonra dibace denilen kısımlarında, bütün sanatsal kabiliyetini ve yazı maharetini kullanıp, edebî sanatlardan da istifade ederek, kelime zenginliğini ve hayal genişliğini göstermektedir. Bunun neticesinde özellikle vakfiyelerin belli kısımlarında (dibace ve dua/beddua) kullanılan dil üst düzey edebî bir metnin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dilin dönemsel kullanım ve gelişimini anlamak adına vakfiyelerin özellikle bu bölümlerinin edebiyat açısından incelenmesi önem arz etmektedir.¹⁰

Görebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de Arapça kaleme alınmış vakfiyelerin dil açısından değerlendirilmesine dair çalışma sayısı azdır. Tespit edebildiğimiz çalışmalar: Celal Turgut Koç'un *Ohrili Sinanuddin Yusuf Çelebi'nin Arapça Vakfiyesinin Dil ve Belâgat Açısından Değerlendirilmesi* adlı çalışması¹¹ ile Mevlüt Çam'ın 16. yüzyıl

7 Leon Ernest Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 35.

8 Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1983), 318-319.

9 Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 322-323. Köprülü'nün vakfiye metinlerinde geçen "Muarrif" kelimesini, detaylı bir şekilde tahlil etmesi vakfiye metinlerinin akademik çalışmalara konu edilmesinin önemini gösteren dikkate değer bir örnektir. Bk. Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 324-331.

10 Osman Keskiöğlu, "Bazı Yönleriyle Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, 10 (2006), 109-110.

11 Celal Turgut Koç, "Ohrili Sinanuddin Yusuf Çelebi'nin Arapça Vakfiyesinin Dil ve Belâgat Açısından Değerlendirilmesi", *International Journal of Sport Culture and Science*, 3 (2015), 213-225.

Osmanlı Dönemi Arapça vakfiyeler ve Osmanlı sisteminde eğitim (Saraybosna Hüseyin Bey ve Edirne Sultan II. Selim medreseleri örneğinde) adlı yüksek lisans tezidir.¹² Yine ana konusu dil olmasa da Mustafa Gündal tarafından hazırlanan *Lala Mustafa Paşa Vakfiyesi'nin değerlendirilmesi* adlı yüksek lisans tezinde, yazarın vakfiyeyi açıklamalı bir şekilde tercüme etmesi ve sonunda *lüğatça* başlığıyla kısa bir sözlüğe yer vermesi de¹³ Arapça vakfiyelere dair dil alanında yapılmış bir çalışma olarak değerlendirilebilir. Dil alanında, ana metnin dil-belâgat sanatları açısından değerlendirildiği çalışmaların Türkiye'deki Arap dili çalışmalarına katkı sağlayacağı bir gerçektir. Ayrıca bu çalışmaların Türk-İslâm tarihinde önemli bir yere sahip olan vakıf ve vakfiyelerin bilinirliğine katkı sağlayacağı ve konuyla ilgilenen araştırmacılara önemli veriler sunacağı düşünülmektedir.

Çalışmamızın temel konusunu oluşturan ve yazma nüshası Manisa Kütüphanesi'nde¹⁴ mevcut olan, Ayasofya vakfiyesinin dili Arapçadır. Rikâ'/'الرقاع' hattı¹⁵ ile kaleme alınan ve otuz iki varaktan oluşan vakfiye, az sayıda gramer ve yazım hatası dışında dil kurallarına uygun bir şekilde kaleme alınmıştır. Vakfiyenin metin içi kaynaklarından tespit edebildiğimiz kadarıyla istinsah tarihi¹⁶ hicri Cemâziyelevvel 920 (1514)'dir. Vakfiye uzun bir dibaceyle başlamaktadır. Edebî bir üslubun kullanıldığı görülen bu bölümde belâgat sanatlarına sıkça başvuran vakfiye yazarı, ayet ve hadislerden iktibâslarla metne dinî-edebî bir hüviyet kazandırmıştır. Bu vakfiyenin XVI. yüzyıl başlarında kaleme alınmış olması, dikkate değer bir husustur. Zira Osmanlı döneminde vakfiyeler XVI. yüzyıl başlarına kadar Arapça yazılmıştır.¹⁷ İstinsah tarihi dikkate alındığında bu vakfiyenin sadece Arapça kaleme alınan son vakfiyelerden olduğu söylenebilir. Ayrıca dünya ve Türk-İslâm tarihi ile dinî ve sos-

- 12 Mevlüt Çam, *16. yüzyıl Osmanlı Dönemi Arapça vakfiyeler ve Osmanlı sisteminde eğitim (Saraybosna Hüseyin Bey ve Edirne Sultan II. Selim medreseleri örneğinde)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).
- 13 Mustafa Gündal, *Lala Mustafa Paşa Vakfiyesi'nin Değerlendirilmesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 62-99, 103.
- 14 Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, "Yazma Eserler Veri Tabanı" (Erişim 18 Nisan 2024).
- 15 Muhittin Serin, "Rikâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/109-110.
- 16 Ahmed b. Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa: İl Halk Kütüphanesi, Yazma Eserler, 6646), 31a.
- 17 Yüksel, "Vakfiye", 42/469.

yal açıdan önemli bir konuma sahip olan Ayasofya ile ilişkili olması, bu vakfiyenin araştırmaya konu edilip tahlil edilmesinin önemini artıran bir diğer gerektir.

Bu çalışmada *Vakfiyetü Ayasofya* dil-belâgat sanatları açısından incelenecektir. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tespit edilen gramer ve yazım hatalarına değinildikten sonra vakfiyenin mukaddimesinde geçen kelimeler/cümleler belâgat sanatları açısından tahlil edilecektir. İkinci bölümde ise, farklı alanlarda çalışma yapan araştırmacıların istifadesine sunmak amacıyla Arapça metnin tahkikli neşri sunulacaktır. Vakfiyenin tahkikinde İslâm Araştırmaları Merkezi Tahkikli Neşir Esasları (İTNES) kılavuzuna göre hareket edilecektir.¹⁸ Metnin imlasında modern Arapça yazım kuralları uygulanacak ve vakfiyede geçen ayet, hadis ve önemli cümle/kelimeler harekeleneyecektir.

Vakfiye'nin Belâgat Sanatları Açısından Tahlili

Vakfiye'nin belâgat sanatları açısından tahliline geçmeden önce, dil kuralları ve yazım açısından tespit edilen bazı hatalardan bahsetmek yerinde olacaktır. Tamamı harekeli olarak kaleme alınan vakfiyede, tespit edebildiğimiz kadarıyla Galata semtinin yazımında tutarsızlık mevcuttur. İlgili kelime bazı yerlerde¹⁹ 'غلاطه' şeklinde bazı yerlerde ise 'غلطه'²⁰ şeklinde yazılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilgili kelimenin doğru yazımı 'غلطه' şeklindedir.²¹

Öte yandan bazı sayıların temyizlerinin yazımında da hatalara rastlanmıştır. Örneğin *On beş dirhem* 'خمسة عشر دراهم' ifadesinde sayının temyizi iki yerde²² hatalı yazılmıştır. On beş sayısının temyizinin 'دراهم' şeklinde yazımı yanlıştır. Nitekim 11-99 arası sayıların temyizinin müfret-mansub olması gerekmektedir.²³ Dolayısıyla kelimenin doğru yazımı 'درهما' şeklinde olmalıdır.

18 Bk. Okan Kadir Yılmaz, *İslam Tahkikli Neşir Kılavuzu* (İstanbul; Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM); Türkiye Diyanet Vakfı, 2023).

19 Abdulmuin, *Vakfiyetü Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 16a, 16b, 17b.

20 Abdulmuin, *Vakfiyetü Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 16b, 17a, 18a.

21 Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017), 276.

22 Abdulmuin, *Vakfiyetü Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 18a, 20a.

23 Abbas Hasan, *en-Nabvü'l-vâfi maa rabtibi bi-esâlibi'r-refi'a ve'l-hayati'l-luğaviyyeti'l-müteceddide* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1976), 529-530.

Vakfiye’de²⁴ geçen yirmi iki sayısı da ‘اثنى وعشرين’ şeklinde yanlış yazılmıştır. Burada iki ‘اثنى’ sayısının yazımı hatalıdır. Yirmi ve katları arasındaki sayılarda (21-99) iki öge atıf harfiyle birbirine bağlıdır. Bu sayılarda birinci öge muzaf konumunda değildir. Bu sebeple yukarıdaki örnekte ‘اثنى’ kelimesinin, isim tamlamasındaki birinci öge gibi değerlendirilerek ‘ن’ harfinin düşürülmesi doğru değildir. Dolayısıyla yirmi beş sayısının doğru yazımı “اثنين وعشرين” şeklinde olmalıdır.²⁵ Yine bir ayetten²⁶ iktibâs edilirken “ذو” kelimesi yanlış yazılmıştır. Kelime ayette de geçtiği üzere “رَبِّكَ” kelimesinin sıfatı olarak “ذِي” şeklinde mecrur olarak yazılmalıdır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Vakfiyedeki dil ve yazım hatalarına dair eksikler azdır. Belgede tespit edebildiğimiz belâgat sanatları şunlardır:

İktibâs: Şiir veya nesirde sözü süslemek veya daha etkili hale getirmek için, alıntı yapılan bölümün ayet veya hadis olduğu belirtilmeden Kur’an-ı Kerim veya hadis-i şeriften alıntı yapmaktır. Bahse konu metinde, Bed’î sanatlarından olan İktibâs, en çok kullanılan edebî sanatlar arasında yer almaktadır.²⁷

... لا يجوز تعطيله ولا تبديله ولا تمليكه بوجه من الوجوه وسبب من الأسباب. فَمَنْ

بَدَّلَهُ بَعْدَمَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ.²⁸

Söz konusu vakfın, “herhangi bir şekilde veya gerekçeyle hükmünün durdurulmasına, tebdil veya temlik edilmesine cevaz yoktur.” “Onu işittikten sonra kim değiştirirse günahı, yalnızca onu değiştirene ait olur. Allah her şeyi işitir, her şeyi bilir.”²⁹

Bakara 181. ayet, vakfın zikri geçen şartlarda yapıldığını teyit etme gayesiyle alıntılanmıştır. Şöyle ki, bu vakfın muhteva ve şartlarına şahit olan kişi, vakfın doğru bir şekilde işlemesi için yardımcı ve destek olsun, aksi halde büyük bir vebale girecektir.

24 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 18b.

25 Hasan, *en-Nabvü'l-vâfi*, 523-524.

26 er-Rahmân 55/78.

27 Ahmed Muhammed Kasım- Muhyiddin Dib, *Ulûmu'l-Belâğa* (Lübnan: Müessesetü'l-Hadîse li'l-Kitâb, 2003), 127-128.

28 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 31a.

29 *Kur'an Yolu* (Erişim 6 Mayıs 2025), el-Bakara 2/181.

فإنه قد رأى في نفسه النفيسة نِعَمَاء متواليةً من قِبَل المَنَّان. وآلاء متتالية من فيض لُطف
ربه العزيز الدّيان مع أنّ قلبه مطمئن بالإيمان³⁰

“Şüphesiz o, kalbinin imanla sükûnet bulmasıyla birlikte, yüce bağışlayıcı (el-Mennân) olan Rabb’inden nefsinde peş peşe gelen nimetleri ve Azîz ve Dey-yân olan Rabbinin ihsanından ardı arkası kesilmeyen lütufları müşahade etmiştir.”

Burada ayette geçen “kalbi imanla dolu olduğu halde”³¹ bölümü iktibâs yapılmıştır. Bu şekilde vakfiye yazarı, vakıf sahibinin Allah Teâlâ’nın kendisine bahşettiği bol miktarda nimetin farkında olmasının sebebinin kalbindeki iman olduğuna atıf yapmakta ve vakıf sahibini methettiği bu bölümü ayetten alıntı yaparak güçlendirme yoluna gitmektedir.

ونشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له شهادة من قال: ربي الله ثم استقام، ونشهد أنّ
محمدا عبده ورسوله الذي بعثه إلى كافة الأنام³².

“Rabbim Allah’tır, deyip sonra dosdoğru olan kimselerin şهادetiyle Allah’tan başka ilah olmadığına, O’nun tek ve ortağı olmadığına şahitlik ederiz. Ve yine şهادet ederiz ki; Muhammed O’nun tüm mahlûkata gönderdiği kulu ve elçisidir.”

Vakıf sahibi bir hadiste geçen “Allah’a inandım de, sonra da dosdoğru ol”³³ ifadesini alıntılanmıştır. İlgili hadiste Hz. Peygamber’den kendisine İslâm’ı anlatmasını isteyen sahabiye Efendimiz, bu veciz cevabı vermiştir. Vakfiye yazarı da burada keli-

30 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 5b.

31 “Kim inandıktan sonra Allah’ı inkâra saparsa -kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere- kim kalbini inkâra açarsa işte Allah’ın gazabı bunlardır; bunlar için çok büyük bir azap vardır.” en-Nahl 16/106.

32 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 3a; Ebü’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *el-Câmi ‘u’s-sabih* (Beyrut: Dâru İhyâ’it-Türâsî’l-Arabî, ts.), “İmân”, 62.

33 Hadiste nakledildiğine göre bir sahâbi ya Resulallah, bana İslâmı öylesine bildir ki, onu bir daha senden başkasına sormaya ihtiyaç hissetmeyeyim, dedi. Resulullah (s.a.v.): “**Allah’a inandım de, sonra da dosdoğru ol**” buyurdu. Müslim, “İmân”, 62. Burada iktibâs edilen ifadenin Fussilet suresi 30. ayetten olduğu da söylenebilir: “Rabbimiz Allah’tır” deyip de dosdoğru çizgide yaşayanlar, işte onların üzerine melekler şu müjdeyle inerler: “Korkmayın, kederlenmeyin, size vaad olunan cennetle sevinin.” el-Fussilet 41/30.

me-i şehadeti zikrederken, İslâm’ı Hz. Peygamber’den hakkıyla öğrenen sahabinin idrakiyle kelime-i şehadet getirdiğini ifade ederek, manayı daha etkili bir şekilde aktarmaktadır.

نَحْمَدُهُ عَلَى مَا أَوْلَانَا مِنْ جَزِيلِ الْإِنْعَامِ، تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ³⁴

“Azamet ve kerem sahibi rabbinin adı ne yücedir! Bizlere bolca bahşettiği nimetler için ona hamd olsun.”

Vakfiye yazarı görüldüğü gibi Allah Teâlâ’ya hamd ettiği ve nimetleri için şükrettiği bu bölümde Rahman suresi 78. ayetten yaptığı iktibâsla manaya açıklık ve akıcılık kazandırmıştır.³⁵

فَالْمُؤْمِنُونَ حَبِّبَ إِلَيْهِمُ الْإِيمَانُ وَشَرَحَ صُدُورَهُمْ لِلْإِسْلَامِ³⁶

“Şüphesiz müminlere iman sevdirmiş, kalpleri İslâm’a açık hâle getirilmiştir.”

Vakfiyede ayetin “...Allah size imanı sevdirdi”³⁷ kısmı iktibâs edilerek Allah Teâlâ’nın müminlere bahşettiği iman nimeti daha belîğ bir şekilde anlatılmıştır.

Sec‘: Bedî‘ sanatlarından olan sec‘, genellikle düz metinde iki fasılının (cümle/fıkra) sonlarının aynı kafiye olmasındır. Nesirdeki sec‘, şiirdeki kafiyeye denktir.³⁸

34 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 3a.

35 “تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ/Azamet ve kerem sahibi rabbinin adı ne yücedir!” er-Rahmân 55/78.

36 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 2b.

37 “Bilin ki Allah’ın elçisi aranızdadır. Birçok durumda o sizin dediklerinizi yapsaydı işiniz kötüye giderdi, fakat Allah size imanı sevdirdi ve onu gönlünüze sindirdi.” el-Hucurât 49/7.

38 Abdurrahman ed-Dımeşkî, *el-Belâğatu’l-Arabiyye* (Dımaşk: Dârul-Kalem, 1996), 2/503-508.

فهنيئاً لمن يتفكّر في الدُّنيا بالسَّيرة الطَّاهرة. ويتدبّر بالبصيرة الباهرة³⁹

“Dünyayı pak bir yaşayış tarzıyla derinlemesine tefekkür eden ve keskin bir ferasetle muhasebe yapan kimseye ne mutlu.”

Birinci cümlenin son kelimesi olan “الطَّاهرة” kelimesi ile ikinci cümledeki “الباهرة” kelimeleri arasında ses uyumu vardır. Ayrıca burada murassa sec‘ de mevcuttur. Zira “طاهرة” ve “باهرة” kelimelerinin vezni “فاعلة” ve revî harfî “ه” aynıdır.

وتيقّنوا أن الدنيا الدُّنيّة وما فيها ينتظر الزّوال كلّ نظرةٍ ويُشرف إلى الهلاك بكلّ لحظةٍ⁴⁰

“Şunu kesin bir şekilde idrak ettiler ki, değersiz dünya ve içindekiler, her an yok olmayı beklemekte ve her an helake doğru yaklaşmaktadır.”

Cümle sonundaki “نظرة” ile “لحظة” arasında telaffuzda benzerlik ve ses uyumu mevcuttur. Burada murassa sec‘den bahsedilebilir. Nitekim “نظرة” ve “لحظة” kelime-lerinin revî harfî “ه” ve vezni de “فعلة” aynıdır.

ويحاسب عن القليل والكثير. ويعاقب بذنوبه على التّفير والقُطْمير⁴¹.

“Küçük veya büyük her şeyin hesabı sorulacak; hatta en küçük ayrıntılardan ve en basit günahlardan bile sorumlu tutularak cezalandırılacaktır.”

Birinci cümlenin sonundaki “الكثير” kelimesi ile ikinci kelimenin “القُطْمير” revî harfî “ر” aynıdır. Burada mutarrafa sec‘den bahsedilebilir. Zira her iki kelimenin revî harfî aynı olsa da, vezinleri farklıdır.

İsti‘âre: Beyân sanatı olan isti‘âre, hakiki mana ile mecazi mana arasında mâni bir karinenin bulunması sebebiyle bir kelâmı benzerlik ilgisiyle kendi anlamı dışın-da kullanmaktır.⁴²

39 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 4b.

40 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 4a.

41 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 4b.

42 Dîmeşkî, *el-Belâğatu'l-Arabiyye*, 1/43.

وَالْمُحِبُّونَ أَذَاقَهُمْ لَذَّةَ قُرْبِهِ وَأُنْسَهُ⁴³

“Onu sevenlere kendisine yakın olmanın, bağ kurmanın lezzetini tattırmıştır.”

Bu cümlede Allah Teâlâ’ya yakın olmanın lezzeti (tadı), yemeğe benzetilmiş ve müşebbeh bih olan “yemek” hazfedilmiştir. Buna işaret olarak da isti’âre-i mekniye olarak “ezâkehum/onlara tattırdı” ifadesi zikredilmiştir.

فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَدْ فَتَحَ عَيُونَ خَوَاصِّ عِبَادِهِ بِمِفْتَاحِ رَحْمَتِهِ وَعَنَايَتِهِ وَنَوَّرَ قُلُوبَهُمْ بِنُورِ
مِفْتَاحِ هِدَايَتِهِ وَحِمَايَتِهِ.⁴⁴

“Şüphesiz Allah Teâlâ, has kullarının gözlerini rahmet ve inayetinin anahtarıyla açmış, kalplerini ise hidayet ve himaye anahtarının nuru ile aydınlatmıştır.”

Burada gözün Allah Teâlâ’nın rahmet ve inayetiyle açılması, kapının anahtarla açılmasına isti’âre-i mekniye ile benzetilmiştir. Dolayısıyla “gözün rahmet ve inayete açılması” müşebbeh, “kapının açılması” müşebbeh bih’tir. Konunun anlaşılması için de müşebbeh bih olan kapının açılmasıyla ilgili bir husus (karîne) olan “miftah/anahtar” zikredilmiştir.

Aynı şekilde kalplerin Allah Teâlâ’nın hidayet nuruyla nurlanması, kapının anahtarla açılmasına isti’âre-i mekniye ile benzetilmiştir. Dolayısıyla “kalbin hidayete nurlanması” müşebbeh, “kapının açılması” müşebbeh bih’tir. Konunun anlaşılması için de müşebbeh bih olan kapının açılmasıyla ilgili bir husus olan “miftah/anahtar” zikredilmiştir.

فَالْعَاقِلُ مَنْ لَا يَفْتَحِرُ بِأَنْهَارِ حَادِثَاتِ الدُّنْيَا⁴⁵

“Hakiki akıl sahibi, dünyanın bahçelerindeki nehirlerle övünmeyen kişidir.”

43 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 3a.

44 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 4a.

45 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 5b.

Burada dünya nimetleri “bahçedeki nehirlerle” isti‘âre-i tasrihiyye ile benzetilmiştir. Müşebbeh bih olan “bahçedeki nehirler” zikredilmiş, müşebbeh olan “dün-yalık nimetler” ise hazfedilmiştir.

Teşbîh: Beyân sanatlarından olan teşbîh, mezkûr olan veya kelimanın akışından anlaşılan mukadder teşbîh edatları vasıtasıyla bir veya daha fazla şeyin aynı nitelik veya niteliklerle müşterek olduğunu ortaya koymaktır. Teşbîhin rükunları şunlardır: Müşebbeh, müşebbeh bih, teşbîh edatı ve vechi şebeh.⁴⁶

جعل الله حسنات كل حبة منها مثل أحد قاف⁴⁷.

“Allah vakfettiği her habbenin hasenatını Uhud ve Kafdağı gibi kılsın.”

Burada sevapların her birinden ortaya çıkan yekûn (habbe), Uhud ve Kaf dağ-larına benzetilmiştir. Her ne kadar zikredilmemiş olsa da vech-i şebeh büyüklük, bolluk, çok olmaktadır. Zira Uhud ve Kaf dağlarından biri azameti, diğeri ise manevi değeriyle bilinmektedir. “مثل” kelimesi teşbîh edatıdır. Cümlede vech-i şebeh hariç teşbîhin diğere öğeleri mevcut olması sebebiyle teşbîh-i mücmel’dir.

Tıbâk ve Mukâbele: Bedî‘ sanatlarından olan tıbâk ve mukâbele zıt kelimelerin bir arada zikredilmesidir. Tıbâk, iki zıt kelimenin zikredilmesiyle, mukâbele ise en az iki zıt kelimenin ardışık olarak (asgari dört kelime) şeklinde gelmesidir.⁴⁸

وإظهار دين الإسلام. في الضُّبْح والمساء⁴⁹.

“İslâm dinini izhar etmek için sabah-akşam (tüm gayretini ortaya koymuş-tur).”

Burada birbirine zıt anlamda olan “الضُّبْح والمساء” ve kelimelerinde Tıbâk sanatı vardır.

46 Kasım, *Ulûmu’l-Belâğa*, 143-147.

47 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 29b.

48 Ebû Ya‘kûb Sirâcüddîn es-Sekkâki *Miftâhu’l-ulûm* (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1987), 423-424.

49 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 3b-4a.

فسبجان من منع ومنح ووصل وقطع وفرق وجمع فبمشيئته الأحكام⁵⁰.

"Hükümlerin icrasını dilediği şekilde engelleyen, bağışlayan, birleştiren, ayıran, dağıtan ve toplayan Allah, her türlü noksandan münezzehdir!"

Bu örnekte üç adet Tıbbî sanatı mevcuttur. Zira "منع/engel olmak, vermemek" ile "منح/vermek", "وصل/birleştiren" ile "قطع/(bağı) kesen", "فرق/ayıran" ile "جمع/bir araya getiren" kelimeleri birbirinin zıttıdır.

وفي ظلمة الليالي وبياض الأيام⁵¹.

"...Gecenin karanlığı ve gündüzün aydınlığında..."

"وفي ظلمة الليالي وبياض الأيام" kelimelerinde mukâbele sanatı vardır. "ظلمة/karanlık" ile "ليالي/aydınlık" kelimesinin, "الليالي/geceler" de "الأيام/günler, gündüz" kelimesinin zıttıdır.

Cinâs: Bedî' ilminin lafzî güzelleştirici sanatlarından biri olan cinâs, terim olarak yazılışı ve okunuşu aynı ya da benzer, ancak anlamları farklı olan kelimelerin şiir ve nesirde bir arada kullanılmasıyla gerçekleştirilen bir sanattır.⁵²

وقسم عطاياهم بين خلقه فهم في الظاهر والباطن أقسام⁵³

"Nimetlerini yarattıkları arasında pay etmiştir. Bu nimetler zahir ve batında farklı türdedirler."

Söz konusu örnekte 'قسم' ve 'أقسام' kelimeleri 'قسم' sülâsîsi kökünden türemiştir; biri tef'îl bâbından mâzî, diğeri ise sülâsî cem'î mükesser formundadır. Aynı cümle içerisinde kök itibarıyla akraba olan bu kelimelerin birlikte kullanılmasıyla meydana gelen cinâs türü söz konusudur. Cinâsın bu türüne iştikak veya cinâsu'l-iştikâk adı verilmektedir.⁵⁴

50 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 3a.

51 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 3b-4a.

52 Sekkâki, *Miftâhu'l-ulûm*, 429.

53 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 2b.

54 Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâğati fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 344; Kasım, *Ulûmu'l-Belâğâ*, 119.

وَأَقَامَ هِمَمَهُمْ فَاسْتَقَامُوا وَقَامُوا فِي جُنْحِ الظَّلَامِ.⁵⁵

“Onların gayretlerini yüksek kılmıştır, bu şekilde istikamet üzere olmuşlar ve gecenin karanlığında ayakta (teheccüd) durmuşlardır.”

Burada “وَأَقَامَ”, “فَاسْتَقَامُوا” ve “وَقَامُوا” fiillerinin tamamı ortak köktendir. Bir cümle içinde aynı kökten türetilmiş kelimelerle oluşmuş cinâstır. Cinâsın bu türüne cinâsu’l-iştikâk adı verilmektedir.

فَمِنْ شَبِّهِ فَقَدْ شَابَهُ عَبْدَةُ الْأَصْنَامِ.⁵⁶

“Kim benzetmede bulunursa, mutlaka putperestlerin benzerini yapmış olur.”

Burada “شَبِّهِ” ve “شَابَهُ” kelimeleri, “شَبَّ” sülasisinden türetilmiş, birisi tef’îl babından, diğeri de mufâale babından fiildir. Bu örnekte cinâsu’l-iştikâk mevcuttur.

لَلْأَنْدَرَجِ فِي زُمْرَةِ الْمُتَصَدِّقِينَ الَّذِينَ لَا يَنْقُطُ ثَمَرَاتُ صَدَقَاتِهِمْ بَعْدَ الْمَمَاتِ.⁵⁷

“...Ölümden sonra sevapları kesilmeyen (sadaka-ı cariye) tasadduk ehlinin zümresine ilhak olma gayesiyle...”

Burada “مُتَصَدِّقِينَ” ve “صَدَقَاتُ” kelimeleri, “صَدَقَ” sülasisinden türetilmiş, biri tefee’ül babından ism-i fail cemi müzekker, diğeri de cemi müennes isimdir. Bu örnekte cinâsu’l-iştikâk mevcuttur.

فَسَبِّحَانَ مِنْ مَنَعَ وَمَنَحَ.⁵⁸

“Nimet veren ve alan, Allah bütün noksanlıklardan münezzehtir!”

Burada “مَنَعَ” ve “مَنَحَ” kelimelerinde cinâs sanatı vardır. İsimler arasında cinâs-ı nakıs örneği sunulmuştur. Nitekim verilen örnekler incelendiğinde, kelimelerin

55 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 2b.

56 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 2a.

57 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 6b.

58 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 3a.

‘vucûh-i erbe‘a’ (hareke, harf, sayı ve sıralama tertibi) bakımından kısmen farklı, anlam yönünden ise tamamen farklı oldukları görülmektedir.⁵⁹

افتخارُ الأكابر والأعالي واختيار الأفاخِم مَجْمَعُ المعالي.⁶⁰

“...En büyüklerin ve yüce kişiliklerin iftihar, seçkin soyluların tercih ettiği yüce makamdır...”

Burada “معالي” ve “أعالي” kelimelerinde cinâs sanatı vardır. Bu kelimelerin ilk harfleri “أ”, “م” farklıdır. Nakıs cinâs’ın *Muzâri‘ ve Lâbik* türü olan bu cinâs sanatında, iki lafzın tek bir harfinin farklı olması şartıyla, bu farklılık harflerin türlerinde olur. Bu harflerin mahreçleri de birbirinden farklı olması sebebiyle buradaki nakıs cinâs türü, lâhiktir.⁶¹

Eş Anımlı Kelimeler

وَأَنَّ النِّعْمَةَ الْإِنْسَانِيَّةَ فَانِيَةٌ بِلا اِزْتِيَابِ وَاللَّذَّةَ النَّفْسَانِيَّةَ زَائِلَةٌ.⁶¹

“Şüphesiz insana bahşedilen nimet fanidir, nefsanî lezzetler de zail olacaktır.”

Bu cümlede geçen “زائلة” ve “فانية” kelimeleri “زال” ve “فني” fiilerinden ism-i fail kalıbında müfret müennes isimlerdir. Eş anlamlı olarak kullanılan bu iki kelime; ölümlü, geçici, tükenen, kısa ömürlü, sürekli olmayan gibi anlamlara gelmektedir.

وَتَيَقَّنُوا أَنَّ الدُّنْيَا الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا يَتَنَظَّرُ الزَّوَالَ بِكُلِّ نَظْرَةٍ وَيُشْرَفُ إِلَى الْهَلَاكِ بِكُلِّ لَحْظَةٍ.⁶³

“Şunu kesin bir şekilde idrak ettiler ki, değersiz dünya ve içindekiler, her an yok olmayı beklemekte ve her an helake doğru yaklaşmaktadır.”

59 Kasım, *Ulûmu'l-Belâğa*, 117-118.

60 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 5a.

61 Kasım, *Ulûmu'l-Belâğa*, 117-118.

62 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 4a, 5b.

63 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 4a.

Bu cümlede geçen “زوال” ve “هالك” kelimeleri “زال” ve “هلك” fiilerinden masdardır. Eş anlamlı olarak kullanılan bu iki kelime; sona erme, batma, yok olma, kaybolma, ölüm, yokluk, telef olma gibi ortak anlamlara gelmektedir.

فهنيئاً لمن يتفكر في الدنيا بالسيرة الطاهرة. ويتدبر بالبصيرة الباهرة⁶⁴.

“Dünyayı pak bir yaşayış tarzıyla derinlemesine tefekkür eden ve keskin bir ferasetle muhasebe yapan kimseye ne mutlu.”

Bu cümlede geçen “يتدبر” ve “يتفكر” kelimeleri tefe“ül babından muzari fiildir. Eş anlamlı olarak kullanılan bu iki fiil; düşünüp taşınmak, ölçüp tartmak, iyice düşünmek ve tefekkür etmek gibi ortak anlamlara gelmektedir.

فبني أولاً بخالص ماله ومحض مناله تقرباً إلى الله تعالى⁶⁵.

“(Vakıf sahibi) öncelikle şahsi malı ve sadece kendi kazancından Allah Teâlâ’ya yakın olma gayesiyle (cami) inşa etmiştir.”

Bu cümlede geçen “خالص” ve “محض” kelimelerinden ilki müfret müzekker isim, diğeri de müfret masdar isimdir. Eş anlamlı olarak kullanılan bu iki kelime; saf, arı, katışıksız, dürüst gibi anlamlara gelmektedir.

تدارك برأيه الصائب وفكره الثاقب⁶⁶.

“(Vakıf sahibi) keskin zekâsı ve isabetli fikri ile idrak etmiştir...”

Bu cümlede geçen “صائب” ve “ثاقب” kelimeleri “صاب” ve “ثقب” fiilerinden ism-i fail kalıbında müfret müzekker isimlerdir. Eş anlamlı olarak kullanılan bu iki kelime; delici, keskin, aydın, doğru görüşlü, isabetli, yerinde, doğru, munasip gibi anlamlara gelmektedir.

64 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 4b.

65 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 7a.

66 Abdulmuin, *Vakfiyetu Ayasofya* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 6646), 6a.

Sonuç

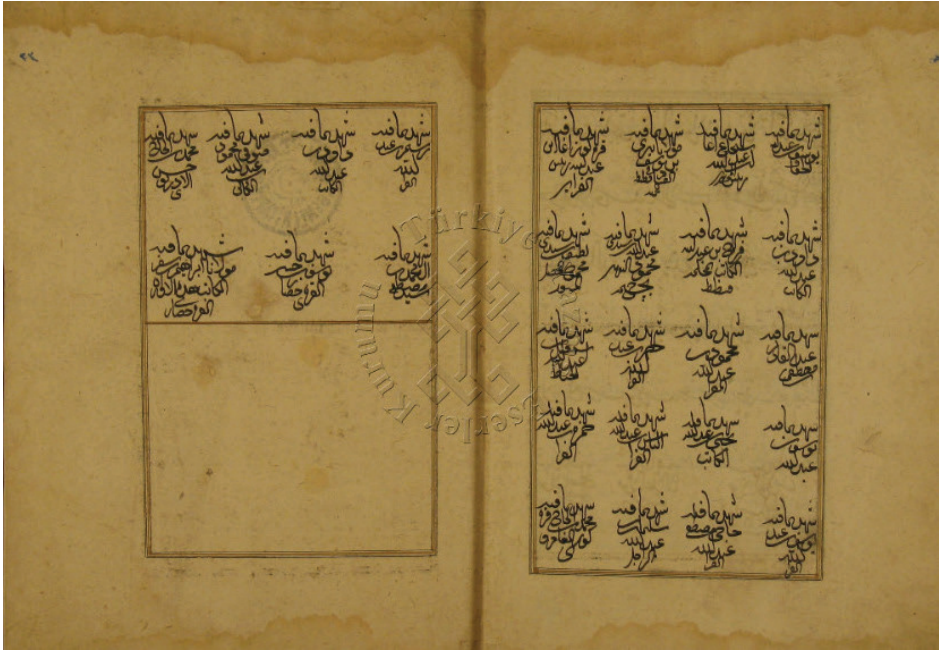
İslam toplumlarında yardımlaşma ve dayanışma faaliyetlerinin düzenlenmesi ve belgelenmesi açısından vakfiyeler, gerek içerikleri gerekse yazım dilleriyle önemli bir yere sahiptir. Osmanlı devletinde Türkçe ve Farsça'nın yanı sıra vakfiyelerin yazıldığı dillerden biri de Arapçadır. Vakfiyeler tarihe not düşen hukuki vesikalar olmasının yanı sıra; yazıldıkları dönemin dil yapısı, kuralların kullanımı ve yazım şekli hakkında ipuçları veren, belâgat sanatlarının farklı örneklerinin kullanıldığı özenle kaleme alınmış edebî metinlerdir. Ayasofya Vakfiyesi'nin dilsel ve içeriksel açıdan incelenmesi, dönemin dil ve edebiyat anlayışına dair önemli veriler sunmuş, aynı zamanda bu tür metinlerin İslam kültür mirasındaki yerini ortaya koymuştur. Vakfiye metninin büyük ölçüde dilbilgisi kurallarına uygun olarak kaleme alınmış olması, Osmanlı döneminde Arapça yazımında görülen titizliği ve dilin etkili bir şekilde kullanımını gözler önüne sermektedir. Özellikle vakfiyenin mukaddimesinde belâgat sanatlarına bol miktarda yer verildiği tespit edilmiştir. Başta sec' olmak üzere, iktibâs, tıbâk, isti'âre, teşbîh, cinâs ve mukâbele sanatlarının sıkça kullanıldığı vakfiyede; ayet ve hadislere yapılan atıflarla metnin dini bir niteliğe de sahip olduğu görülmüştür. Vakfiye metinlerinin dil bakımından tahlil edilmesi yazıldıkları dönemde dilin kullanımına dair verdiği bilgilerle Türkiye'deki Arap dili çalışmalarına katkı sağlayacaktır. Ayrıca vakfiye metinlerinin literatüre kazandırılması, vakfiyelerin muhtevasına dair diğer alanlarda çalışma yapan araştırmacılara önemli veriler sunacaktır. Ayasofya Vakfiyesi'nde verilen bilgiler dikkate alındığında, vakfiyenin tarih, coğrafya ve İslam hukuku açısından akademik çalışmalara konu edilmesi mümkündür. Zira vakfiye metninde hukuki terimlerin yanı sıra, bir kısmı gayrimüslim olmak üzere şahıs isimleri, İstanbul'daki birçok semt, mahalle, han, mektep ve camiler zikredilmektedir. Ayrıca vakfa konu edilen varlıkların mülkiyet durumu, nasıl edildiği ve sahipliği gibi hususlar başta İslam hukukçuları olmak üzere ilgili araştırmacılar için dikkate değerdir.

Sonuç olarak, Ayasofya Vakfiyesi'nin akademik literatüre kazandırılması, yalnızca bu eserin dilsel ve edebî özelliklerinin ortaya konulmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda bu tür metinlerin kültürel, hukuki ve tarihi bağlamdaki önemini vurgulamıştır. Bu çalışma, vakfiye metinlerinin yalnızca birer belge olarak değil, İslam toplumlarının sosyal ve kültürel yapısını anlamada temel başvuru kaynakları olarak değerlendirilmesi gerektiğini bir kez daha göstermiştir. Ayasofya Vakfiyesi üzerinden yapılan bu inceleme, benzer eserlerin de dil ve içerik açısından araştırılmasına yönelik bir yol haritası sunmaktadır.

Nüsha Görselleri

Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 6646, vr. 1^b-2^a, İlk sayfa.

Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 6646, vr. 31^b-32^a, Son sayfa.

Tahkikli Metin

[ظ٢] / ما حرّر في هذا السفر الشرعي والزّابر الديني من أصل الوقف ومصارفه وشرائطه، والنسك وضوابطه وقواعده صحّ لديّ وبتّ بين يديّ في مجلس الشريعة الغراء وحفل الملة الحنفية الزمراء، وإني قضيت بصحّته عالما بمواضع الخلاف مُراعيا لما يجب إعساره في القضاء بالأوقاف، وأشهدت على قضائي هذا جمعا من العدول الثقات والأئمة الأسار وأنا الفقير عبدالرحيم بن علي العربي المتولى بمدينة قسطنطينية المحمية عفا عنها العافي.

[ظ٢] الحمد لله الذي عزّ جلاله فلا يدركه الأفهام، وسما كماله فلا يُحيط به الأوهام، شهدت/ أفعاله أنّه الواحد العلّام، الموصوف بالحياة والعلم والقدرة والسّمع والبصر والإرادة والكلام، صفاته قديمة لا يشبه صفات الأنام. فمن شبّه فقد شابّه عبدة الأضنام. هو الله الذي لا إله إلا هو الملك القدوس السلام. تعرف إلى خلقه بضنّعه فنصب على معرفته الأعلام. وأوضح الدليل على تمام حكمته وكمال قدرته بترتيب مخلوقاته على وصف / الإتقان والإحكام. وقسم عطاياه بين خلقه فهم في الظاهر والباطن أقسام؛ فالمؤمنون حبّ إليهم الإيمان وشرح صدورهم للإسلام. والعلماء زينهم بإقامة الحجّة الدّينية في معرفة الأحكام. والعارفون أودعهم لطائف سرّه فهم أهل المُكاشفة والإلهام. والعاملون وفّقهم بخدمته فهجروا لذائد المنام. وأقام هممهم فاستقاموا وقاموا في جُح الظلام / والمُحبّون أذاقهم لذّة قُربه وأنسه وسَغَلهم عن جميع الأنام. فسبحان من منع ومنح ووَصَلَ وقَطَعَ وفَرَّق وجمع فبمشيئته الأحكام. يقبل التوبة ويكشف الكُربة ويغفر الأجرام. تبارك اسم ربّك ذوالجلال والإكرام.

[ظ٣] نَحْمده على ما أولانا من جزيل الإنعام. ونشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له شهادة من قال: **ربي الله ثمّ استقام** ونشهد أنّ محمدا عبده ورسوله الذي بعثه إلى كافّة الأنام/ فلم يزل مجاهدا بالحجّة والبرهان ومقاتلا في سبيل الله بعزم واهتمام؛ حتى أُنْدفع عن سماء الحقّ تراكم الغمام، وطلع من أفق الإيمان الشّمس المنيرة والبدر التّمام، وأظهر حُجّة الله بين الحلال والحرام. صلى الله عليه وعلى آله وأصحابه البررة الكرام، الذين بذلوا سَعْيهم وجُهدهم لإعلاء كلمة الله الملّك العلّام، وإظهار دين الإسلام في الصُّبح والمساء وفي ظُلمة اللَّيالي / وبياض الأيام.

[ظ٤]

أما بعد؛ فإنّ الله تعالى قد فتح عيون خواصّ عبادِهِ بمفتاح رحمته وعنايته وتَوَرّ قلوبهم بنور مفتاح هدايته وحمايته حتى شاهدوا بعين الحقيقة أحوال العالم وعرفوا ماهو الحكمه البالغة من خلق بني آدم. وتيقّنوا أن الدنيا الدّنيّة وما فيها ينتظر الزّوال بكلّ نظرة ويُشرف إلى الهلاك بكلّ لحظة وأن النّعمّة الإنسانيّة فانيّة بلا

[٤٤] اَرْتِيَاب، / وَاللَّذَّة النَّفْسَانِيَّة زائِلَةٌ فَلَا يَعْتَبَرُهَا أَرْبَابُ الْأَلْبَابِ، كُلُّ نَفْسٍ تَمُوتُ وَتَفْنَى ثُمَّ تَبْعَثُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حَيًّا ثُمَّ يُسْئَلُ كُلُّ عَبْدٍ عَنْ أَعْمَالِهِ وَيُجْزَى كُلُّ فَرْدٍ بِأَعْمَالِهِ وَيَحَاسَبُ عَنِ الْقَلِيلِ وَالكَثِيرِ. وَيَعَاقَبُ بِذُنُوبِهِ عَلَى النَّقِيرِ وَالْقُطْمِيرِ. ثُمَّ يُسَاقُ إِلَى الْجَنَّةِ وَالسَّعِيرِ. فَهَنِيئًا لِمَنْ يَتَفَكَّرُ فِي الدُّنْيَا بِالسَّيْرِ الطَّاهِرَةِ، وَتَدَبَّرُ بِالْبَصِيرَةِ الْبَاهِرَةِ فِي تَخْلِيصِ نَفْسِهِ عَنِ الْمَهَالِكِ فِي الْعَقَبَى / فَمِنْ جُمْلَةٍ مِنْ سُرِّ لَهُ هَذَا التَّوْفِيقِ. فَأُجْرِيَ عَلَى ذَلِكَ الْأُسْلُوبِ الْحَقِيقِ. افْتِخَارُ الْكَاتِبِ وَالْأَعَالِي وَاخْتِيَارُ الْأَفَاخِمِ مَجْمَعُ الْمَعَالِي، صَاحِبُ الْخَيْرَاتِ وَالْحَسَنَاتِ، الْمُؤَيَّدُ بِتَأْيِيدَاتِ خَالِقِ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتِ شَمْسُ الْمِلَّةِ وَالِدِينَ أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ الْمَعِينِ الْمُتَوَلَّى عَلَى أَوْقَافِ آيَا صُوفِيَا. تَقَبَّلَ اللَّهُ خِيَرَاتِهِ وَضَاعَفَ بِالْأَجْرِ مَثُوبَاتِهِ إِلَى يَوْمِ الْحِشْرِ وَالِدِينَ.

[٤٥] فَإِنَّهُ قَدْ رَأَى / فِي نَفْسِهِ النَّفِيسَةَ نَعْمَاءَ مُتَوَالِيَةٍ مِنْ قَبْلِ الْمَنَانِ، وَأَلَاءَ مُتَتَالِيَةٍ مِنْ فَيْضِ لُطْفِ رَبِّهِ الْعَزِيزِ الدَّيَّانِ؛ مَعَ أَنَّ قَلْبَهُ مَطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ. لَكِنَّ لَمَّا عَلِمَ جُزْأً وَيَقِينًا أَنَّ لَا ثَبَاتَ لِلنَّعْمَاءِ الدُّنْيَوِيَّةِ، وَلَا دَوَامَ لِأَلَاءِ الْبَشَرِيَّةِ؛ إِذْ هِيَ مَعْقِبَةٌ لِلزَّوَالِ وَالْإِنْتِقَالِ، وَمَتَّبِعَةٌ بِالْفَنَاءِ وَالْإِرْتِحَالِ. فَالْعَاقِلُ مَنْ لَا يَفْتَحِرُ بِأَنْهَارِ حِدَائِقِ الدُّنْيَا وَلَا يَعْتَبِرُ بِكَثَرَةِ الْأَوْلَادِ وَالْأَمْوَالِ فِيهَا؛ بَلْ يَسْعَى فِي تَكْمِيلِ السَّعَادَةِ الْأَبَدِيَّةِ بِالْعِبَادَةِ الْمَالِيَّةِ وَالْبَدَنِيَّةِ / وَيَجْتَهِدُ فِي تَحْصِيلِ الدَّوْلَةِ السَّرْمَدِيَّةِ، بِذَلِّ نَفْسِهِ فِي رِضَاءِ رَبِّهِ، وَيَصْرِفُ أَمْوَالَهُ إِلَى وَجْهِ الْخَيْرَاتِ وَالْحَسَنَاتِ لِمَحْوِ الذَّنُوبِ وَالسَّيِّئَاتِ. كَمَا قَالَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: ﴿إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ﴾ [هود، ١١/١١]. تَدَارَكَ بِرَأْيِهِ الصَّائِبِ وَفَكَّرَ الثَّقَابِ بِأَذْخَارِ الزَّادِ يَوْمَ الْمِيعَادِ. مُتَفَكِّرًا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿فَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَّاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى﴾ [الشورى، ٣٦/٤٢]. وَفِي قَوْلِهِ تَعَالَى عَزَّ وَجَلَّ: ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا﴾ [الأنعام، ٦/١٦٠]. وَفِيمَا قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَكْتُوبٌ عَلَى بَابِ الْجَنَّةِ ثَلَاثَةٌ أَسْطَرُ الْأَوَّلُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ، وَالثَّانِي أَمَةٌ مَذْنُوبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ، وَالثَّالِثُ وَجَدْنَا مَا عَمَلْنَا وَرَبِحْنَا مَا قَدَمْنَا وَخَسَرْنَا مَا خَلَقْنَا».^{٦٧} وَفِي قَوْلِهِ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: «ظَلَّ الْمُؤْمِنُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ صَدَقَتَهُ».^{٦٨}

[٤٦] فَأَرَادَ أَنْ يَصْرِفَ بَعْضَ أَمْوَالِهِ إِلَى الْخَيْرَاتِ وَالْحَسَنَاتِ كَيْ يَسْتَظِلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِظِلِّ الصَّدَقَاتِ مُحِبَّةً مِنْهُ لِلْإِنْدِرَاجِ فِي زُمْرَةِ الْمُتَصَلِّقِينَ الَّذِينَ لَا يَنْقُطِعُ ثَمَرَاتُ صَدَقَاتِهِمْ بَعْدَ الْمَمَاتِ. مَا تَعَاقَبَ الْأَيَّامُ وَالسَّاعَاتُ فَخَطَرَ بِبَالِهِ قَوْلُهُ تَعَالَى: / ﴿إِنَّمَا يَعْزُمُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾ [التوبة، ١٨/٩]. وَقَوْلُ نَبِيِّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «مَنْ بَنَى مَسْجِدًا لِلَّهِ فَقَدْ بَنَى لِلَّهِ لَهْ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ».^{٦٩} فَبَنَى أَوَّلًا بِخَالِصِ مَالِهِ وَمَحْضِ مَنَالِهِ تَقَرُّبًا

٦٧ الجامع الصغير للسيوطي، ٢٥٥، (٤١٨٦)

٦٨ مسند أحمد بن حنبل، ٤٧٥/٣٨، (٢٣٤٩٠)

٦٩ صحيح مسلم، ١/٣٧٨، (٥٣٣)

إلى الله تعالى وطلبا لمرضاته وهربًا من عقوباته يوم يستظل المرء في ظل صدقاته، جامعا شريفا بديع الأركان رفيع البنيان في مدينة قسطنطينية -حُميت عن الآفات والبليّة- التي هي أعظم المدائن والبُلدان. بقرُب من باب طُوب من أبواب المدينة المذكورة المعمورة في جميع الأزمان. / وأَيّده بإقامة الصّلاة الخمس بالجماعة والأذان، وإقامة الجمعة فيه بإذن السّلطان. عمّره الله تعالى إلى آخر الدّهور والآوان. وبنى هو أيضا مدرسة في مقابلة الجامع المذكور ذات اثنتي عشرة حجرة لسكّنى الطّلبة المستفيدين للعلوم الثّقيلة والعقلية. وكذا بنى هو أيضا بيت التّعليم قُدّام الجامع المزبور لتعليم صبيان المؤمنين وعُلمان المسلمين. على عَرصة موقوفة له بقرُب من الجامع المسطور المحدود بوقف الواقف المُؤمّي إليه وبالطّريق العام من الجانبين وبملك / خير الدين التي اشتراها هو من المرأة المدعّوة بفاطمة.

وَبَنَى هو أيضا مَسجدا شريفا بقرُب من ديكيلوطاش في المدينة المذكورة لإقامة الصّلوات الخمس دُونَ الجمعة. ومسجدا آخر أيضا في قرية إِسْتِنِيَة من توابع خواصّ قسطنطينية المحميّة وأَيّدهما بإقامة الصّلاة الخمس بالأذان والإقامة والإمام والجماعة. وبنى أيضا ينبوعًا وأجرى ماءه أمام المسجد الذي بناه في قرية إِسْتِنِيَة المزبورة ليشرب منه الناس ويتوضّؤون وينتفع دوائُهم. ووقف أيضا ثلاثين جزءا مُجلّدا / في صندوق من القرآن العظيم والفرقان القديم الموضوع في الجامع المذكور. ثم وقف الواقف على مَثوبات خبراته والعارف الصّارف دُنياه إلى وجوه حسَناته، وحسَن وسبَل وتصدّق بِنِيَة صادقة وعقيدة خالصة في حالةٍ تصحّ منه التّصرّفات القوليّة والفعلية شرعًا طلبًا لما أعدّ الله تعالى لأوليائه من النّعيم المقيم، وهربا ممّا أوعده به على أعدائه من العذاب الأليم. ما كان حقه الصّحيح وملكه الصّريح. وفي يده وتحت تصرّفه إلى صدور هذا الوقف منه / على مصالح هذا المساجد ومواجب مُرتزقتها وعلى تلاوة خمسة أجزاء في كلّ يوم من الأجزاء المذكورة في الجامع المذكور على حسب التّرتيب الذي يجيء له البيان، والتّوزيع الذي يأتي إليه الإشارة بالبيان.

وعلى وظائف مُرتزقة المدرسة وبيت التعليم واشتراء الدّلّو والحَبَل للأبيار التي خُفِرها في قرُب جامعهِ وفي الحَجَرِ الموقوفة له وعلى مَرَمّة ينبوع المذكور أَملاكًا وحَوَانِيًا وحُجُرَاتٍ متنوّعة. فمنها جميع المنزل الكائن في محلّة جافر آغا من محلات قسطنطينية المحميّة / وفي طرف أَلْتَى إِرْنِيَة الذي اشتراه الواقف المذكور من خواجه^{٧٠} إِسْفَنْدِيَار الحاوي على بيتين عُلوّيين وبيت سفليّ وعلى جُئِنِيَة وفُرْن و بئر ماء وكنيف ومحوطة مع أربعة دكاكين متّصلة به واقعة في طرف بابهِ المحدود بملك الحاج قراجهِ الخازن وحجرات مَرْجان آغا وبالطّريق العام وبوقف الواقف المزبور. ومنها

٧٠ لقب يطلق على الرجل الغربيّ أو الأجنبيّ عادةً، معجم اللغة العربية المعاصرة لأحمد مختار عبد الحميد، «خَوَاجَة».

جميع المنزل الكائن في تلك المحلة المذكورة المتصلة بالمنزل المذكور أولا الذي اشتراه الواقف المذكور من يوسف الخياط الكوسج بعضا ومن فاطمة خاتون بعضا آخر / الحاوي على إحدى وثلاثين حجرة تحتانية وفوقانية وعلى بئر ماء وأربعة كُنُفٍ ومحوطة المحدود بحجرات مرجان آغا المزبور وبوقف الواقف المزبور وبوقف ابن جلبي وبالطريق العام مع عشرة دكاكين متصلة به واقعة في طرف بابه. [١٠]

ومنها جميع المنزل الآخر الكائن في تلك المحلة أيضا الذي اشتراه الواقف المزبور من رئيس الطحانين المدعو إبراهيم بن محمد الحاوي على أربعة وثلاثين حجرة تحتانية وفوقانية وإصطبلين وبئر ماء إحداهما مشتركة بينهما وبين الحاج أحمد الخفاف / وعلى كنيف متعددة ومحوطتين المحدود بالطريق العام شرقا وبملك الواقف المزبور غربا وبوقفه قبلة وبحجورات إلياس بك وبملك كتخدا الخفافين شمالا مع سبعة دكاكين متصلة بالمنزل المزبور من الجانب الشرقي. ومنها جميع المنزل الكائن في تلك المحلة أيضا الحاوي على خمس عشرة حجرة أحدها بيت معروف بكارخانة والآخر بيت معروف بسلافليق والآخر إصطبل مع المحوطين داخلية وخارجية وبئر ماء وكنيف متعددة خارجية وداخلية مع سبعة دكاكين في طرف بابه المحدود بالحجرات التي اشتراها / الواقف المزبور من إبراهيم جلبي وبالطريق العام وبملك مصطفى بن حاجي محمد وبملك الواقف المذكور. ومنها جميع المنزل الكائن في تلك المحلة أيضا الواقع قدام المسجد الذي اشتراه الواقف المزبور من قره كوز رئيس القرائين^{٧١} ومن محمد الفراء بعضا ومن ورثة السلامي بعضا آخر، الحاوي على عشرين حجرة فوقانية وتحتانية مع أربعة عشر دكاكين وكنيفين المحدود بالطريق العام من الجانبين وبملك خواجه سندي وبملك قره كوز المذكور وبوقف الواقف. [١١]

ومنها جميع المنزل الآخر / الكائن في تلك المحلة أيضا الذي اشتراه الواقف المذكور من طوزعلي كتخدا المداسين الحاوي على بيت سفلي وبيتين علويين وعلى فرن وكنيف ومحوطة المحدود بوقف جاجر آغا المذكور وبوقف الواقف المزبور وبملك سنان البرغموي وبالطريق العام. ومنها جميع المنزل الكائن في المحلة المذكورة الذي اشتراه الواقف المذكور من أحمد الحجاز الحاوي على سبعة عشر دكاكين بعضها متصل ببعض الآخر، [١١]

٧١ صانغ الفراء وبائغة، معجم اللغة العربية المعاصرة لأحمد مختار عبد الحميد، «فرو».

[١٢و] ودُكَّان واحد منفصل وَيَتَيْنِ غُلُوبَيْنِ وَبَيْتَيْنِ سَفْلَيْنِ المحدود بوقف الواقف من الجوانب /
 الثلاثة وبالذكاكين وبالطريق العام. ومنها جميع المنزل الآخر الواقع في تلك المحلة أيضا
 الذي اشتراه الواقف المزبور من ورثة الخواجه نَحْشَى على ثمانية بيوت لسكنى المتأهلين
 وعلى كُنف متعددة وبئر ماء محوطة المحدود بوقف الواقف المذكور من الجوانب الثلاثة
 وبالطريق العام. ومنها جميع المنزل الكائن في المحلة المذكورة الذي اشتراه الواقف المزبور
 من رابعة خاتون الحاوي على بيت سفلي وبيتين علويين وإصطبل وجُنيّة وكنيف وبئر
 ماء ومحوطة المحدود بوقف الواقف المزبور وبخان بُودُرُوم / وبملك خواجه طرسون
 [١٢ظ] وبالطريق العام. ومنها جميع المنزل الكائن في تلك المحلة الذي اشتراه الواقف المزبور
 عرصه من بايزيد الحجار بعضا ومن أبيه بعضا آخر، الحاوي على إحدى وثلاثين حجرة
 وعلى خمسة كُنف وبئر ماء وستة دكاكين ومحوطة المحدود بوقف المزبور وبوقف الحاج
 حُسني وبالذكاكين الأميرية وبخان بُودُرُوم وبالطريق العام.

ومنها جميع المنزل الكائن الذي في تلك المحلة الذي اشترى الواقف المُؤمى إليه
 عرصه من عبيد القُطيفي الحاوي على بيتين سفليين وحوانيت ثلاثة وكنيف المحدود بوقف
 الواقف المزبور وخان / بُودُرُوم وبوقف الحاج حسني وبالطريق العام. ومنها جميع الدكاكين
 [١٣و] العشرة المتلاصقة بعضها متّصل ببعض الآخر الكائنة في المحلة المذكورة التي اشتراها
 الواقف المزبور من كمال بك بعضا آخر، اثنان منها دُكَّان طحَّانان. ومنها دُكَّان قفاعي
 والبواقي منها حوانيت مع الحُجرات للسكنى فيما بين الحوانيت المزبورة المحدودة بملك
 محمود الدّواس وبوقف المرحوم الشيخ محي الدين القوجوي وبالطريق العام من الجانبين.
 ومنها جميع الدكاكين الثمانية الكائنة في محلة يكي بزاز من محلات المدينة المزبورة مع
 [١٤ظ] الحجرتين فوقها. / وعلى كنيفين المشتراة^{٧٢} من صايلمش الوصي لابنه موسى من قبل أمّه،
 المحدودة بالطريق العام وبملك علي القلانسي وبملك سنان الشعري وبملك كُلسه بنت
 عبد الله.

ومنها جميع المنزل الكائن ببِوَأَشْجَه شَاهِين من محلات المدينة المزبورة الذي اشترى الواقف
 المزبور عرصه من سعاد خاتون الحاوي على ثلاثة وثلاثين حُجرة تحنانية وفوقانية وعلى بئر ماء وثلاثة مخازن

وكنف متعددة وعلى سَرْدَاب كافري معروف ببوذرُوم وعلى محوطة المحدود بوقف يَواشَجَه شَاهين وبالطريق العام من جوانب الباقية. ومنها جميع المنزل / الكائن في المحلة المذكورة بقُرب من جامع الواقف المذكور المُفَرَّز مِن ملكه، الحاوي على بيتين سفليين و بئر ماء وعلى فُرن حُبز وطاحونة دائرة مع الدابة، المحدودة بالطريق العام من الجانبين وبملك الواقف المزبور متصلا به.

ومنها جميع منزله الآخر الكائن في محلة جامع المسفور الذي اشتراه هو من فاطمة خاتون بنت حمزة بعضاً ومن مَنشئة بن يوسف الخياط بعضاً آخر، الحاوي على أربعة بيوت سفلية وجنينة وكنيفين ومحوطة مع دكاكين متصلة به المحدود بالطريق العام من الجانبين وبالطريق الخاص وبملك خير الدين. / وعين الواقف المؤمى إليه - لا زالَ مُشارا إليه بين الأنام- بيتا واحدا من البيوت الأربعة المذكورة لسُكنى المُدرّسين وواحدا لإمام الجامع المذكور والاثنين الباقيين لمُؤدّئي الجامع المذكور.

ومنها جميع الدكاكين المتلاصقة المُتصلين بالمدرسة المذكورة المحدودين بالمدرسة وبالطريق العام من الجوانب الثلاثة. ومنها جميع منزل الكائن في محلة خان المرحوم مَوْلانا كوراني الحاوي على بيت سفلي وبيت علوي وظلة وكنيف وبئر ماء مشتركة مع أَهَارُوم اليهودي المحدود بملك أَهَارُوم المذكور و بملك / يعقوب بن موسى و بملك يوسف بن موسى وبالطريق العام. ومنها جميع منزله الكائن في ابن جلبي من محلات قسطنطينية -حميت عن البلية- الحاوي على بيت سفلي فوقه بيت علوي مع حانوتين وظلة وبئر ماء مشتركة مع جيرانه الكائنة في حوايلها وعلى كنيف وفُرن وغُرْفَة ومحوطة المحدود بملك يوسف بن إلبا وبملك يعقوب بن موسى وبملك كراجة بنت يوسف اليهودية وبملك صَمَرْيَة بن يوسف وبالطريق العام. ومنها جميع منزله الكائن في محلة قَبَانِ دَقِيق من محلات قسطنطينية -المحمية- الحاوي على حانوتين / ومحوطة المحدود بوقف قره علي الجَرّاحي وبملك حُوش قَدَم الحَبّاز وبالطريق العام. ومنها جميع منزله الكائن في محلة مسجده بِيَرِث من دِكِلو طاش من محلات قسطنطينية -المحمية- الحاوي على بيت سفلي وبيت علوي وظلة وبئر ماء وإصطبل وكنيف ومحوطة المحدود بوقف الواقف المزبور وبملك يوسف بن عبد الله وبملك إلياس بن عبد الله وبالطريق العام.

ومنها جميع منزله الكائن في المحلة المزبورة الحاوي على محوطة ذات أشجار مُثمرة مع أرض نَبَات وبُيُري ماء إحداهما مشتركة بينه وبين جاره سِنان التّيشي المحدود بالبُنيان الأَمِيرِي وبوقف الواقف المزبور بملك إلياس وبملك سنان التّيشي. ومنها جميع حانوته القَصَابِي / الكائن في داخل الباب الجديد من أبواب سُور قسطنطينية -المحمية- بمحلة أَيْدِي كَتْخُداء المَبْنَى بالأمر السُّلْطاني وحُكم الحاقاني المحدود بالطريق العام من الطّرفين وبملك بُلْغار من الطّرفين الآخرین. ومنها جميع المنزل

الكائن في محلة باب الرمل من أبواب سُور قسطنطينية -حُميت عن البلية- الذي اشتراه الواقف المذكور من أَشْتُوُل الحاوي على بيت سفليّ فوقه غرفة وعلى طُلَّة ومحوطة وبئر ماء وكنيف المحدود بسور الحصار وبملك أَبْكَلَنَه وبملك نيقوله وبالطريق العام.

ومنها جميع حوانيته الثلاثة الكائنة في محلة الجامع من محلات غَلَطَه المحروسة مع ثلاث حُجرات علوية فوقها / المشتري عرصه من محمد بن أحمد المحدود بوقف الحَوَاجَه [١٦ظ] حمزة وبالطريق العام من الجوانب الثلاثة. ومنها جميع المنزل الآخر الكائن في محروسة غلاطه في محلة الجامع المذكور الذي اشتراه الواقف من الحاجي سنان بحكم أمانية لبيت المال المشتمل على إضطبل ودَهْلِيز معروف ببُوذُرُوم فوقها بيت علويّ فوقه غرفة وعلى مخزن وكنيف وبئر ماء وجُنينة ومحوطة المحدود بملك أُويس وفاطمة من طرف وبملك فَرْهاد وبَبَّان بَشَه من الطرف الآخر وبملك شِيزْمَرْد وبالطريق العام. ومنها جميع حانوته الكائن في محلة أغايي من محلات غلطه المحروسة مع المخزين السُفليين / خلف الحانوتين المذكورين [١٧ظ] وعليهما حُجرتان علويتان المحدود كل ذلك بالطريق العام من الجانبين وبوقف آياصوفيه وبملك رُولي بنت باوُلُو.

ومنها جميع المنزل الآخر الكائن في محروسة غلاطه وفي محلة لُونَجَه الذي اشتراه الواقف المزبور من بِيرُو الأفرنجي الحاوي على أربعة مخازن سفلية فوقها أربعة علويات وفوقها خمسة علويات آخر وعلى ثلاثة كُنْف وعلى بئر ماء ومحوطة ذات أشجار مُثمرة المحدود بملك ياقومي فلتون وبالطريق العام. ومنها جميع المنزل الآخر الكائن في محروسة غلاطه في محلة / أغايي الذي اشتراه الواقف من يحيى جلبي الحاوي على بيت سفليّ فوقه علوي وحانوت [١٧ظ] وكنيف المحدود بملك مِيخَال وبملك بِيرُقْتَه من الطرفين وبالطريق العام. ومنها جميع حوانيته الأربعة الكائنة في محلة طوب حَانَه بقرب من الموضع المعروف بِقَرَه كُوي من محلات غلطه المحروسة مع بيتين فوق الحوانيت المزبورة المحدودة بجدار القلعة وبالطريق العام من الجانبين وبملك يوسف.

ومنها جميع الأراضي التي عليها أبنية المُستأجرين بطريق المقاطعة الكائنة في محلة الأَرْمَنِيّين من محلات غلاطه المحروسة / المحدود بحديقة دِلْشَاد بنت حُجاطُور الأَرْمَنِيّة وبالطريق العام القريب بسور غلاطه الحاوي [١٨ظ] على بيوت متعدّدة وأرض خالية مقدرة بثلاثة أُجْرِيّة، المقطوعة جملة الأراضي المذكورة على مقدار ما سيأتي ذكرها بأسامي صاحبها حيث إنّه قُطِع بيت ماروُلَه التصرانية على ثلاثة وثلاثين درهما وبيت ثوماني على أربعة عشر درهما وبيت قالي على سبعة عشر درهما وبيت قُوسَه على خمسة دراهم وبيت دُولَت على اثني عشر

درهما وبيت خاتون باشا على خمسة عشر دراهم^{٧٣} وبيت المعروف بأشْكِينَجِي على ثمانية دراهم / وبيت أَسْتَبَان على ثلاثين درهما. وبيت يَقُولُهُ عَرَب على أرض مقدرة بثلاثة أُجْرِيَّة مقطوعة على ثمانين درهما. وبيت وُجْنِيَّة على ثلاثين درهما. وبيت حُجَاطُور على ثلاثين درهما. وبيت أَوْرَاهَام على اثني وعشرين درهما. وبيت مَيَّر خاتون على عشرين درهما. وبيت يوسف على أربعة عشر درهما. وبيت كُلُّو على اثني^{٧٤} وعشرين درهما. وكنيسة الأرمنيين على اثني وعشرين درهما. وبيت أَسْتَفَان على عشرين درهما. جملتها يكون أربعة دراهم.

[١٨ظ]

ووقف الواقف السامي ذكره السالف اسمه لا زال ناظما لفرائد قلائد الحسنات في سِمْط سلسلة الخيرات / والمبَرَّات جميع منزله الآخر الكائن في محلة مسجد الواقع في طرف دكلوطاش الذي اشتراه الواقف المزبور من حفصة خاتون بنت إسماعيل بعضاً ومن غيرها بعضاً آخر، الحاوي على ثلاثة بيوت وُقُرْن وكنيفين ومحوطة المحدود بحَرَم المسجد المزبور وبالطريق العام من الطرفين وبملك الشمس الكابي. أما البيت الواحد المُتَّبَاع من حفصة خاتون المزبورة من البيوت المسفورة فِعل مصلحة سكنى المؤدَّن في ذلك المسجد. وأما الباقي منها فِعل مصلحة سُكنى الإمام فيه. ووقف أيضا جميع منزله الكائن في قرية إَسْتِنِيَّة المزبورة الحاوي على بيت سفلي / وُصْفَةُ أَمَامِهِ وعلى كنيف ومحوطة المحدود بملك قَرَه حَمَزَة الراجل وبالطريق العام من الجوانب الثلاثة على مصلحة سُكنى الإمام في مسجده الكائن في القرية المزبورة بجملة الحدود وكافة الحقوق والمرافق والطرائق وللواحق والمضافات والتوابع الداخلية فيها والخارجية عنها دُكِر أو لم يذكر بشرط أن يكون التَصَرُّف في الأوقاف المزبورة من التَّبدِيل والتَّغْيِير والزَّيَادَة والتَّقْصَان في يده ما دام في قَيْد الحَيَاة أَطَالَ اللهُ مُدَّةَ عَمْرِهِ إِلَى انْقِرَاض الدَّوْرَانِ وَأَبْقَى خَيْرَاتِهِ إِلَى آخِر الزَّمَانِ. وَشَرَطَ الواقف المزبور أن تُصَرَّف مجموع / المحصولات أَوَّلًا إِلَى الرِّقْبَةِ وَالْمَرْمَةِ عِنْدَ ظَهْوَرِ الْخَلَلِ وَالْخَارِجَةِ، فَإِنْ انْهَدَمَ شَيْءٌ مِنْهَا يَعَادُ ثَانِيًا وَثَالِثًا وَرَابِعًا وَهَلَمْ جَزَّ إِلَى أَنْ لَا يُمَكِّنَ الْإِعَادَةُ لِعَاقِقٍ مِنْ عَوَاقِقِ الزَّمَانِ أَوْ لِحَادِثٍ مِنْ حَوَادِثِ الدَّوْرَانِ. ثُمَّ يُؤْخَذُ وَيُفْرَضُ مِنْ مَجْمُوعِ الْحَاصِلِ كُلِّ يَوْمٍ خَمْسَةٌ عَشَرَ دِرْهَمًا^{٧٥} لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْ ابْنِي الصُّلْبَيْنِ إِبْرَاهِيمَ جَلْبِي وَإِسْحَاقَ جَلْبِي وَإِنْ مَاتَ وَاحِدٌ مِنْهُمَا يَكُونُ حِصَّتُهُ لِأَوْلَادِهِ ثُمَّ لِأَوْلَادِ أَوْلَادِهِ لِلذَّكَرِ مِثْلَ حِظِّ الْأُنثِيَيْنِ وَإِنْ انْقَرَضَ أَوْلَادُ أَحَدِهِمَا مِنْ ابْنِي الصُّلْبَيْنِ الْمَذْكُورَيْنِ تَكُونُ حِصَّتُهُ الْمَعْيَنَةُ / لِشَقِيقِهِ الصُّلْبِيِّ بَطْنًا بَعْدَ بَطْنٍ وَقَرْنَا بَعْدَ قَرْنٍ.

[١٩ظ]

[٢٠ظ]

[٢٠ظ]

٧٣ والصواب "درهما".

٧٤ والصواب "اثنتين".

٧٥ والصواب "درهما".

وشرط الواقف المُوَمَّى إليه إذا كان في الوقف اتساعاً فليجعل المُوَمَّى من الزوائد للأولاد بقدر التفاوت شيئاً مثل حظّ الأنثيين برأي الحاكم الشرعي وبمعرفة مولى الأولاد. وشرط أيضاً -تقبّل الله خيراته وضاعف أجور حسناته- التولية والنظارة التفسيرية لنفسه ما في قيد الحياة -مدد الله تعالى عمره وزاد علو قدره- وبعدما قضى نحبه ولقي ربه يكون جهة التولية لكلّ يوم خمسة عشر، وجهة النظارة كلّ يوم خمسة عشر دراهم^{٧٦} / [٢١و]

وشرط النظارة لابنه الصُّلبي مَوْلاً حسن وبعد حسين جلبي لأصلح أبناء الواقف وأبناء أبنائه نسلاً بعد نسل، وقرناً بعد قرن وبطنا غيبً بطنٍ وعقباً عقيب عقّب إلى أن ينقرضوا -صانهم الله عن الانقراض العياد بالله من ذلك- فلا أصلح عُتقائه الأصلح فالأصلح ثم أبناء عُتقائه نسلاً بعد نسل. وبعد انقراضهم يُنصب من قبل الشرع المطهر والدين الأزهر والطريق الأنور -على واضعه أفضل الصلوات وأكمل التحيات- رجل عالم متورّع محترز عن الخيانة ومستقيم على طريق الديانة / ليقف على ما وقع من أحوال الموقوفات. ويطلع على جميع المحصولات ويراقب أصول كلّ ما ضبط. ويُراعى التعادل في جميع ما شرط.

وشرط التولية والنظارة لأصلح أولاده للذكور والإناث ثم لأصلح أولاد أولاده نسلاً بعد نسل وقرناً بعد قرن، ثم لأصلح عُتقائه أولاد الواقف المذكور. ثم لأصلح أبناء عُتقائه الواقف المذكور بطناً بعد بطن. وبعد الانقراض يكون جهة النظارة والتولية عشرة دراهم يُنصب من قبل الشرع رجل عالم ورع محتنب عن الخيانة. ومستقيم على طريق الديانة / والأمانة. فيعامل مع المستأجرين والعاملين على ما يرضيه أرباب الديانة على وجه يختاره أصحاب الأمانة. ويكون المعاملة والإجارة على وجه الحلال ويحطّ المُوَمَّى وظائف من الطوائف المزبورة كلّهم سوى وظيفة ابني الواقف إبراهيم جلبي وإسحاق جلبي المُوَمَّى إليهما ووظيفة نفسه والجابين والكاتب والنّاظر على قدر تفاوتهما قلّة وكثرة في شرط الواقف أن [لا] يداخل النقصان والإجحاف في المحصولات الأوقاف المذكورة، فيوزّع الحاصل حينئذ على موازنة حصصهم المعيّنة ومحاذاة / سهامهم المقدرة.

وشرط الواقف المزبور أن يكون جابين كل جهة منهما في كلّ يوم خمسة دراهم. وشرط أيضاً أن يكون جهة الكتابة خمسة دراهم. ثم شرط أيضاً خدمة الجباية والكتابة لعُتقائه ثم لأولاد أولاده بطناً بعد بطن ما دام كلّ واحد منهما قابلاً للكتابة والجباية ثم لمن يختاره المُوَمَّى بمعرفة الناظر. وشرط الواقف المُوَمَّى إليه -لا زال بين الأنام مُوَمَّى إليه- أن يكون حاكم الوقت ناظراً على الأوقاف المزبورة على أن يرى الحساب^{٧٧}

٧٦ والصواب "درهما".

٧٧ والصواب "حساب".

[٢٣و] الْمُتَوَلَّى وَالنَّاطِرُ وَالْجَابِيْنَ وَالْكَاتِبَ فِي رَأْسِ كُلِّ ثَلَاثٍ / سِنِينَ إِذَا كَانَ النَّاطِرُ وَالْمُتَوَلَّى مِنْ أَوْلَادِ الْوَاقِفِ. فَإِذَا انْقَرَضُوا - حَاشَاهُمْ اللَّهُ مِنَ الْانْقِرَاضِ - يَنْظُرُ مُحَاسِبُهُمْ فِي كُلِّ سَنَةٍ وَيَأْخُذُ مِنْ حَاصِلِ الْأَوْقَافِ الْمَزْبُورَةِ مَقَابِلَةَ رُؤْيَا الْحِسَابِ عِنْدَ رُؤْيَا، أَرْبَعُمِئَةِ دِرَاهِمٍ فَضْلاً رَائِحٍ فِي الْوَقْتِ. وَشَرْطٌ أَيْضًا أَنْ يَكُونَ لِكُلِّ مَنْ كَانَ صَدْرَ الْعَالِي أَعْنَى الْوَزِيرِ الْكَبِيرِ لِلسُّلْطَانِ الْأَعْظَمِ وَالْخَاقَانِ الْمُعْظَمِ نَاطِرًا حَسْبِيًّا عَلَى الْمُتَوَلَّى وَالنَّاطِرِ، رَاجِيًّا مِنْ كَرَمِهِمُ الْعَمِيمِ وَلُطْفِهِمُ الْجَسِيمِ أَنْ يِعَاوَنَ عَلَيْهِمَا بِرُؤْيَا الْحَاسِبَةِ وَازْدِيَادِ إِجَارَةِ عَقَارَاتٍ / الْأَوْقَافِ الْمَزْبُورَةِ عَلَى الْأَجْرِ الْمِثْلِ عِنْدَ الْحَاجَةِ. وَشَرْطٌ أَيْضًا أَمْرُ الْعَزْلِ وَالنَّصَبِ وَالتَّرْقِيِّ بِمَعْرِفَةِ أَوْلَادِ الْوَاقِفِ الْمَذْكُورِ فِي جَمِيعِ الْجِهَاتِ وَالتَّدْرِيسِ وَأَنْ لَا يَعْزَلَ الْمَنْصُوبُ مَا دَامَ مَقِيمًا وَمُسْتَقِيمًا فِي خِدْمَتِهِ وَمُرَاعِيًا لِمَا عُيِّنَ لَهُ مِنْ وَظِيفَتِهِ، فَإِنْ انْحَرَفَ يَنْصَحُهُ الْمُتَوَلَّى وَلَا يَعْزَلُهُ، فَإِنْ عَادَ ثَانِيًا يَنْصَحُهُ وَيُزَجِرُهُ وَلَا يَعْزَلُهُ أَيْضًا وَإِنْ عَادَ ثَالِثًا وَاسْتَمَرَّ عَلَى مَا عَلَيْهِ مِنَ الْانْحِرَافِ يَعْزَلُهُ يَنْصَبُ غَيْرَهُ مَكَانَهُ. وَشَرْطُ الْوَاقِفِ الْمَزْبُورِ أَنْ لَا يُحْدِثَ نَاطِرًا وَلَا حَسْبِيًّا بِوِظِيفَةٍ / بُوْجِهٍ مَا، عَلَى أَوْلَادِ الْوَاقِفِ الْمَزْبُورِ غَيْرِهِمَا. وَشَرْطٌ أَنْ لَا يُؤْجَرَ الْأَوْقَافِ الْمَذْكُورَةِ أَكْثَرَ مِنْ ثَلَاثِ سِنِينَ لِئَلَّا يَتِمْلِكُونَهَا الْمُسْتَاجِرُونَ بِمُرُورِ الزَّمَانِ.

[٢٤ظ] وَإِذَا وَقَعَ الْحَرِيقُ فِي الْأَوْقَافِ أَوْ أَشْرَفَ إِلَى الْخَرَابِ يُعَمَّرُ عِنْدَ ظُهُورِ الْخَلَلِ وَالْاِخْتِجَاجِ وَيَزَادُ أَجْرَةُ الدُّكَاكِينِ، وَفِي جَمِيعِ الْأَوْقَافِ الْمَوْقُوفَةِ لِلسُّكْنَى وَالْمَقَاطِعَاتِ وَغَيْرِهِ فِي أَجْرَةِ الْمِثْلِ بِرَأْيِ الْحَاكِمِ. وَشَرْطُ تَرْمِيمِ مُحَاذِي الْمَاءِ وَالْيَنْبُوعِ الْمَذْكُورِ وَالْآبَارِ الَّتِي وَقَعَتْ فِي دَاخِلِ الْأَوْقَافِ الْمَزْبُورَةِ مِنَ الْأَحْبَالِ / وَالْإِلَاءِ وَغَيْرِهَا عِنْدَ الْاِخْتِجَاجِ إِلَيْهَا. وَشَرْطُ الْوَاقِفِ الْمَزْبُورِ عَلَى كُلِّ مُتَوَلَّى فِي نَوْبَتِهِ أَنْ يَسْتَغْلِلَ الْأَوْقَافَ الْمَذْكُورَةَ لِلِاسْتِغْلَالِ دُونَ الْأَوْقَافِ الْمَوْقُوفَةِ لِلسُّكْنَى بِالْإِجَارَةِ الصَّحِيحَةِ الشَّرْعِيَّةِ وَسَائِرِ وَجُوهِ الِاسْتِغْلَالِ عَلَى الْوَجْهِ الشَّرْعِيِّ الْحَالِلِ. فَمَا يَحْصُلُ مِنَ الْعَلَّةِ يُصْرَفُ أَوَّلًا إِلَى تَعْمِيرِ الْمَسَاجِدِ الْمَذْكُورَةِ وَأَصُولِ الْمَوْقُوفَاتِ إِبْقَاءً لِلْأَصُولِ. وَيُرَاعَى هَذَا الشَّرْطُ فِي جَمِيعِ السِّنِينَ وَالْفُصُولِ. ثُمَّ يُصْرَفُ مِمَّا بَقِيَ بَعْدَ التَّعْمِيرِ كُلِّ يَوْمٍ خَمْسَةَ عَشَرَ دِرْهَمًا / جِهَةً لِلتَّدْرِيسِ، فَإِنْ طَلَبَ أَزِيدَ مِمَّا عُيِّنَ لَهُ مِنْ خَمْسَةِ عَشَرَ دِرْهَمًا،^{٧٨} يَكُونُ حَرَامًا وَإِلَى الطَّلَبَةِ كُلِّ يَوْمٍ عَشْرَةَ دِرْهَمًا عَلَى أَنْ يَكُونَ أَمْرُ التَّوْزِيعِ فِي يَدِ الْمَدْرَسِ بِشَرْطِ أَنْ يُعَلَّمَ وَ يَدْرَسَ الْعُلُومُ الدِّينِيَّةُ وَالْأَلِيَّةُ فِي كُلِّ أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ مِنَ الْأُسْبُوعِ عَلَى مَا هُوَ عَادَةٌ أَهْلِي الْعِلْمِ. وَمِنْ شَرَايِطِ الْمَهْمَةِ أَنْ يَكُونَ ابْنُ الصَّلْبِيِّ مَوْلَانَا حَسَنَ مَدْرَسًا فِي تِلْكَ الْمَدْرَسَةِ مَا فِي قَيْدِ الْحَيَاةِ حَيْثُ وَقَفَ عَلَيْهِ وَبُنِيَ لِأَجَلِهِ. وَكَلَّمَ طَلَبَ أُعْطِيَ وَوُجَّهَ إِلَيْهِ، وَإِنْ لَمْ يُعْطَ لَهُ خَيْرٌ كَوْنَهُ طَالِبًا، يَكُونُ / حَرَامًا عَلَى غَيْرِهِ مَا لَمْ يُفْرَغْ بِاخْتِيَارِهِ وَلَا يُنَازَعُ فِي ذَلِكَ الْأَمْرُ أَحَدٌ مِنَ الْحُكَّامِ. رَحِمَ اللَّهُ لِمَنْ يِعَاوَنُ فِي هَذَا الْمَرَامِ. وَيَكُونُ جِهَةُ التَّدْرِيسِ حِينَئِذٍ عَشْرِينَ دِرْهَمًا، وَبَعْدَ مَوْلَانَا حَسِينٍ يَكُونُ جِهَةُ التَّدْرِيسِ

خمسة عشر درهماً كما سبق. ثم لأبنه نسلاً بعد نسل ما داموا قابليين للتدريس، فإن لم يوجد منهم قابل لذلك المقام -حاشاهم- يعطى التدريس لأزواج بنات الواقف المذكور. ثم لأزواج بنات أولاد الواقف المذكور نسلاً بعد نسل، وزوج أقرب البنات للواقف مقدم على غيرها. ثم لمن يقرأ عليه أولاد /الواقف المذكور كذلك صالحاً له ثم لمن يختار أولاد الواقف المذكور.

وشرط الواقف المزبور أن يكون جهة الخطابة كل يوم ستة دراهم، وجهة الإمامة خمسة دراهم وإلى كل واحد من المؤذنين كل يوم ثلاثة دراهم وإلى من يكون رئيساً على الحُفَاط في كل يوم درهمان. وإلى كل واحد من الحُفَاط الأربعة الباقية كل يوم درهمان، وإلى المعزف كل يوم درهم ونصف درهم. وإلى القِيم كل يوم ثلاثة دراهم. وإلى كل واحد من قراء الأجزاء الخمسة المذكورة كل يوم درهم واحد / وشرط الواقف المؤمى إليه أن يكون جهة الخطابة والإمامة وجهة المُعزِف والمؤذنين ورئيس الحُفَاط والحُفَاط الباقية والقِيم لعَتَقائِه وأولاد أولاد عَتَقائِه نسلاً بعد نسل ولعَتَقاء أولاد أولاد الواقف المزبور قرناً بعد قرن ما داموا قابليين. وإن لم يوجد منهم قابلاً للخطابة والإمامة والوظائف الباقية المذكورة كذلك صالحاً له يكون لمن كان قابلاً إليه بمعرفة أولاد الواقف المذكور وبرأي الحاكم الوقت الشرعي.

وعَيّن الواقف المزبور / لُدْهَن سِراج الجامع المزبور وَزَيْت قَناديلِه وقيمة حصيره في كل يوم درهماً واحداً. ويصرف إلى من يكون إماماً في مسجده الكائن بقرب من دِكِلوطاش كل يوم ثلاثة دراهم. وإلى من يكون مؤذناً فيه كل يوم درهمان. إلى دُهن سِراجِه وقيمة حصيره كل يوم نصف درهم. وإلى من يكون إماماً في مسجده الكائن في قرية إِسْتِنِيَة المزبورة كل يوم درهمان. وإلى المؤذن كل يوم درهم ونصف درهم. وإلى دُهن سِراجِه وقيمة حصيره في كل شهر خمسة دراهم. ومن شرائط المهمة / أن يُصرف أولاً رأس كل شهر ثلاثون درهماً إلى الخُبز والشَّمع ويصرفا ويُعطيا إلى أهل السَّجَن في مدينة قسطنطينية -حميت عن البليّة- ويراعى هذا الشرط في جميع الأزمان والدّهور. وشرط الواقف المذكور أن يعلم المعلم في دار التّعليم المذكورة جماعة من الصّبيان والعِلّمان، حَسَب ما يَسِرّه الله تعالى يداوم التّعليم في كل يوم سوى يوم الجُمعة على ما هو عادة المُعلّمين، ويعطى من حاصل الأوقاف المزبورة للمعلّم كل يوم ثلاثة دراهم. ثم شرط الواقف المذكور / -أبقاه الله المَلِك الغفور- من غلّة أوقافه المذكورة كل يوم درهم واحد لِتالي جُزء واحد سوى الأجزاء الخمسة المزبورة لروح زوجته المرحومة عائشة بنت محمد الكلاري ويُعطى أيضاً لقيمة دُهن سِراجِها الذي وضعته في جامع زوجها الواقف المزبور. ثم شرط الواقف

المزبور -أيّده الله تعالى إلى انقراض الدّهور- جميع المنزل الكائن في محلة جافر أغا من محلات دار السّلطنة -حميت عن الآفات والبليّة- المشتمل على دكاكين فوقها عُرفتان وعلى إصطبل / ومحوّطة يسيرة المحدود بملك مصطفى النّجار وبملك مُرُوث النّجار من الطّرفين وبالطّريق العام لروح أخيه سنان بك ابن عبد السّلام. ولروح نُورُوز خاتون بنت عبد الله زوجة سنان بك المزبور على أن يقرأ في الجامع المزبور كلّ يوم جُزءان من كلام الله القديم.

[٢٧ظ]

وشرط الواقف المزبور أن يتلو كلّ يوم بعد صلاة الصّبح كلّ من الإمام والمؤدّن من أجزاء الخمسة المذكورة جزءاً جزءاً والباقي الثلاثة أيضاً بعد قراءتهم يقرؤون، ويُعطى ثوابهما لروحهما. وعيّن من محصولات غلة المنزل. / كلّ يوم درهما واحداً من تالي الجزئين المذكورين. وعيّن أيضاً من غلة كلّ شهر أربعة دراهم لقيمة دهن السّراجين الموضوعين في مسجده الواقع بقرب من دِكِلو طاش لكلّ واحد من السّراجين أربعة دراهم في شهر واحد. وشرط ترميم المنزل المذكور آنفاً من محصولات جميع أوقافه عند الحاجة إلى التّرميم، فإن بقي شيء من الغلة بعد هذه المصارف المعيّنة والوظائف المبيّنة يحفظه المتولّي بمعرفة الناظر للرّقبة مع ختم الناظر المزبور حتى يصرف تلك الفضلة إلى المَرَمّة الأوقاف^{٧٩} وتعميرها عند / ظهور الخلل والاحتياج إلى أن يكون الزوائد مئة وخمسين ألف درهم. وبعد أن يتمّ مئة وخمسون ألف درهم يُصرف أوّلاً إلى مرَمّة الأوقاف وتعميرها قدر ما يحتاج إليه والباقي يقسم بين أولاد الواقف المذكور. ثمّ لأولاد أولاد الواقف المذكور للذكر مثل حظّ الأنثيين نسلاً بعد نسل وقرناً بعد قرن وبطناً بعد بطن. ثمّ يحفظ الزوائد مثل الأوّل من سنة إلى سنة، ويُقسم كذلك ثمّ و ثمّ.

[٢٨و]

[٢٨ظ]

ومن شرائطه المهمّة اللازمة أن لا يجتمع التّولية / والنّظارة والكتابة والجباية في شخص واحد بل يكون كلّ واحد من هذه الأمور المذكورة في يد شخص على حدة، وأن يحفظ المتولّي كلّ يوم خمسة عشر درهما لرّقبة أوقافه. فإن زاد شيء بعد ذلك يحفظه أيضاً للتّرميم والتعمير على أن يكون الدراهم الخمسة عشرة المذكورة كسائر الوظائف في الحطّ عند لزوم رقبة الوظائف في الحطّ على حساب ما حُطّ من الوظائف وسائر المصارف، ويحفظه مع

[٢٩و]

- [٢٩ظ] الزوائد بِحَثْمِ الناظر. ثم إِنَّ الواقف المزبور لما أتمَّ هَوْرَ / هذه الأوقاف -جعل الله حسنات كلَّ حَبَّةٍ منها مثل أخذ قافٍ- على النَّسَقِ المسطور، التَّمْطِ المذكور، وسَلَّمَهَا كُلَّهَا إلى عتيقه الحاج علي بن عبد الله وفَوَّضَ أمورها إليه بأمرها، رجع عن هذا الوقف وأراد أن يردَّه إلى ملكه كما كان أوْلاً متمسِّكا بعد لزوم الوقف على قول الإمام الهمام الأعظم -عليه رحمة الله الأعزَّ الأكرم- فقابله الحاج علي المذكور بالامتناع عن ردِّه مُحْتَجًّا بلزومه على قول أكثر العلماء فنازعا وتخاصما حتى ترفعوا في هذا الأمر / إلى المولى الكريم الأفخم، والأعلى الكريم الأكرم، الذي بيده الحَلُّ والعقد في أمر القضاء والتنفيذ والحكم والإمضاء وهو الحاكم الكريم المُوقَّع على الكتاب بخطِّه الشريف المُستطاب عمِّره الله تعالى أخراه وأولاه وفضَّلَ عُقباه على دُنياه، مرافعةً صحيحة شرعية. ومخاصمة قويَّة شديدة، فنظر المؤمى إليه في هذا الأمر الجليل نظرا جميلا وتأمل في هذه المسألة المختلف فيها، تأملا جليلا جزيلا.
- [٣٠ظ] فلما كان جانب الوقف راجحا إلى جانب / الملك في رؤية الصَّائب وفكره الثَّاقب، حكم هو على وجه الواقف المذكور بصحَّة وفَقْيَتِهِ الأوقاف المسطورة، على الجهات المبنية المسفورة في هذه الوثيقة. وبلزومها على قول من جَوَّزَه بهذا القدر من الشرائط من الأئمة المجتهدين -رضوان الله تعالى عليهم أجمعين- عالما بالخلاف الجاري في هذه المسألة بين أهل الاجتهاد الذين هم من أشرف خواصَّ العباد حكما صحيحا شرعيا وسجَّله تسجيلا مَرَعِيًّا فصارَ وقفا لازما مُسَجَّلا مُتَّفَقًا عليه بلحوق / الحكم بحيث لا يُجَوَّز تعطيله ولا تبديله [٣١ظ] ولا تملكه بوجه من الوجوه وسبب من الأسباب. ﴿فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ [البقرة، ٢/١٨١]. جرى ذلك وحُرِّرَ في أوائل شهر جمادى الأولى من شهر سنة عشرين وتسعمئة.

- شهد بما فيه مولانا صالح حلبي بن مصلح الدين نائب الشرع، شهد بما فيه مولانا علاء الدين بن يوسف أمين المحكمة، شهد بما فيه ولي بن إسماعيل المستعد، / شهد بما فيه يوسف بن عبدالله الحفاوي، شهد بما فيه شجاع آغا عبد لله رئيس المحررين، شهد بما فيه مولانا برى بن يوسف القسام في قسطنطينية المحمية، شهد بما فيه قره كوز آغا بن عبدالله رئيس القرائين، شهد بما فيه داود بن عبدالله الكاتب، شهد بما فيه فرج بن عبدالله الكاتب المحكمة قسطنطينية، شهد بما فيه عبدالله بن سندي محمود الشهير بِجَشْمَه جِي، شهد بما فيه لطيف بن سندي محمود المحصل المستعد، شهد بما فيه عبد القادر بن مصطفى، شهد بما فيه محمود بن عبدالله الفراء، شهد بما فيه خضر بن عبدالله الفراء، شهد بما فيه إسماعيل بن عبدالله الخياط، شهد بما

فيه يوسف بن عبدالله، شهد بما فيه: يحيى بن عبدالله الكاتب، شهد بما فيه، إلياس بن عبدالله الفراء، شهد بما فيه حمزة بن عبدالله الفراء، شهد بما فيه يوسف بن عبدالله الفراء، شهد بما فيه حاجي مصطفى عبدالله الفراء، شهد بما فيه سليمان بن عبدالله الراجل، شهد بما فيه محمد بن الحاج قره كوسي المعارف، / شهد بما فيه رستم بن عبدالله الفراء، شهد بما فيه داود بن عبدالله الكاتب، شهد بما فيه صوفي محمود بن عبدالله الكاتب، شهد بما فيه محمد بن الحاج حسن الأدرنوي، شهد بما فيه آل محمد بن مصطفى السيد، شهد بما فيه يوسف بن حسين القره حصارى، شهد بما فيه مولانا إبراهيم بن سفر الكاتب هذه الأوراق القره حصارى. [۳۲و]

Kaynakça

- Ahmed b. Abdulmuin. *Vakfiyetü Ayasofya*. Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, no. 6646.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 28 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001.
- Akbulut, İlhan. "Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi". *Vakıflar Dergisi*, 30 (2007), 61-72.
- Aydeniz, Tuğba. "Vakıf Lügatçesi". *Din ve Hayat Vakıf Özel Sayısı*. 30 (2017), 81-84.
- Berki, Ali Himmet. *Vakıflara Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Terimler*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1966.
- Berki, Ali Himmet. "Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti". *Vakıflar Dergisi*, 6 (1965), 5-7.
- Çam, Mevlüt. *16. yüzyıl Osmanlı Dönemi Arapça vakfiyeler ve Osmanlı sisteminde eğitim (Saraybosna Hüseyin Bey ve Edirne Sultan II. Selim medreseleri örneğinde)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Dımeşki, Abdurrahman. *el-Belâğatu'l-Arabiyye*. 2 cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1996.
- Gündal, Mustafa. *Lala Mustafa Paşa Vakfiyesi'nin Değerlendirilmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Halkin, Leon Ernest. *Tarih Tenkidinin Unsurları*. Çev. Bahaeddin Yediylıdız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Hasan, Abbas. *en-Nabvü'l-vâfi maa rabtihi bi-esâlibi'r-refi'a ve'l-bayati'l-luğaviyyeti'l-müteceddide*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1976.
- Hâşimî, Seyyid Ahmed. *Cevâbiru'l-Belâğati fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedi'*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Kasım, Ahmed Muhammed-Dîb, Muhyiddin. *Ulûmu'l-Belâğa*. Lübnan: Müessesetü'l-Hadisetu li'l-Kitâb, 2003.
- Keskioğlu, Osman. "Bazı Yönleriyle Vakıflar". *Vakıflar Dergisi*. 10 (2006), 109-112.
- Koç, Celal Turgut. "Ohrili Sinanuddin Yusuf Çelebi'nin Arapça Vakfiyesinin Dil ve Belâgat Açısından Değerlendirilmesi". *International Journal of Sport Culture and Science*. 3 (2015), 213-225.
- Köprülü, Fuad. *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1983.
- Kur'an Yolu*. Erişim 6 Mayıs 2025. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Melanlıoğlu, Deniz. "Kültür Aktarımı Açısından Türkçe Öğretim Programları", *Eğitim ve Bilim*. 33 (2008), 64-73.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîb*. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, ts.

- Ömer, Ahmed Muhtâr. *Mu‘cemü’l-Luğati’l-Arabiyye el-Mu‘âsıra*, Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 2008.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Vakfiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/465-467. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Sekkâkî, Ebû Ya‘kûb Sirâcüddîn. *Miftâhu’l-ulûm*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1987.
- Serin, Muhittin “Rikâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/109-110. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişimleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*. İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 1987.
- Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (TYEK): “Yazma Eserler Veri Tabanı” (Erişim 18 Nisan 2024). <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/106558>
- Vendryes, Joseph. *Language And Linguistic Introduction To History*. Çev. Abdülhamid ed-Devahilî, Muhammed el-Kassâs, Fatıma Halîl. Mısır: el-Merkezu’l-Kavmî li’t-Terceme, 2014.
- Yılmaz, Okan Kadir, *İSAM Tabkikli Neşir Kılavuzu*. İstanbul; Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM); Türkiye Diyanet Vakfı, 2023.
- Yüksel, Hasan. “Vakfiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/467-469. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

İbn Cemâa'nın Savaş Hukuku İle İlgili Görüşleri ve *Tecnidü'l-Ecnâd* Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili

Öz: Dünyada meydana gelen savaşların belli bir hukuka ve nizama bağlı kalmaksızın gerçekleşmesi, İslam'ın savaş ahlak ve hukukunu ortaya koyan prensiplerini tahlil edip bunları tekrar hatırlatmak bakımından önem kazandırmıştır. Tarihsel süreç içerisinde İslam savaş hukukuna dair önemli çalışma ortaya koyanlardan birisi Bedrüddin b. Cemâa olmuştur. İbn Cemâa, Müslümanların savaşlarında temel insan haklarına riayet ederek bu alanda önemli hukuki prensipler oluşturduklarını ve bu kuralların tarih boyunca İslam toplumlarında uygulandığını "*Tecnidü'l-Ecnâd ve Cibâtu Ehli'l-Cibâd*" isimli eserinde zikretmiştir. Çalışmada İbn Cemâa'nın hayatı, yetiştiği çevre, hocaları ve eserlerinin yanı sıra tahkik ve tahlilini yaptığımız "*Tecnidü'l-Ecnâd ve Cibâtu Ehli'l-Cibâd*" isimli eserini oluştururken onun istifade ettiği kaynaklar, takip ettiği yöntem ve eserinin muhtevasına da yer verilmiştir. İslam medeniyetinde savaş hukuku açısından önemli bir yeri olan *Tecnidü'l-Ecnâd* isimli eser yazıldıktan sonra pek çok çalışma için kaynak olmuştur. Çalışmada bu esere yapılan atıflara ayrıca yer verilmiş ve eserin muhtevastaki konular bakımından ilgili eserlerle mukayesesi yapılarak eserin önemine dikkat çekilmiştir. Eserin Arapça tahkik kısmında esas aldığımız nüsha ile diğer nüshalar karşılaştırılarak farklı yönleri zikredilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbn Cemâa, Tecnîd, Tahkik, Cihad, Savaş.

Ibn Jamā'a's Views on Law of War and Tahqīq and Analysis of His Work *Tajnid al-Ajnād*

Abstract: The fact that wars around the world often occur without adherence to any legal or structured framework has made it increasingly important to analyze and revisit the principles of Islamic ethics and law on warfare. One of the prominent scholars who made significant contributions to Islamic law of war is Badr al-Din Ibn Jamaa. In his work *Tajnid al-Ajnād wa Jihād Ahl al-Jihād*, Ibn Jamaa stated that Muslims, by respecting fundamental human rights during warfare, formulated key legal principles, which were later practiced in Islamic societies over the centuries. Under the Mamluk administration, all the points that must be considered for preserving and protecting the Sharia were articulated through reflections on two main concepts. The concepts of jihad, which hold substantial weight in his works, and justice, which he emphasizes in nearly every context, appear as central principles in Ibn Jamaa's political thought. Ibn Jamaa's distinct

Dr. Milli Eğitim Bakanlığı, Kadıköy İlçe MEM, muhammet.saglik@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1865-5895.

ATIF: Sağlık, Muhammet. "İbn Cemâa'nın Savaş Hukuku İle İlgili Görüşleri ve *Tecnidü'l-Ecnâd* Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 15 (Temmuz / July 2025): 147-271.

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article. Geliş Tarihi / Date Received: 24 Nisan 2025 Kabul Tarihi / Date Accepted: 08 Temmuz 2025

İntihal / Plagiarism: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

and independent work on the Islamic law of war is undoubtedly Tajnîd al-Ajnâd. Through its chapters and sections, he provides a detailed examination of the law of war. It became the most important independent work of its time, addressing issues such as social unity and harmony, state stability, and national continuity. In this regard, Tajnîd al-Ajnâd stands out in the field of law of war and military law by discussing topics such as the etiquette of war, war tactics and organization, soldiers' salaries and the sultan's payroll decisions. Within this work, Ibn Jamaa also pointed out that the nature of warfare may vary depending on the military technologies and weaponry of the era, yet the resolve for jihad would remain unchanged. The primary sources utilized in this study include the Holy Qur'an, Hadiths, the sayings and practices of the Companions (Sahaba), and the sections titled "Kitâb al-Jihâd" and "Kitâb al-Siyar" from classical Islamic jurisprudence (fiqh) books, and foundational juridical-political works written in the style of "Ahkâm al-Sultâniyya". This study also explores the life of Ibn Jamaa, his intellectual environment, teachers, and works, along with the sources he used, the methodology he employed, and the content of Tajnîd al-Ajnâd wa Jihâd Ahl al-Jihâd, a text that has been critically edited and analyzed. Recognized as a work of considerable importance in the context of Islamic civilization's law of war, Tajnîd al-Ajnâd has served as a source for many later works. The study provides references to this work and emphasizes its significance through comparisons with relevant literature on related topics. In the Arabic critical edition section, the base manuscript was compared with other versions, and textual variants were identified.

Keywords: Ibn Jamaa, Tajnîd, Critical Edition, Jihad, War.

Giriş

Sanayi devrimi ve teknolojik ilerlemeler insanların yaşam kalitesini etkilediği gibi toplumsal iletişimde de köklü değişimlere neden olmuştur. Değişim sadece hayatını kolaylaştırılmakla kalmamış, teknoloji ile ortaya çıkan güç kanlı savaşların sebebi olmuştur. Bugünlerde farklı coğrafyalarda yaşanan hukuk ve ahlak tanımaz savaşlar, katliamlar savaş hukukunun tekrar gündeme getirmiştir. Pek çok farklı millet bir araya gelip savaş hukuku oluşturmuş olsa da ortaya çıkan savaş görüntüleri bu hukukun varlığının ve ilkelerinin sorgulanmasını gerektirmiştir. İslam hukukunda ise savaşta takip edilecek ilke ve prensipler vahiy ve Hz. Peygamber'in telkinleri ile belirlenmiş ve İslam savaş hukukunun temel parametreleri oluşturulmuştur. Bu bağlamda savaş hukuku eserleriyle ön plana çıkmış Bedrüddin İbn Cemâa ve onun savaş hukukuyla ilgili görüşleri önem arz etmektedir. Çalışmada İbn Cemâa özelinde İslam'ın askerî ve siyasi tarihî gelişimi, harbe hazırlık süreci, savunma ve hücum sistemi, harp teknikleri ve yöntemleri konularını inceleyip İslam savaş hukukuna dair bütüncül bir perspektif sunmaya gayret edilmiştir. İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-E-cnâd* adlı eseri temel alınarak savaş hukuku ile ilgili bilgilerin yoğun şekilde yer aldığı Kitâbu'l-Cihâd, Kitabu's-siyer ve Ahkâm-ı sultâniye türü eserler incelenmiş

ve İslam savaş hukukunun temel prensipleri tahlil edilmeye çalışılmıştır. *Tecnîdü’l-Ecnâd* adlı eserin tahkik ve tahlili yapıldıktan sonra bu eserin savaş hukukunu bünyesinde barındıran diğer eserlerle arasındaki farklı ve benzer yönler değerlendirilmiştir.

Esasında bu çalışmanın temel gayesi, bu alanda oluşan literatürü zikretmek ve bu literatür içerisinde *Tecnîdü’l-Ecnâd* eserini müellifi İbn Cemâa’yla birlikte değerlendirmektir. İbn Cemâa ve eserlerinin inceleme konusu yapılmasının ise özel birtakım nedenleri vardır ki araştırmannın konu itibarıyla önemi haiz olmasının bu noktadan kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim İbn Cemâa, Memlûk Devleti’nin üst kademelerinde kırk yıl kadar çalışmış bir hukukçu ve devlet adamıdır. Ayrıca “Benu Cema” olarak bilinen meşhur bir aileye mensuptur. Bu durum müellifi toplumsal açıdan da etkin ve saygın kılmıştır. İbn Cemâa’nın yaşadığı yıllar ise Haçlı seferleri ve Moğol istilası gibi İslam toplumu açısından dönüm noktası olarak belirtilecek önemli hadiselerle neden olmuştur. İbn Cemâa cihada dair eserlerini devlet ve toplum düzeyinde etkin bir alim-bürokrat özelliğiyle ve İslam toplumu için önemli sayılabilecek bir zamanda yazmıştır. Bu hususlar İbn Cemâa’nın konuya ilişkin eserlerini önemli ve incelenmeye değer kılmaktadır.

İbn Cemâa’nın çalışma konumuzla ilgili *Tecnîdü’l-Ecnâd*’ı h. 7. asrın ortalarında harp fikhını/ahkâmını bab ve fasıllarıyla ortaya koyduğu müstakil bir eser olarak karşımıza çıkar. Bu sebeple tamamen harp ahkâmını içeren mevzularıyla, konuları işleyiş metot ve tekniğiyle döneminde temayüz etmiş bir şahsiyettir. Bu bakımdan İbn Cemâa’nın söz konusu eserinin tercümesi “İslam’da Savaşa Hazırlık ve Ordu Düzeni” şeklinde yapılabilir. Bu eser küçük hacimli, kolay anlaşılabilir olsa da Ortaçağ’da h. 7. asırda savaşa hazırlık, savaş metot ve teknikleri, dönemin harp sanayi ve savaş malzemeleri, askerî idare gibi konuları ele almasıyla alanında orijinal, müstakil bir kaynak eser olarak tarihteki yerini almıştır.

İbn Cemâa’nın *Tecnîdü’l-Ecnâd*’ının tahkikini yapan Üsâme en-Nâsır Nakşibendî’nin tahkik çalışmasında kullandığı kaynakların Abdülcevâd Halef’in tahkikinde kullandığı kaynaklara nispetle daha çeşitli ve zengin olduğu söylenebilir. Ancak Üsâme en-Nâsır’ın de tahkikinde, İbn Cemâa’nın savaş hukukuna dair eserlerinin karşılıklı olarak ele alınmadığını ve buna dair harf sembollerinin tahkik çalışmasında yer almadığını belirtmek gerekir. Bu bakımdan bizim tahkik çalışmamıza göre farklılık arz etmektedir. Zira biz tahkik çalışmamızda İbn Cemâa’nın savaş hukukuna dair eserlerindeki kavram, lafız, cümle, mana çeşitliliğini ve farklılıklarını

mukayeseli ele alarak ilgili kaynaklarını harf sembolleriyle belirtmeyi hedefliyoruz. Ayrıca söz konusu eser hakkında yapılan tahkik ve çalışmaların bizim çalışmamızdan kaynakları, bunların mukayesesi, tahkik metotları ve işleniş bakımından farklılık arz ettiğini söyleyebiliriz.

Abdülcevâd Halef'in tahkikinde kullandığı kaynakların azlığına rağmen tahkik yönteminde *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ı genelde karşılaştırmalı olarak *Tabrîru'l-Abkâm*'ının matbu ve yazma olanıyla mukayese ettiğini görmekteyiz. Buna karşın Üsâme en-Nâsir Nakşibendî'nin *Tecnîdü'l-Ecnâd* tahkikinde söz konusu eserde geçen kaynakların zenginliğine rağmen İbn Cemâa'nın savaş hukukuna dair eserlerini genelde karşılıklı olarak ele alınmadığını söylemek mümkündür. Ayrıca çalışmamızda "*Muhtasar fî Fadli'l-Cihâd*'da yer alan kaynaklar" başlığında, Üsâme en-Nâsir'in tahkikinde yer alan kaynaklar ifade edilecektir. Bu bakımdan müellifin *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ını daha zengin kaynaklarla ve yöntemlerle inceleyerek cihada dair eserleriyle mukayeseli olarak tahkik edilmesi uygun görülmüştür. Böylece daha önce bu kapsamda yapılmamış bir tahkik ve tahlil ile eserin günümüze cihad/savaş hukuku alanında sunduğu görüşler ve fikirlerle geleceğe yönelik bir katkı sunması ümit edilmektedir.

İslam, insanlara sunduğu inanç ve ahlak değerleri ile hukuk ilkelerini bütün insanlara ulaştırma hedefini amaçlamaktadır. Bu bakımdan cihad, Müslüman bireyin hayatını bir bütün olarak düzene sokmayı amaçlayan fıkıh ilminin konusu olmuş ve hukuki boyutlarının bu ilimde ele alınması itibarıyla temel konulardan birini oluşturmıştır.

İslam tarihinde cihad üzerine farklı şekillerde çalışmalar yapılmıştır. Cihada dair ilk bilgilere siyer ve meğâzî başlıklı kitaplarda rastlanır. Bu çalışmaların en mühim özelliği İslam savaş hukuk kurallarına dayanmış olmalarıdır. Hicri 2. asrın ortalarında ise konunun müstakil olarak yer aldığı eserler ortaya çıkmıştır. İslam ilim geleneğinde cihadla ilgili ilk müstakil eser, Abdullah b. Mübarek'in (ö. 181/797) cihadın faziletine dair kaleme aldığı *Kitabu'l-cihad* adlı hadis derlemesidir. Ardından Dâvûd ez-Zâhiri (ö.270/884), İbn Ebî'd-Dünya (ö. 281/894) ve Ebubekir b. Asım'a (ö. 287/900) ait aynı ismi taşıyan eserler gelmekte, bunları Kummî (ö. 290/903) ile Ebu İshak İbrahim b. Hammâd'ın (ö. 320/932), *Kitâbu'l-cihâd*'ları takip etmektedir. Müteakip süreçte cihada dair müstakil çalışmalar artarak devam etmiş ve neticede söz konusu telifat İslami literatürde önemli bir yekun oluşturmıştır.

Tahkik çalışmasında metot olarak müellifin hattına ve lafızlarına sadık kalarak savaş hukukuna dair ilgili tüm eserlerinin lafız, cümle terkihi ve manasına göre farklılıklarına karşılaştırmalı olarak dipnotta yer verilecektir. Ayetlerin yerleri sure ve ayet numarasıyla metinde belirtilirken hadis tahrirleri ve kaynakları dipnotta zikredilecektir.

İbn Cemâa eserlerinde kaynak olarak sırasıyla Allah’ın kitabı, Resulü’nün sünneti ve sahabe sözlerine, hikemiyata ve alimlerin görüşlerine dayanmıştır. Farklı mezhep görüşlerine yer vermekle birlikte kendi tercih ettiği görüşü de bazen dile getirmiştir. Savaş hukukuna dair eserlerinde de sadece siyaset nazariyesinden bahsetmemiştir. Zira içtimâî nazariye ve ameliyeye de büyük önem verdiği eserlerinden anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu eserlerinde tahlil yöntemi olarak içtimâî yapı, sağlam kaynaklar arasındaki denge, içtimâî meselelerin çözümünde şahsiyetlerin dönüşümü unsurlarını kullanmıştır.

Söz konusu eser, muhteva bakımından Mâverîdî (ö. 450/1058), Ebû Ya’lâ (ö. 458/1066) gibi müelliflerin “ahkâmü’s-sultâniyye” tarzı çalışmaların devamı niteliğinde olup dönemin şartları çerçevesinde harp hukukunu sade ve anlaşılır bir üslupla kaleme almış olup görüşleriyle özgün bir kitaptır. İbn Cemâa bu eserini dört baba ayırmıştır. Buna göre sultanın adaleti ve özellikleri, savaş için askerî hazırlık, sultanın maaş verme durumları, asker maaşlarının takdiri gibi askerî konuları dönemin ihtiyaçları çerçevesinde ele alıp devletin istikrar ve bekası için bu unsurların lüzumunu tahlil ederek ortaya koymuştur. Ayrıca eserinde sultanın ve tebaanın hakları ve görevleri konularına da yer vermiştir.

1. İbn Cemâa’nın Hayatı (H. 639-733/M. 1241-1333)

Kadı Bedreddin Muhammed b. İbrahim b. Sadullah b. Cemaa, h. 639/m. 1241 yılı Ekim ayında Hama şehrinde doğmuştur. Bu aileden yetişen alimler dedelerinden Cemaa adlı şahısların adıyla bilinmiştir. Muhaddis, fâkih ve sufi olan babası Ebu İshak İbrahim, Beyaniyye tarikatının şeyhidir. Bedreddin’in oğlu İzzeddin, torunu Burhaneddin ve İzzeddin’in torunu Muhammed b. Ebu Bekir bu ailede yetişmiş en bilinen alimlerdir. H. 733’te (m. 1333) vefat etmiş ve Karâfe Mezarlığı’nda İmam Şâfiî’nin kabri yakınına defnedilmiştir.¹

1 Mücîrüddin el-Uleymî, *el-Ünsü’l-Celîl*, Mektebetu Vehbe, (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1866), 2/493.

İbn Cemâa'nın nesebi İbn Kinâne adlı şahsa kadar uzanır. İbn Kinâne'nin nesebinin Hama-Şam arası coğrafyada meşhur olduğu kaynaklarda zikredilmekle beraber Hama'yı yurt edinen ilk Cemaa ailesi bilinmemektedir. Şu kadar var ki, Kinâne'nin atalarının İslam'dan önce Hama'ya yerleştikleri ve atalarından üçünün Cemaa ismiyle şöhrat bulduğu kaynaklarda yer almaktadır. İlk Cemaa ismini, Kadı Bedreddin'in dokuzuncu göbekten atası almıştır.²

İbn Cemâa'nın ailesinin nesebi, öğrencilerinden olan Salahaddin es-Safe-di (ö. 764/1363), Taceddin es-Sübkî (ö. 771/1370) ve Mücîrüddin el-Hanbeli (ö. 928/1522) gibi alimler tarafından incelenmiştir. Buna göre İbn Cemâa'nın nesebi, Burhaneddin Ebu İshak İbrahim b. Ebü'l-Fadl Sadullah b. Cemaa b. Ali b. Cemaa b. Hâzım b. Sahr b. Abdullah b. Cemaa el-Kinâni el-Hamevî b. Mâlik b. Kinâne'dir.³

Nesebi hakkında kaynakların çokluğuna rağmen İbn Cemâa'nın atalarının doğum ve vefat tarihleri hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak İbn Cemâa'nın babası olan Burhaneddin İbrahim b. Sadullah'ın h. 596 (m. 1196) senesinde Hama'da doğduğu ve h. 675 (m. 1276) senesinde Kudüs'te vefat ettiği zikredilmiştir. İbn Cemâa'nın ataları kronolojik sıraya göre Cemaa (I), Abdullah, Sahr, Cemaa (II), Ali, Cemaa (III), Sadullah ve İbrahim'dir. Kadı Bedreddin İbn Cemâa da İbrahim'in oğludur.⁴

Bedreddin İbn Cemâa'nın yetişmesinde en etkin çevre, ilim ve irfan sahibi olan ailesi olmuştur. Ailesi, onun eğitim ve öğretim hayatında yetişmesini teşvik etmiştir. Babası Burhaneddin İbrahim ise oğlunun şahsiyeti üzerinde ilmî vakarı ve tevazuuyla etkili olmuş bir kişidir.⁵ Nitekim İbn Cemâa ilk bilgileri babasından ve onun yakını olan alimlerden öğrenmiştir. Yedi yaşında üstün zekasını fark eden Şemseddin Mekki b. Müsellem b. Allan el-Kaysi ile Ebü'l-Fazl İsmail b. Ahmed el-İrakî, Buhari'nin *el-Edebü'l-müfred*'ini rivayet etmesi için kendisine icazet vermişlerdir. Aynı zamanda aralarında Ebu Şâme el-Makdisi'nin de bulunduğu Dımaşklı birçok muhaddisten icazet alan İbn Cemâa'nın düzenli öğrenimine Hama'da babasının müderris olduğu Beşiriyye Medresesi'nde başladığı tahmin edilmektedir. Burada babasından ve

2 Mücîrüddin el-Uleymî, *el-Ünsü'l-Celil*, v/493.

3 Mücîrüddin el-Uleymî, *el-Ünsü'l-Celil*, 2/493; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu Kabâilî'l-Arab*, 5 Cilt, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 3/193.

4 Bk. Muhammet Sağlık, *İbn Cemâa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 3.

5 Bk. Sağlık, *İbn Cemâa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, 3.

Şerefeddin Abdulaziz b. Muhammed el-Ensârî’den hadis dinlemiş ve dini ilimleri tedris etmiştir. Şâfiî fakihî ve muhaddis Ebu Tahir İbrahim b. Hibetullah b. Müslim el-Barizî’den Hatibiyye Medresesi’nde şer’î ilimleri tahsil etmiş ve Ebu İshak eş-Şirâzî’nin *et-Tenbih* adlı eserini okumuştur. Ebu Amr İbn Reşik er-Rabai’den *Sahib-i Buhari*’yi rivayet hakkını elde etmiştir. Arap dili ve edebiyatını İbn Malik et-Tai’den okumuştur. Daha sonra Dimaşk’ta hadis öğrenimini sürdürmüştür.⁶

Nizamiye Medresesi’nde ilim tahsil etmiş, ulema ve medreseleriyle meşhur olup ilim tahsili için çokça ziyaret edilen Hama şehrinde de ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. İbn Cemâa daha sonraki yıllarda Şam ve Kahire toplumlarıyla da iç içe yaşamıştır. Dönemin siyasi şartları gereği Haçlı Seferleri ve Memlûk Devleti içindeki iktidar mücadeleleri, onun hayatında çocukluk döneminden itibaren etkili olmuştur.

İlk eğitimini ailesinden alan İbn Cemâa, yedi yaşındayken devrin önemli alimlerinden tarafından icazet almaya layık görülmüştür. Üstün yeteneğini fark eden Şemseddin Mekki b. Müsellem b. Allan el-Kaysî ve Ebü’l-Fazl İsmail b. Ahmed el-İraki, ona Buhari’nin *el-Edebü’l-Müfred*’ini rivayet etme icazetini verdiler. Aralarında Ebu Şâme el-Makdisî’nin de bulunduğu birçok muhaddisten icazet alan İbn Cemâa, düzenli öğrenimine Beşiriyye Medresesi’nde başlamıştır. Bu medresede hem babası hem de Şerafeddin Abdulaziz b. Muhammed el-Ensârî’den hadis ve dini ilimler okumuştur. Safedî’nin (ö. 764/1363) naklettiğine göre İbn Cemâa h. 650’de (m. 1252) yani henüz on bir yaşındayken el-Ensârî’den icazet almıştır.⁷

Arapça sözcük ve anlamlarının zihninde kolayca yerleşmesi için öncelikle kolay ayetleri ezberleyerek Kur’an talimine başlayan İbn Cemâa, on dört aylık bir süre zarfında Kur’an hıfzını tamamlamıştır. Kur’an hıfzının akabinde Kur’an ilimleriyle uğraşarak bu konuya ilişkin *Keşfu’l-Meânî ani’l-Müteşâbih mine’l-Mesânî* isimli kitabını telif etmiştir. Böylece İbn Cemâa henüz erken yaşta ilim hayatına katılmış, kürsülerde hitabetiyle de halka seslenme imkânı bulmuştur. Bu konu hakkında İbn Kesîr⁸ ve İbn Hacer⁹ eserlerinde ayrıntılı bilgi vermektedir.¹⁰

6 Bk. Sağlık, *İbn Cemâa’nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, 3.

7 Ebü’s-Safâ Salâhuddîn es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, 29 Cilt, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1997), 2/18-19.

8 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/163.

9 Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalani, *ed-Dürerü’l-Kâmine*, 4 Cilt, (Beyrut: Darü’l-Cil, 1993), 3/280-283.

10 Sağlık, *İbn Cemâa’nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, 9.

Şâfiî fakihî ve muhaddis Ebu Tahir İbrahim b. Hibetullah b. Müslim el-Bâ-rizî'den (ö. 738/1338) şer'î ilimleri Hatıbiyye Medresesi'nde tahsil etmiş ve bu arada Ebu İshâk eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *et-Tenbih* adlı eserini okumuştur. İbn Cemâa aynı zamanda Ebu Amr İbn Raşık er-Rabâî'den *Sabihu'l-Buhari*'yi rivayet konusunda icazet almıştır. Arap dili ve edebiyatını da İbn Malik et-Tâî'den (ö. 672/1274) öğrenmiş olup daha sonra Dımaşk'ta hadis öğrenimini sürdürmüştür. İbn Cemâa, Takıyyüddin İbn Rezin el-Âmirî'den de hadis dersi almış, dini ve edebî ilimlere ait birçok eseri okumuştur.¹¹

2. İbn Cemâa'nın Eserleri

İbn Cemâa'nın dönemin fikrî ve ilmî hayatına etkileri; talebeleri, medrese, hitabet, meşihat ve diğer görevleriyle gerçekleşmiştir. Ancak telif ettiği eserler ile tesiri, kendi döneminden sonra da etkili olması açısından daha ziyade önem taşımaktadır. Hakkında rivayet edilenlere göre İbn Cemâa, telif ettiği eserleri muhteva ve sayısı itibariyle zengin, verimi yüksek bir fikir adamı olarak görülmektedir. Burada İbn Cemâa'nın fikhî ve savaş hukukuna dair eserleri hakkında kısaca bilgi verilecektir.

2.1. Fıkhi Eserleri

2.1.1. *Huccetü's-Sülûk fî Mühâdâtı'l-Mülûk*

Devlet başkanı, vali ve ordu kumandanlarına takdim edilen veya onların yabancı devlet adamlarına verdikleri hediyelerin hükmüne dair siyaset ilmiyle ilgili bir çalışmadır.¹²

Mücirüddin tarafından bu isimle,¹³ Bağdatlı İsmail Paşa tarafından *Mühâdâtü'l-Mülûk*¹⁴ ismiyle, Muhyiddin Ramazan tarafından ise *Mahâretü'l-Mülûk*¹⁵ ismiyle zikretmiştir.¹⁶ Bu kitabın günümüzde mevcudiyetine dair bir bilgi yoktur. Bu kitabın mevzuu ana hatlarıyla günümüzde protokol başlığı altında incelenen hususlara tekabül eder.

11 Bk. Sağlık, *İbn Cemâa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, 9.

12 Akpınar, "İbn Cemâa", *DLA*, 19/391.

13 Mücirüddin el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celîl*, 2/480.

14 İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknun*, 1/393.

15 Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutâtî'l-Arabîyye, 1/34.

16 Bk. Sağlık, *İbn Cemâa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, 25.

2.1.2. *Evsaku’l-Esbâb*

Katib Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*’da, “*Evsakul Esbab*, Şeyh Muhammed b. Cema’a’ya aittir”¹⁷ demiştir.¹⁸ Bu kitabın Bedreddin b. Cema’a’nın torunu Muhammed b. Cema’a’ya (v.h.819/m. 1419) ait olduğu da ifade edilmektedir. Kitabın kime ait olduğu kesin bilinmediği gibi nerede bulunduğu da bilinmemektedir.¹⁹

2.1.3. *el-Umde fi’l-Abkâm*

Bu kitap, Şafii fıkhnı genişçe ele alan bir kitaptır. Şehâvî’nin zikrettiği eserin²⁰ günümüze ulaştığına dair bilgi bulunmamaktadır.

2.1.4. *Keşfu’l-Gumme fî Abkâmi Ebli’z-Zimme*

Kadı Mücirüddin,²¹ İsmail Paşa²² ve Muhyiddin Ramazan tarafından zikredilen bu kitabı Davudi, *Kitab fî’l-Kenais ve Abkamihâ* adıyla kaydeder.²³ Hiçbir kaynak bu kitabın bulunduğuna işaret etmemiştir. Ancak kitap konu itibari ile İslam devleti vatandaşları olmaları sebebiyle Yahudi ve Hristiyanlarla ilgili hükümler içermektedir.²⁴

2.1.5. *et-Tâa fî Fazîleti Salâti’l-Cemâa*

Kadı Mücirüddin,²⁵ İsmail Paşa²⁶ ve Muhyiddin Ramazan tarafından *et Taa fî Faziletül Cema’a* adıyla zikredilmiştir. Bu kitap da günümüze ulaşamayan kitaplar arasın-

17 Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, 1/200.

18 Bk. Sağlık, *İbn Cemâa’nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, 26.

19 Halef, *el-Kadi Bedrüddin*, 271.

20 Ebü’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*, 12 Cilt, (Beyrut: Daru Mektebeti’l-Hayat, t.y.), 1/59.

21 Mücirüddin el-Hanbeli, *el-Ünsü’l-Celil*, 2/480; İsmail Paşa, *İzabu’l-Meknun*, 2/362.

22 İsmail Paşa, *İzabu’l-Meknun*, 2/76, 362; a. mlf., *Hediyetü’l-Arifin*, 2/148.

23 Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Davudi, *Tabakatü’l-Müfessirin*, thk. Ali Muhammed Ömer, 2 Cilt, (Kahire: Dâru Vehbe, 1972/1392), 2/49.

24 Bk. Sağlık, *İbn Cemâa’nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, 27.

25 Mücirüddin, *el-Ünsü’l-Celil*, 2/480.

26 İsmail Paşa, *İzabu’l-Meknun*, 2/76; a. mlf., *Hediyetü’l-Arifin*, 2/148.

da olup Kur'an, Sünnet, sahabe ve tâbiun kavilleriyle namazın cemaatle kılınması, cemaatle namaz kılmak için çalışma ve onun fazileti hakkındadır.²⁷

2.1.6. *el-Mesâlik fî İlmi'l-Menâsik*

İzzeddin İbn Cemaâ,²⁸ Davudi²⁹ ve Katib Çelebi³⁰ tarafından hakkında bilgi verilen eserin günümüze ulaştığına dair malumat bilinmemektedir.³¹

Katib Çelebi³² ve Muhyiddin Ramazan³³ kitabı bu isimle, İsmail Paşa ise *el-Mesâlik fî Ulûmi'l-Mesâlik*³⁴ adıyla zikretmiştir.³⁵ Bu kitabın nerede bulunduğu na dair bilgi bulunmamaktadır. *El-Mesâlik fî İlmi'l-Menâsik*, Kadı Bedreddin İbn Cemaâ'nın on babdan oluşan bir eseridir. Her babı on fasıla ayırmıştır. Birincisi, hacın, umrenin, Mekke'nin fazileti; ikincisi hacca gitmeye azmetme; üçüncüsü hac'a çıkış başlangıcı; dördüncüsü ihram ve mikatlar; beşincisi Mekke'ye giriş, tavaf ve sa'y; altıncısı Arafat'ta vakfe; yedincisi Müzdelife ve Mina ifâdası; sekizincisi umre ve Mekke-i Mükerreme'nin makamının adabı; dokuzuncusu tehallül çeşitleri ve hükümleri; onuncusu Hz. Muhammed'i (s.a) ziyaret adabı hakkındadır.³⁶

Altı kez hacca giden İbn Cemaâ'nın³⁷ h.713 (m.1314) yılında Arafat vakfesinde yaptığı dua ayrıca zikredilmiştir.³⁸

27 Bk. Sağlık, *İbn Cemaâ'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, 27.

28 Abdülaziz b. Muhammed b. İbrâhim İzzeddin İbn Cemâa, *Hidayetü's-Salik ileli'l-Mezahibil-Erbâa fî'l-Menasik*, thk. Nureddin Itr., 3 Cilt, (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1994), 1/192.

29 Davudi, *Tabakatü'l-Müfessirin*, 2/49.

30 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, 2/1663.

31 Halef, *el-Kadi Bedrüddin*, 255-256.

32 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, 2/1663.

33 *Mecelletü Ma'bedi'l-Mabtutati'l-Arabiyye*, 1/36.

34 İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin*, 2/148.

35 Bk. Sağlık, *İbn Cemaâ'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, 27.

36 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, 2/1663.

37 Safedi, *A'yanü'l-Asr*, 4/211.

38 Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1800/8.

2.1.7. *Tenkîbu’l-Münâzara fî Tasbîbi’l-Mubâbere*

Kadı Mücirüddin³⁹ ve İsmail Paşa⁴⁰ tarafından zikredilen bu eseri İbn Cemaa, Melik Nasır’ın isteğiyle h. 704 (m. 1304) yılında yazmıştır. Eser, İslam hukukunda ziraat ortaklığı hususunu işlemektedir. Biri müellif hattıyla Madrid Escorial Library’de,⁴¹ diğeri Dublin Chester Beatty’de⁴² olmak üzere iki nüshası mevcut olan⁴³ eser üzerinde Mahmud Abdullah, Pencap Üniversitesi’nde yüksek lisans yapmıştır.⁴⁴

Müzâraa meselesi, devlet adamlarının meşgul olduğu, dönemin önemli sorunlarından olup İbn Cemaa, alimlerin muhtelif görüşlerini açık bir şekilde beyan etmiş, müzâraa ve muhâbere arasındaki farkı, müzâraayı caiz gören ve görmeyenlerin iddialarını açıklamıştır.⁴⁵

2.2. Savaş Hukukuyla İlgili Eserleri

2.2.1. *Tabrîru’l-Abkâm fî Tedbîri Ehli’l-İslâm*

Kâtib Çelebi⁴⁶ ve Kadı Mücirüddin⁴⁷ eserlerinde bu kitaptan yukarıdaki isimle bahsetmiştir. Bağdatlı İsmail Paşa eseri *Tabrîru’l-Abkâm fî Tedbîri Ceyşi’l-İslâm*⁴⁸

39 Mücirüddin, *el Ünsü’l-Celîl*, 2/480.

40 İsmail Paşa, *İzâbu’l-Meknûn*, 1/331; a. mlf., *Hedîyyetü’l-Arifîn*, 2/148.

41 nr. 1598/2.

42 nr. 4577.

43 Derenbourg, 3/151; Arberry, nr. 4577.

44 Halef, *el-Kadi Bedrüddin*, s. 257; Bedreddin İbn Cemaa, *Keşfu’l-Meânî*, neşredenin girişi, 38. Bu eser, Allame Bedreddin İbn Cemaa’nın 7 varakadan oluşan, Escorial Library’de 7-1598 rakamlı olarak mahfuz, küçük bir risalesidir. Arap Devletleri Üniversitesi Yazmalar Enstitüsü Escorial başlığı altında bunu nakletmiş olup Enstitü’de mikrofilm nüshası bulunmaktadır. Her sayfa 18, 20 satırdan müteşekkil olup mukaddime 16 satırdan ibarettir.

Bu risaleyi Bedreddin İbn Cemaa sultanın müzâraa konusuyla ilgili bir suali üzerine kaleme almıştır. Eserin başında besmeleden sonra hamd ve salâtu selam getirilir ve “müzâraa meselesi tüm insanların ihtiyaç duyduğu önemli bir mesele olup hakkında birçok ihtilaf bulunmaktadır. Ben de bu mevzuyu kısaca araştırıp işarette bulundum. Allah Teâlâ hata ve kusurları bağışlar. Tevfik Allah’tandır. O, kerim ve rahim olandır.” diyerek mukaddimesini sunar.

45 Sağlık, *İbn Cemaa’nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, 28.

46 Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, 1/356.

47 Mücirüddin, *el Ünsü’l-Celîl*, 2/480.

48 İsmail Paşa, *İzâbu’l-Meknûn*, 1/231.

olarak Brockelmann ise *Tabrîru'l-Abkâm fî Tadbîri Milleti'l-İslâm* ismiyle zikretmiştir.⁴⁹

On yedi bölümden oluşan eserde İslam toplumunda idare, kanun hakimiyeti, ordu ve askeri düzen, devletin gelir ve giderleri, cihad, savaş hukuku, azınlıklarla ilgili dini hükümler vb. meseleler yer almıştır.⁵⁰ el-Melikü'l-Eşref Halil için yazıldığı sanılan kitap,⁵¹ İslam'ın siyasi fikrini yenileme çabası yanında zamanındaki yönetim sistemleri hakkında değerlendirme yapması bakımından da büyük önemi haizdir. Hans Kofler tarafından Almanca çevirisiyle birlikte yayımlanan eseri⁵² ayrıca Fuad Abdülmünim Ahmed neşretmiştir.⁵³ İbn Cemâa'nın bu eseriyle İbn Teymiyye'nin *es-Siyâsetü's-Şer'iyye*'si arasında ortak noktalar bulunmakta olup Ann K.S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam* adlı eserinin dokuzuncu bölümünde bu iki alime göre halifenin görevden alınması hususunu zikretmiştir. *Tabrîru'l-Abkâm*'ın birçok nüshası yazma eser kütüphanelerinde bulunmaktadır.⁵⁴

Eser, on yedi bab şeklinde taksim edilmiştir. Birinci bab devlet başkanlığı kurumunun gerekliliği, ikincisi devlet başkanının hakları ve görevleri, üçüncüsü vezirlik/devlet başkan yardımcılığı, dördüncüsü komutanlık, beşincisi devletin sosyal görevleri, altıncısı askeriye, yedincisi askeriye'nin ödenekleri, sekizincisi vazifeler, dokuzuncusu binek ve silah, onuncusu divan, on birincisi cihad, on ikincisi cihad şekilleri, on üçüncüsü ganimet, on dördüncüsü ganimetlerin taksimi, on beşincisi sulh ve eman, on altıncısı isyankarlarla savaş, on yedincisi zimmet anlaşması ve hükümleri hakkındadır.

49 Halef, *el-Kâdî Bedrüddîn*, 260.

50 Bk. Sağlık, *İbn Cemâa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, 24.

51 Brockelmann, *GAL*, 2/89.

52 *Islamica*, 1934, 6/349-414;1935, 7/1-64, Almanca çevirisi 31 sayfa.

53 Devha [Katar] 1985, 1988.

54 H. 1144 Âdî Cemil kalemîyle yazılmış Mektebetü'l-Mısıriyye'de 3638 rakamlı ve 50 varaklı olarak yer almaktadır. Ayrıca Türkiye'de Ayasofya'da Sultan Mahmud Mektebinde 2852 rakamıyla 148, 150 varak ve 15 satırlı olarak mevcuttur. Bu nüsha 10. asırda yazılmıştır. Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye'de ve Sultan Gazi Mahmud Han Kütüphanesi'nde 19728 rakamıyla mevcuttur. Kara Mustafa Paşa'da 401 rakamlı, İskenderiyye'de 43, 349/414 rakamıyla, Berlin'de 5613 rakamlı olarak yer almaktadır.

2.2.2. *Tecnîdü’l-Ecnâd ve Cibâtü Eblî’l-Cibâd*

Tabrîru’l-Abkâm’ın birinci, ikinci, altıncı, yedinci, sekizinci bölümlerinin yeniden işlendiği, el-Melikü’l-Eşref için telif edilmiş bir eserdir. Üsâme Nasır en-Nakşibendi tarafından tek nüshasına dayanılarak *Muhtasar fî fazlî’l-cibâd* adıyla ve *Müstenedü’l-Ecnâd* eseriyle birlikte yayımlanmıştır.⁵⁵ Abdülcevâd Halef’in de neşrettiği eserin⁵⁶ çeşitli nüshaları mevcuttur.⁵⁷

İsmail Paşa⁵⁸ ve Muhyiddin Ramazan⁵⁹ bu kitabı zikretmiştir. Kitabın isminden de anlaşıldığı üzere mevzuu; İslam ordusunun himayesi için gençler yetiştirmek ve ordunun tanzimi, genel seferberlik halinde yardımlaşmak için gerekenler ve askerlik biliminde “Silahlı Kuvvetler İdaresi ve Tanzimi” adıyla ele alınan hususlar üzerine-
dir.

2.2.3. *Müstenedü’l-Ecnâd fî Âlâti’l-Cibâd*

İdarecilere uyma, cihad, askerlik, savaş yöntemleri, orduyu destekleme gibi hususları otuz bölümde konu alan bu çalışma, Üsâme Nâsır en-Nakşibendi tarafından yayımlanmıştır.⁶⁰ Eserin yazma nüshaları da mevcuttur.⁶¹ Ayrıca Kadı Mücürüddin⁶² ve İsmail Paşa⁶³ bu eseri İbn Cemâa’ya nispet etmektedir.

55 Bağdat 1983.

56 Kahire 1994.

57 (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Fatih, 5455/2; Ayasofya, 3124/1) ve Berlin Kraliyet (Ahlwardt, 5/115) kütüphanelerindeki nüshalarında eksik olan devlet divanlarıyla ilgili beşinci bölümü Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki diğer bir nüshada (Ayasofya, 2954/3) yer almaktadır.

58 İsmail Paşa, *Hediyetü’l-Ârifin*, 2/148; a. mlf., *Îzabu’l-Meknûn*, 1/229.

59 *Mecelletü Ma’bedi’l-Mahâtûti’l-Arabiyye*, 1/36.

60 Bağdat 1983.

61 Eserin bu neşirde dikkate alınmayan iki nüshası Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, (Fatih, 5455/1) ve İstanbul Üniversitesi, (Ayasofya, 5832, 23 varak) kütüphanelerinde bulunmaktadır.

62 Mücürüddin, *el-Ünsü’l-Celil*, 2/480.

63 İsmail Paşa, *Hediyetü’l-Ârifin*, 2/148; a. mlf., *Îzabu’l-Meknûn*, 20/478.

3. *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cibâtü Ebli'l-Cibâd*

Memlûk dönemi alimlerinden olan İbn Cemâa'nın siyaset ve cihad hususlarını işlediği *Tabrîru'l-Abkâm fî Tedbiri Ebli'l-İslâm, Müstenedü'l-Ecnâd fî Âlâti'l-Cibâd ve Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cibâtü Ebli'l-Cibâd* adlarını taşıyan üç eseri bulunmaktadır.⁶⁴ Müellifin bu eserleri yazdığı tarihler kesin olarak bilinmemekle birlikte ilk olarak *Müstenedü'l-Ecnâd*'ı, daha sonra *Tabrîru'l-Abkâm*'ı ve son olarak da *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ı yazdığı tespit edilmektedir. Müellif, *Tabrîr*'de *Müstened* eserini,⁶⁵ *Tecnîd*'de ise *Tabrîr* eserini⁶⁶ zikretmektedir. *Tecnîd* eserin dönemin meliki Halil el-Eşref'in talebi üzerine yazıldığını çalışmanın mukaddimesinde belirtmektedir.⁶⁷ Buna göre söz konusu eserlerin telif tarihinin, Halil Eşref'in hükümdar olduğu hicri 690-693 zamanından sonrası olmadığı kesindir.

İlk yazılan eseri olan *Müstenedü'l-Ecnâd* rivayet ağırlıklı üslupla ele alınmıştır. Bu eserde cihadın fazilet ve önemi üzerinde durulmuştur. *Tabrîr*'de ise düzen ve konuların işleniş bakımından bazı farklılıklar olsa da *el-Abkâmü's-sultâniyye* türünde eserlerin yöntemi izlenmiştir. *Tabrîr*, *Müstened*'e kıyasla daha düzenli ve tertipli olup içerik ve konuların ele alınışı bakımından daha yoğun ve ayrıntılıdır. İbn Cemâa *Müstened* ile bir nevi *Tabrîr*'in alt yapısını teşkil etmiştir. *Tecnîd* eseri ise çoğunlukla *Tabrîr*'de yer alan çeşitli konuların bazen daha geniş izahlara yer verilerek kimi zaman da kısaltılarak yeniden işlenmesinden ibarettir.⁶⁸

50 varaktan oluşan *Tecnîdü'l-Ecnâd* dört babı ihtiva etmektedir. *Tecnîd*'in Leipzig nüshası ise 53 varaktan oluşmaktadır. Tahkik çalışmamızda bu nüshanın muhakkiki Abdülcevâd Halef'in bab ve fasıl başlıklarına yer verilmektedir. *Risâletü'l-Muhtasar* nüshası ise *Kitabu Eşraki't-Tevarih* içinde 131-155 varakları arasında divan konulu be-

64 Müellifin *Hucetü's-sülûk fî mübadatil-müluk* eseri de siyasetle ilgilidir. Fakat eser günümüze ulaşmadığı için yalnızca zikredilen kitapları göz önünde bulundurulmuştur.

65 Ebû Abdullah el-İmam Bedruddin İbn Cemâa, *Tabrîru'l-Abkâm fî Tedbiri Ebli'l-İslâm*, thk. Fuad A. Ahmed, (Katar: Dârü's- Sekafe, 1408/1988), 162.

66 Ebû Abdullah el-İmam Bedruddin İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cibâtü Ebli'l-Cibâd*, yazma eser 1-50 varak, (Ayasofya 3124), 7a.

67 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, v. 6a.

68 *Tecnîdü'l-Ecnâd*, *Tabrîru'l-Abkâm* eserin birinci, ikinci, altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu bölümlerinin tekrardan ele alındığı bir eser olup şu bölümlerden müteşekkildir: a) Sultan ve Fazileti, Sultanın Önemi ve Adaleti, b) Ordu İstihdamı, Savaş Araç-Gereçlerinin Hazırlanması, c) Ordu Atası, Atanın Verileceği Yerler ve İktâların Çeşitleri, d) Ordu Atasının ve Mücahitlerin Hak Ettikleri Miktarın Belirlenmesi.

şinci babıyla birlikte yer almaktadır. Beşinci babı içermesi ve muhtevası sebebiyle tahkik bölümünün ana nüshası kabul edilmiştir. Diğer bir nüsha olan *Müstenedü’l-Ecnâd* ise harp aletleri, savaş metot ve teknikleri, ordu düzeni ve askeri idare gibi konuları ele alan rivayete dayalı bir eserdir. Bu eserin 88-155 varakları arasında *Tecnîd*’in konuları işlenmektedir. Tahkik çalışmamızın nüshalarından olan ve ana metnini oluşturan *Tabrîru’l-Abkâm* ise on yedi baktan oluşmaktadır. Aynı zamanda *Tecnîd* eseri, *Tabrîr*’in birinci, ikinci, altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu bablarının muhtasarıdır.⁶⁹

Tabrîru’l-Abkâm’ın anılan bölümlerinin yeniden işlendiği *Tecnîdü’l-Ecnâd*, Üsâme Nasır en-Nakşibendi tarafından tek nüshasına dayanılarak *Muhtasar fî fazlî’l-cihad* adıyla ve *Müstenedü’l-Ecnâd fî Âlâtî’l-Cihâd* kitabıyla birlikte yayımlanmıştır.⁷⁰ Abdülcevâd Halef’in de neşrettiği bu eserin⁷¹ çeşitli nüshaları bulunmaktadır.⁷² Söz konusu eseri tahkik edip neşre hazırlayan Abdülcevâd Halef eserin adını kaynaklarda geçtiği gibi *Tecnîdü’l-Ecnâd ve Cihâtü’l-Cihâd* olarak vermiştir.⁷³ Bununla beraber Cemil Akpınar, *Tecnîdü’l-Ecnâd ve Cihâtü Ehlî’l-Cihâd* ismini kullanmayı tercih etmiş ve bu neşirlerde esas alınan nüshalarda bulunmayan devlet divanıyla ilgili bölümün (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2954/3) mevcut olduğunu belirtmiştir.⁷⁴ Söz konusu bu eser, *Risaletü’l-Muhtasar fî Tecnîdî’l-Cüyüş ve’l-Cihâd*, adıyla 5. bölüm olan divan babı ilaveli nüsha olarak yer almaktadır.⁷⁵

Tecnîdü’l-Ecnâd bibliyografik kaynaklarda ittifakla İbn Cemâa’ya dayandırılmaktadır.⁷⁶ Söz konusu kaynaklarda eserin tam ismi verilirken “ehli’l” kısmı geç-

69 Cemil Akpınar, “İbn Cemâa”, *DİA*, 19/391.

70 Bağdat 1983.

71 Kahire 1994.

72 Süleymaniye (Fatih, 5455/2; Ayasofya, 3124/1) ve Berlin Kraliyet (Ahlwardt, 5/115) kütüphanelerindeki nüshalarında eksik olan devlet divanlarıyla ilgili beşinci bölümü Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki diğer bir nüshada (Ayasofya, 2954/3) yer almaktadır.

73 Hafız Ahmed Yar, bu eseri Ezher Üniversitesi’nde 1976 yılında yüksek lisans tezi olarak çalışmıştır.

74 Akpınar, “İbn Cemâa”, *DİA*, 19/391.

75 *Risaletü’l-Muhtasar fî Tecnîdî’l-Cüyüş ve’l-Cihâd*, (Bu eser, 5. Bölüm Divan babı ilaveli *Tecnîdü’l-Ecnâd*’ın nüshası olup *Kitabu Eşrakî’t-Tevârih* eserinin içinde yer almaktadır. Bk. İlgili aralık; 131-155 varak, (Eserin tamamı 160 varaktır.) (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya 2954/3).

76 Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâbü’l-Meknûn*, 1/229; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü’l-Ârifîn*, 2/148. Yazma nüshaları için bk. (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya, 003124/1), 43; (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya, 2954/2), (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Fatih, 5455/3).

memektedir. Nitekim eseri tahkik edip neşre hazırlayan Abdülcevâd Halef de eserin adını kaynaklarda geçtiği şekilde *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtü'l-Cihâd* olarak zikretmiştir.⁷⁷ Bir diğer tahkikli neşri, Üsâme Nâsir en-Nakşibendi tarafından *Müstenedü'l-Ecnâd fî Âlâti'l-Cihâd* ile birlikte *Muhtasar fî Fazli'l-Cihâd* adıyla yapılmıştır.⁷⁸ Cemil Akpınar, *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtü Ebli'l-Cihâd* ismini kullanmayı tercih etmiş ve bu neşirlerde esas alınan nüshalarda bulunmayan devlet divanıyla ilgili bölümün Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2954/3'teki nüshada var olduğunu belirtmiştir.⁷⁹ Biz de çalışmamıza konu olan *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ın Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 003124/1 nüshasını dikkate alarak konu başlığımızda *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtü Ebli'l-Cihâd* adını tercih ettik.

4. Literatürdeki Yeri

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd* isimli eserinin literatürdeki yerini ortaya koymak için öncelikle İslâm'da harp fikhının doğuşu, tekevvünü ve gelişimine kısaca değinmek gerekirse İslâm siyasi fikhının gerek İslami medeni ilimler itibarıyla ilmen gerek ibadetler fikhının yanında muamelat fikhı olarak “askerî fikh” veya “savaş fikh” olarak zuhur ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim Medine-i Münevver'e İslâm devletinin kuruluşu sırasında askerî müesseselerin de tesisi söz konusudur. Sonrasında ise bu kurum ve kurallar asırlar boyunca savaş için ordu hazırlığı, harp aletleri hazırlama, savunma ve saldırı düzeni tesis etme gibi yollarla gelişme göstermiştir. Literatürde de bu husus savaşa hazırlık gibi mevzularla cüzi de olsa fikh kitaplarında yer almaya başlamıştır. Zaman içerisinde “askerî fikh” konusunda önemli çalışmalar yapılarak *siyaset-i şer'iyye* kitaplarında konuya dair çeşitli mevzular ele alınmıştır. Buna Mâverdî'nin *el-Abkâmu's-sultâniyye* adlı eserinin dördüncü babı olan cihad emirliği mevzuu örnek olarak gösterilebilir. Söz konusu babda askerlerin düzeni, harb/savaş eğitimi, ordu emirinin yapması gerekenler, düşmanla karşılaşma ve savaş durumu gibi mevzular işlenmektedir. Ayrıca *el-Abkâmu's-sultâniyye*'nin 18. babında yer alan ordu düzeninin sağlanması hususunda divan ve askerlerin atâ tak-

77 Hafız Ahmed Yar, bu eseri Ezher Üniversitesi'nde 1976 yılında yüksek lisans tezi olarak çalışmıştır.

78 Ebû Abdullah el-İmam Bedruddin İbn Cemâa, *Kitabu Müstenedü'l-Ecnad fî Âlâti'l Cihâd ve Muhtasar fî Fazli'l-Cihâd*, thk. Üsâme Nâsir en-Nakşibendi, (Şam: Darü'l-Vesâik, 1428/2008). Diğer eserler için bk. İbn Cemâa, *Müstenedü'l-Ecnâd*, 17 (naşirin mukaddimesi).

79 Akpınar, “İbn Cemâa”, *DİA*, 19/391.

diri konusu, daha önce görülmemiş müstakil bir çalışma olarak yer almıştır. Aynı şekilde Ebu Ya’lâ el-Ferrânın (ö. 458/1066) cihad emirliği mevzuunu ele alırken askerleri mürtezika ve mütetavvia olarak taksimi, ordu komutanının görevleri hususu, ordunun birliklerine göre taksimi, arıflerin tayini, her birliğe sancak ve bayrak akdedilmesi gibi hususları incelemesiyle bu alanın büyük bir gelişim gösterdiği görülmektedir. Ne var ki bu alandaki yazılar ve çalışmalar hicri 6. asrın ortalarında zuhur eden *siyaset-i şer’iyye* ve *abkâmu’s-sultâniyye* olarak meşhur olan kitapların genel siyasi fıkına dair cüzi meseleleri ihtiva etmekten öte geçmemektedir.

Hicri 7. yüzyılın ortalarında ise Bedrüddin İbn Cemâa “savaş fıkı”nı içeren konuları ele alarak eserleriyle bu alanı geliştirmiştir. Böylece İbn Cemâa’nın telif ve çalışmaları ile mevzuu itibariyle bu alandaki açığı kapattığı özellikle de “*Tecnîdü’l-Ecnâd ve Cibâtu’l-Cihâd*” adlı kitabı ile müstakil bir eser ortaya koyduğu görülmektedir. Bu eser küçük hacimli de olsa kolay anlaşılır ve ulaşılabilir olması bakımından önem arz eder. Ayrıca söz konusu eser Ortaçağ’da askerî harp nizamı için gerekli asker hazırlığı, askerî idare ve düzeni gibi konuları ele alması bakımından özel ve örnek bir müstakil kitap olarak tarihteki yerini almıştır.

Bu kitabın o dönemin sultanı Melik Eşref Halil b. el-Melik Kalavun (öl. 689/1290) için kaleme alındığı muhakkaktır. Nitekim İbn Cemâa, eserinin mukaddimesinde dönemin hükümdarı el-Melikü’l-Eşref Halil’e dua ve hayır dileklerinde bulunduktan sonra onun din ve devlet için yaptıkları bazı tasarrufları anlatmaktadır.⁸⁰ Sultanın kendisinden devletin asli teşkilatının, ordu teçhiz ve yönetiminin, askerlerin maaş ve miktarlarının hükümlerini kapsayacak bir muhtasar kaleme almasını talep ettiğini, kendisinin de tüm bu amaçları içeren, bununla birlikte sünnet, âsâr ve fıkıh çevrelerinin görüşlerine (akvalü eimmeti ulemai’l-emsar) muvafık, mütalaası kolay, ulaşılması rahat olan bu muhtasarı kaleme aldığını belirtmektedir.⁸¹ İbn Cemâa’nın eseri yazmasının temel gayelerinden bir diğeri de din, devlet ve şeriatın muhafazası için cihad görevinin fazileti, önemi ve bu uğurda yapılması gerekli olanların zikredilmesidir. Eser, genel olarak ordu düzeni, cihadın fazileti, cihad

80 Bunlar; onun, reâyâyâ adaletle muamele ettiğini, onları iyiliklerle donattığını, insanların maslahatına ve devletin mamurluğuna itina gösterdiğini, askerlerin sayısını arttırdığını ve onları teçhiz ettiğini, sınır boylarının güvenliğini sağladığını, cihat farzasını yerine getirmek için canı ve malıyla çaba gösterdiğini belirtir. İbn Cemâa, *Tecnîdü’l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 6a-7a.

81 İbn Cemâa, *Tecnîdü’l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124) ,7a-b.

için gerekli araç gereçlerin elde edilmesi, Müslümanların ve ordularının bekası için gençlerin cihad bilinciyle yetiştirilmesi hususlarına yer vermektedir.⁸²

Ayrıca şunu da ifade etmek gerekir ki; Alman müsteşrikleri bu eserin önemini belirtip İbn Cemâa'nın bu alanda ilk olduğuna ve ilmî çalışmalarıyla temayüz ettiğine işaret etmektedir. Bu sebeple İbn Cemâa'nın bu alandaki ilmî çalışmalarına teveccüh göstermişler ve onun fikrî ve ilmî verimliliği sebebiyle kendisinden faydalanılan önemli âlimler arasında yer aldığını belirtmişlerdir. Nitekim müsteşrik Alman Hans Kofler Bedreddin İbn Cemâa'yı konu alan bir makaleyi *Islamica* isimli Alman dergisinde 1935, 1936 ve 1938'de üç parça halinde yayımlamıştır.⁸³ Hans Kofler bu makalesinde İbn Cemâa'nın *Tabrîru'l-Abkâm fî Tedbîri Ehli'l-İslâm* ismiyle maruf kitabını neşir ve tercüme edip konuyu İslami asırlarda İslam yönetimi ve kanunları çerçevesinde bir müsteşrik bakış açısıyla incelemiştir. Bununla birlikte İbn Cemâa'nın eserleri ve çalışmalarıyla hem İslam hem de Batı dünyası ilim ve fikir hayatında ilgili literatürde mümtaz bir konuma sahip olmuştur. Bu bakımdan Alman dergisi *Islamica*'da bu konuda makalesi yayımlanan Hans Kofler bu mevzudaki çalışmalarıyla İslam ve Batı dünyasında önemli yer tutmaktadır.

Hulasa İslami askerî müessese ile ilgili alana hasredilmiş ilk eser olma niteliğini taşıyan *Tecnîdü'l-Ecnâd* hacminin küçük olmasına rağmen Ortaçağdaki İslami harp sanatı ve nizamına dair önemli bilgiler içermektedir. Aynı zamanda bu eser, İslam'da askerî müessese bakımından savaş için askerî hazırlık nizamını açıklayan ve harp aletleri hazırlıklarını anlatan bir hatırlatma niteliği taşımaktadır. Öyle ki bu çalışma günümüzde muasır nizamlarda "Silahlı Kuvvetler İdaresi ve Tanzimi" mahiyetinde değerlendirilebilecek bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

5. Muhtevası

İbn Cemâa'nın, (تجنيد الاجناد وجهات أهل الجهاد) *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cibâtu Ehli'l-Cihâd* adlı eseri ahkâmû's-sultâniyye tarzında muhtasar bir eser olup tamamı 92 varaktan oluşan ve ilk 50 varak çalışmamıza konu olan *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cibâtu Ehli'l-Cihâd* metnidir. Sonraki varaklar (50-80), "*Kitâb fîhi erbaûne hadis li Nevevî*"

82 İbn Cemâa, *Muhtasar fî Fazli'l-Cihâd*, thk. Üsâme Nasır en-Nakşibendi, (Şam: Darü'l-vesâik, 1428/2008), 99-100.

83 Hans Kofler, "Handbuch des islamischen Staats- und Verwaltungsrechtes von Badr-ad-din ibn Ğamâ'ah", *Islamica*, 6/349-414; 7/1-64, (Almanca çevirisi 31 sayfa).

adıyla genelde iman, amel, ihlas, İslam şartları, Kur’ân ve sünnete ittiba, cihad, emr-i bi’l-ma’ruf ve nehy-i ani’l-münker, helal-haram, hayır-şer durumları, güzel ahlak, ihsan, takva, ibadetler, sadaka, zühd, adalet, müminlerin dayanışması, Allah’a yakınlaşmanın yolu ve O’nun mağfireti gibi konuların işlendiği hadislerin yer aldığı bölümdür. Kitabın son bölümü (80-92 varak arası) “*Bânet suâd fî medhi sey-yidi’l-ibâd*” adıyla Ka’b b. Züheyr’in Hz. Peygamber’e ithafen yazdığı kasidesinden oluşmaktadır.

Beş babdan oluşan bu eserin temel konuları ve babları şunlardır:

1. Bab: Sultan, fazileti ve adaleti hakkında
2. Bab: Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve cihad/savaş için silah hazırlama
3. Bab: Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktâi sahih olan durumlar
4. Bab: Askerlere maaş takdir edilmesi ve cihad/savaş ehlinin hak ettikleri
5. Bab: Divanın tanzimi ve sultan divanının kısımları

İşlenen konular itibariyle tipik bir *el-Abkâmü’s-sultâniyye* türü olan eserin, her bölümü kendi içinde fasıllara ayrılmaktadır. Konuların sıralanışı, ele alınış şekli ve kitabın tertibi bakımından düzenli bir eser özelliği taşımaktadır. Görülmektedir ki bu konulara dair yazılan eserlerin mahiyetinde olduğu gibi İbn Cemâa da kitabının birinci bölümünü “İmâmet” bahsine ayırmıştır. Burada sultanın imameti ve fazileti ile idaresinde adaletin önemi konularına yer vermiştir. Mevzua giriş sadedinde ise imâmetin gerekliliğini ve varlık gayesini vurgulamıştır.⁸⁴ Bu noktada dini muhafaza edecek, Müslümanların dünyevi işlerini düzenleyecek, mazlumu koruyup zalime engel olacak, hakkı yerli yerine koyacak ve sahibine verecek bir imam tayin etmenin gerekli olduğuna dikkat çekmiştir. Böylece imamın tayin edilmesiyle memleket ve insanlar salah ve huzura kavuşacak, fesat yolları giderilecektir. Bunu da hakkıyla yerine getirecek bir sultanın olmasına bağlayıp hükemadan şu rivayeti nakletmiştir:

84 İmâmetin gerekliliği için bk. Ebu Yala Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ, *el-Abkamü’s-Sultaniyye*, (Beyrut: 1983), 19; Ebu Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el İktisâd fî’l-i’tikâd*, (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1983), 127; Ebû’l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed en-Nesefî el Hanefî, *Tefsîratü’l-Edille fî Usûli’d-dîn*, 2 Cilt, (Dımaşk: Institut Français de Damas, 1993), 2/1103-1104; Ebu Bekr İbn Ebi Rendeka et-Turtuşî, *Sirâcu’l-Mülûk*, (İskenderiyye: el-Matbaatü’l-Vataniyye, 1872), 47-49; M. Ziyaüddin Rayyis, *en-Nazariyya-tu’s-Siyâsiyyetu’l-İslâmiyye*, (İslâm’da Siyasi Düşünce Tarihi), Kahire, 1976, 124-136.

“Sultanın kırk yıllık zulmü, reâyânın bir anlık sultansız kalmasından daha hayırlıdır”.⁸⁵

İbn Cemâa, sultanın Allah'ın kulları için bir lütuf olduğunu, onun vasıtasıyla fesadın kaldırıldığını belirtmiştir. Ayrıca sultanın adil olması, heva ve hevesine sahip çıkması, namazları ikame etmesi, oruçları tutması, iyiliği emredip kötülükten alıkoyması şartlarını ifa etmesiyle Allah'ın ona vaat ettiği zaferi ihsan edeceğini ifade etmiştir.⁸⁶ Bu noktadan hareketle İbn Cemâa her ne kadar imâmet için bir tanım geliştirmemişse de Mâverdî'nin; “Dini muhafaza ve dünya işlerini deruhte etme konularında nübüvvete haleflik etmek”⁸⁷ şeklindeki imâmet tanımının içeriğini zikretmiş ve o tanımı benimsemiştir.⁸⁸ Tanımda imama yüklenen “dini muhafaza etme” ve “dünya işlerini deruhte etme” sorumluluğu, önemli bir konudur. Nitekim bu imâmetin varlık gayesine dayalı olup güçlü bir merkezî devlet yapısına vurgu yapıldığına dair bir girişim olarak da değerlendirilebilir.⁸⁹

Görülmektedir ki ilk bölüm askerî müessese için en üst kumandan olması itibarıyla sultan ve fazileti hakkındadır. Buna göre askerî müessese, siyasi hakimiyet nizamının dayanağı ve kaidesidir. Zira bu askerî müessese/kurum olmaksızın siyasi nizam ayakta duramaz. Hâkim (idareci) olmaksızın da bu askerî müessese/kurum, meşru kuvvet/siyasi egemenlik kaidesi kaybolup gider. Müellif bu konuda der ki: Allahu Teâlâ şöyle buyurmaktadır: ﴿وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ﴾ “İnsanların bir kısmının diğerini def etmesi olmasaydı yeryüzü fesat olurdu.”⁹⁰

Bu ayetin tefsiriyle ilgili şunlar söylenebilir: Allahu Teâlâ yeryüzünde bir sultan ikame etmeseydi güçlü olan zayıfı mahveder, mazlum zalimden hakkını alamaz ve mutlaka kuvvetli olan zayıfları helak ederdi. Böylece insanların bir kısmı diğerine haksızlık eder dururdu. Sonra Allah kullarına sultan ikame etmekle onlara minnet

85 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 9a. Bu sözün başka bir rivayet şekli için bk. Turtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk*, 48.

86 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 6a-b.

87 Ebül-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdî, *el-Abkamü's-Sultaniyye ve'l-Velâyetu'd-Diniyye*, thk. Ahmed Mübârek el-Bağdadi, (Kuveyt : Mektebetu Dâri İbn Kuteybe, 1409/1989), 15.

88 Başka bir imâmet tanımı için bk. Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî, *Gıyâsü'l-Ümem fi'l-tiyâsi'z-Zulem*, thk. Abdulazim ed-Deyb, (Mısır : Mektebetu İmami'l-Harameyn, Matbaatu Nahda, 1401), 22.

89 Mâverdî, *el-Abkamü's-Sultaniyye*, 72.

90 el-Bakara 2/251.

etmiş ve buyurmuştur ki: ﴿وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ “Ancak Allah alemler üzerinde fazilet sahibidir.”⁹¹ Zira Allah’ın yarattığı mahlukatın ancak sultanın idaresiyle ahvali salaha kavuşur, onun korumasıyla selamete erişir, mazlum olanı hakkını alır ve zalimden onları sakındırır. Bu noktadan hareketle İbn Cemâa’nın nazarında askerî müessese/kurum sadece düşmana mukavemet için değil devletin hâkimiyet nizamının (egemenlik düzeni) istikrarı için ikame edilmektedir. Dolayısıyla İbn Cemâa’nın bu eseri, devletin istiklali (bekası) bakımından askerî durumların (düzenin) önemini vurgulaması sebebiyle ilk önemli eser olma özelliği taşımaktadır. Nitekim eserinin ilk babında müellif İbn Cemâa, bu müesses nizamın/askerî düzenin ikame edilmesinin faziletine, idareci/sultan tayini, sultanın tebaası üzerindeki hakları ile raiyyenin hak ve görevlerinden bahsetmektedir.

İbn Cemâa, kitabın ikinci bölümünü ordu istihdamı ile cihad farizasını yerine getirmek için askerlerin hazırlanmasına tahsis etmiştir. Yüce Allah’ın; “*Ey iman edenler! Tedbirinizi alın*”⁹², “*Onlara karşı gücünüz yettiğince kuvvet hazırlayın*”⁹³ ayetlerinde buyurduğu gibi Müslümanların maslahatları ve işleri için en önemli tedbir ve hazırlığın ordu istihdamı, askerlerin teçhizi, sayıların çoğaltılması ve sınır boylarının korunması olduğunu belirtmiştir.⁹⁴ Ordu istihdamı ve cihada hazırlık yapmanın önemini destekler mahiyette de Hz. Peygamber (s.a), Hulefa-yi Raşidin ile sonraki halifelerin yaptıkları bazı savaş ve gazvelerdeki asker sayısını ve birkaç uygulamayı zikretmiştir.⁹⁵

Bu bağlamda ordu istihdamı ve asker sayısının arttırılmasının sünnet olduğunu ifade etmiş, asker maaşlarının bol ödenmesi gerektiğine, kendilerinin ve ailelerinin durumlarının sorulması ve ihtiyaçlarının temininin gerekliliğine değinmiştir. Hikmet ehli kimselerden şu rivayeti naklederek ordunun devlet ve sultan için ne kadar mühim olduğunu açıklamıştır: “Sultanın dostu ordusudur. Düşmanı ise malıdır. Ordusuna harcadığı için malı azalırsa dostu ve yardımcısı güçlenir. Ordusuna vermediği için düşmanı (malı) güçlenirse yardımcısı olan ordusu zayıflar.”⁹⁶ Askerî müessese için savaş aleti ve askerî hazırlık yapmanın öneminden bahseden İbn

91 el-Bakara 2/251.

92 en-Nisâ 4/71.

93 el-Enfâl 8/60.

94 İbn Cemâa, *Tecnidü’l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 22b-23a.

95 İbn Cemâa, *Tecnidü’l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 23a.

96 İbn Cemâa, *Tecnidü’l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 18a-b. Ayrıca bk. Turtûşî, *Sirâcu’l-Mülûk*, 122.

Cemâa seriyyelere emirlerin tayin edilmesi, seriyyeler için bayrak ve sancak akdedilmesi, kumandanın özellikleri ve erzakı (maaşları) konularını ele almıştır. Daha sonra harp aletleri, savaş için ordu hazırlama keyfiyeti, beytûlmalden asker tahsisatı, onların yaşadığı asır itibarıyla kumandanın nizamına göre ordu tahsisatlarının sarfiyatı, askerlerin ve esirlerin atâları mevzularına yer vermiştir.

Müellif eserin üçüncü bölümünü sultan atâsı, atanın verileceği yerler ve iktâ çeşitlerine ayırmıştır. Önceki bölümde ordu istihdamı ve askerlerin ihtiyaçlarının temin edilmesinin önemini belirtmiş, bu bölümde ise o ihtiyaçlarının giderilme yolları olan atâ ve iktâyı ayrıntılı bir şekilde irdelemiştir.⁹⁷ İbn Cemâa, öncelikle ordunun ihtiyaçlarının karşılandığı atâ ve iktâ gibi iki temel yol (rızk) olduğunu belirtmiş, daha sonra bunların her birini detaylı bir şekilde açıklamıştır. Örneğin atânın fey, haraç, ganimet ve feyin beşte birlik kısmı ile beytûlmal gibi dört gelir kaynağının olduğunu belirtmiş ve bunların kendi içinde bölümleri, tanımları, onlarla ilgili hükümleri, Hz. Peygamber ve sahabeden nakiller yaparak dört mezhep imamının konular hakkında görüşleriyle birlikte zikretmiştir.⁹⁸

Bu konuda dikkate değer olan hususlardan biri, Müslümanların hakimiyeti altına alınan arazinin rakabesinin kimde bulunmasıdır. Şayet arazinin mülkiyeti Müslümanlarda kalıp gayrimüslim olan ahali verdikleri haraç mukabilinde bu arazilerde iskân ediyorlarsa verdikleri haraç kira kabilinden değerlendirilir ve Müslüman olmaları durumunda bu haraç düşmez. Bu kimseler zimmi statüsüne geçerlerse haraç ile birlikte cizye vermekle yükümlüdürler. Ancak arazinin mülkiyeti kendilerinde kalıp Müslümanlarla haraç verme şartını muhtevi bir sulh yapmışlarsa, söz konusu haraç hakikatte cizye hükmünde olup bunların Müslüman olmaları yahut arazinin mülkiyetinin bir Müslümana geçmesi durumunda Müslümandan cizye alınamayacağından ötürü cizye hükmü sakıt olur.⁹⁹

Ordunun rızkının ikinci kısmı olan iktâ, temlik (mülkiyet), istiğlal (faydalanma) ve irfak (işletme) olmak üzere üç kısım altında incelenmiştir. Temlik iktâ¹⁰⁰

97 Atâ konusu için bk. İbn Cemâa, *Tecnidü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 26a-33b; iktâ konusu için bk. (Ayasofya, 3124), 33b-42b.

98 İbn Cemâa, *Tecnidü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 26a-42b.

99 İbn Cemâa, *Tecnidü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 29a-b.

100 Bunlar: a) Ölü arazilerin iktası, b) İslam'dan önce mamur olma izleri taşıyan fakat terk edilip harap hale gelen arazilerin iktası, c) Fethedilmesinden ümitvar olunan darü'l-harbteki bir arazinin iktası. İbn Cemâa, *Tabrîr*, 108-109. Mevat arazilerin ihyası ve suların çıkartılması hakkında

üçe, istiğlal ve irfak iktai¹⁰¹ ise ikişer kısma ayrılmış ve ilgili hükümler belirtilmiştir.¹⁰²

İbn Cemâa’nın, istiğlal iktanın iki çeşidi olan, bir arazinin işletim hakkının belirli bir ücret karşılığında birilerine verilmesi ile birtakım devlet görevlileri ve komutanların maaş karşılığında bazı haraç arazilerin gelirlerini toplaması uygulamasının kendi zamanında Irak Sevad arazisinde, Mısır ve Şam beldelerinde mutad olduğunu ifade etmesi önemli bir konudur. Bu durumun devlet işlerinin istikrarının devamı ve cihad ameliyesinin kesintiye uğramaması amacına yönelik olduğu söylenebilir. Yine burada iktanın icaresinin caiz olduğuna yönelik görüşlerini belirtmesi de dikkate değer bir husustur.¹⁰³

Müellif, mücahidin cihad esnasında onu bu işten alıkoyacak bir hastalığa yakalanması halinde ordunun moralini yüksek tutmak ve mücahitlerin cihada yoğunlaşmalarını temin etmek amacıyla iktalarının devam etmesi gerektiğini zikretmiştir.¹⁰⁴ Ayrıca herhangi bir arazinin ebedî bir şekilde birine iktâ olarak verilmesinin, fey ve haraç arazilerinin gayrimüslim bir kimseye tahsis edilmesinin caiz olmadığını belirtmiştir.¹⁰⁵

İbn Cemâa, ordu dışında atâ hak edenlerin sürekli bir iş (kadı, divan kâtibi gibi) neticesinde maaş alanlar olduğunu, bunun dışında sürekli bir işte (vergi tahsildarları ve imamlar gibi) çalışmayan kimselerin maaşlarının haraç mallarının iktasında verilmesinin caiz olmadığını zikretmiştir. Yine cizye malının, mülkiyeti

ayrıca bk. Mâverdî, *el-Abkamûs-Sultaniyye*, 264-274; Ebu Ya’lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ, *el-Abkamûs-Sultaniyye*, Beyrut, 1983, 209-222. Ferrâ, iki nevi iktanın olduğunu ve bunlardan ilki olan temlik iktanın mevat araziler, amir araziler ve madenlerden oluştuğunu ifade etmektedir. Ferrâ, *el-Abkamûs-Sultaniyye*, 228.

101 Bunlar a) Bir emek harcamakla ulaşılan yerin altındaki madenler (altın, gümüş, bakır, demir gibi). Bir uğraş verilmesi gerekmeyen yer üstündeki madenlerin (tuz, katran, kükürt, zift gibi) iktası caiz değildir. b) Cadde, yol ve meydan gibi yerlerin iktası. İbn Cemâa, *Tabrîr*, 115-116. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Abkamûs-Sultaniyye*, 294-296, 179-282; Ferrâ, *el-Abkamûs-Sultaniyye*, 224-226.

102 İbn Cemâa, *Tecnîdül’l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 33b. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Abkamûs-Sultaniyye*, 283-293. Mâverdî, iktanın, temlik ve istiğlal iktâından ibaret olduğunu belirtmiştir. Bk. Mâverdî, *a.g.e.*, s. 283.

103 İbn Cemâa, *Tecnîdül’l-Ecnâd* (Ayasofya, 3124), 35b-36a.; Mâverdî, istiğlal iktâı öşür ve haraç şeklinde iki kısma ayırmıştır: Mâverdî, *el-Abkamûs-Sultaniyye*, 290.

104 İbn Cemâa, *Tecnîdül’l-Ecnâd* (Ayasofya, 3124), 37a-37b.

105 İbn Cemâa, *Tecnîdül’l-Ecnâd* (Ayasofya, 3124), 35a.

kendilerinde bırakılmak üzere antlaşma yapılan haraç arazilerinin ve öşür mallarının zekatının iktasının da caiz olmadığını belirtmiştir.¹⁰⁶

İbn Cemâa, bu bölümün sonunda sultanın insanların ihtiyaçlarını karşılamak için bazı ölü arazileri mera haline getirebileceğini ancak bütün ölü arazilerin mera yapılamayacağını ve belirli kişilere tahsis edilemeyeceğini zikretmiştir.¹⁰⁷ Bütün bunların neticesinde atâ ve iktanın temel gaye ve amaçlarının İslam ordusunu ve devletini güçlendirmek, cihad yükümlülüğünü hakkıyla yerine getirilmesi için gerekli olanakları temin etmek, Müslümanların güçlerini pekiştirip refah seviyelerini arttırmak, ölü arazileri diriltmek ve İslam'ın yayılmasını sağlamak olduğu söylenebilir. Fakat bununla birlikte ilk dönemlerde Hz. Ömer gibi bazı halifeler, Müslümanların toprakla uğraşıp yukarıda sayılan hedef ve gayeleri gerçekleştirme yolunda tembel davranma endişesiyle bazen ikta vermekten geri durmuşlardır.¹⁰⁸

Müellif dördüncü bölümde ordu atâsını ve mücahitlerin ondan alacağı miktar hususunu zikretmiştir. Hz. Peygamber'in ganimet, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ali'nin halifelik dönemlerinde atâ dağıtımında insanların ihtiyaç ve durumlarını dikkate aldığını¹⁰⁹, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın ise İslam'a girişte ve hicret edişte öncelik¹¹⁰ gibi halleri göz önünde bulundurarak belirli kimselere daha fazla atâ verdiğini ifade etmiştir. Ayrıca Hz. Ömer'in divanı kurduğunda bu şartlar dahilinde atâ ehlini beş gruba¹¹¹ taksim ettiğini ve atâ dağıtımını bu şekilde yaptığını zikretmiştir. Atâ dağıtımında Hz. Ömer kendisini birinci gruptan (Bedir Savaşı'na katılan muhacirler) olan kimseler, oğlu Abdullah'ı da üçüncü gruptan (Mekke'nin fethinden önce hicret edenler) kimseler arasında belirtmiştir.¹¹² İbn Cemâa'nın bunları ve-

106 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd* (Ayasofya, 3124), 38a-b. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Abkamu's-Sultaniyye*, 293.

107 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd* (Ayasofya, 3124), 41b-42a.; Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Abkamu's-Sultaniyye*, 275-279; Ferrâ, *el-Abkamu's-Sultaniyye*, 222-224.

108 Bk. Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA*, 22/43.

109 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 42b. İmam Şâfi ve İmam Malik'in bu görüşü benimsediğini nakletmiştir.

110 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 42b-43a. Ebû Hanîfe'nin de bu görüşü benimsediğini belirtmiştir.

111 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 43a-44a. Bunlar: a) Bedir Savaşı'na katılan Muhacirler, b) Bedir Savaşı'na katılan Ensar, c) Mekke'nin fethinden önce hicret edenler, d) Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olanlar, e) Hz. Peygamber'in son günlerinde Müslüman olanlar.

112 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 43a-b. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Abkamu's-Sultaniyye*, 299-300; Ferrâ, *el-Abkamu's-Sultaniyye*, 39, 238-240.

rerek onun adaletini, hak ve hukuka ne kadar uyduğunu göstermeye çalıştığı ifade edilebilir.

İbn Cemâa, beytülmal gelirinin artması durumunda yukarıda belirtilen gruplardaki kimselerin paylarına bir ekleme olunmayacağını, fazlalığın mücahitlere dağıtılacağını belirtmiştir. Bununla birlikte sultanın kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarını temin için beytûlmalden haddi aşmadan alma hakkının bulunduğunu zikretmiştir. Sultanın beytûlmalden yaptığı harcamada israfa gitmemesi ve cimrilik yapmaması gerektiğini, Hz. Ömer’den şu rivayeti naklederek desteklemiştir: “Kendimi Allah’ın malı karşısında yetimin velisi gibi görmekteyim. Durumum iyi olursa ondan geri dururum, muhtaç duruma düşersem maruf veçhile oradan kullanırım.” Yine sultanın zaman ve mekân şartlarını gözeterek emir ve askerlerin bütün ihtiyaçlarını giderecek ikta yahut atâ payı ayırması gerektiğini, bunun mücahitlerin cihada hazır olmalarını ve kendilerini cihada adamalarını temin için olduğunu zikretmiştir.¹¹³

İbn Cemâa daha sonra zaruret durumu dışında altın ve ipek kullanımının erkekler için caiz olmadığını, kadınlar için mutlak caiz olduğunu, bu madenlerden yapılan kap gibi ev eşyalarının kullanımının ise erkek ve kadınlara haram olduğunu ayrıca ifade etmiştir. Bununla birlikte savaş araç-gereçlerinin bu madenlerden yapılmasını da zorunluluk hali veya mücahide savaş sırasında üstünlük sağlama amacı dışında caiz olmadığını belirtmiştir.¹¹⁴

Müellif dördüncü bölümün sonunda, ölen maaşlı askerlerin aile efradının daha sonra zor duruma düşmemesi, kendilerinin de sağ iken cihad için gayretlerinin artması için ölümleri halinde atâlarının devam edeceğini zikretmiştir. Orduda bu askerlere ihtiyaç duyulmaması halinde ayrılmalarının mümkün olduğunu belirtmiş, itaatsizlikleri ve mazeretsiz olmaları nedeniyle sefere katılmamaları durumunda atâlarının düşeceğini ve iktalarının hükümsüz olacağını zikretmiştir.¹¹⁵

Beşinci bölümde ise divanın kurulması ve sultan divanının kısımlarına değinmiştir. Öncelikle divan kelimesinin kökeni ve tanımını açıklamış, mücahitlerin sayılarının ve devletin gelirlerinin artmasıyla birlikte bunların kaydedilmesinin önemini belirtmiş ve İslam tarihinde ilk divanın Hz. Ömer tarafından kurulduğunu

113 İbn Cemâa, *Tecnîdü’l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 45a-b.

114 İbn Cemâa, *Tecnîdü’l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 46a.

115 İbn Cemâa, *Tecnîdü’l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 47a-b. Ayrıca bk. Ferrâ, *el-Abkamu’s-Sultaniyye*, 28, 243; Mâverîdî, *el-Abkamu’s-Sultaniyye*, 305-306.

zikretmiştir. Hz. Ömer'in bu teşkilatın kuruluşuna dair sahabeyle istişarelerde bulunduğunu ve divanın kuruluşuna karar verilince bazı sahabeyi görevli kılarak onlara şöyle emrettiğini rivayet etmiştir: “İnsanları konumlarına göre yazın. Hâşimoğullarından başlayın ve Resulullah'a olan yakınlıklarına göre sıralayın.”¹¹⁶

İbn Cemâa devamında sultan divanını dörde ayırıp her biri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bunlardan ilki olan ordu divanına (divanü'l-ceyş) cihad için mücadele edecek kimselerin kaydedilmesi gerektiğini zikretmiştir. Daha sonra divana kimlerin yazılıp yazılmayacağını, öncelik sırasının nasıl olacağını, isimler yazılırken dikkate alınması gereken şartları belirtmiştir. Askerlerin ihtiyaçlarını sultana bildirme ve ihtiyaç durumunda onları bir araya getirme görevinde bulunacak arif ve nakiplerin ordu içinde görevlendirilmesi konusuna yer vermiştir.¹¹⁷

İbn Cemâa ikinci divanın, devletin değişik kademelerinde çalışan görevlilerin divanı (divanü'l-ummâl) olduğunu söylemiştir. Burada, bu görevin (amel) ne olduğunu, süresinin, görevi verenin (müvelli) ve üstlenenin (müteveli) kimlerden meydana geldiğini, göreve atamanın sahih olma durumunu ve görev ücreti (mukarrer ale'l-amel) gibi hususları incelemiştir. Bu kademelerde görevli kimselerin taşınması gerekli şartları ve özelliklerini de belirtmiştir.¹¹⁸

Müellif, üçüncü divanın, “[Devlet] işlerine tahsis edilen vergiler divanı (divanü rüsumi'l-emval)” olduğunu belirtmiştir. Burada söz konusu divanın görevleri, vergilerin miktarının sultan tarafından değiştirilmesinin hükmü ve alınmaması gereken vergilerin neler olduğu konularını zikretmiştir.¹¹⁹ İbn Cemâa, sultan divanının dördüncüsünün ise beytülmalin gelir-gider divanı olduğunu belirtmiştir. Son olarak beytülmalin açık veya fazla verme halini irdelemiş ve ilgili hükümleri beyan etmiştir.¹²⁰

116 İbn Cemâa, *Tecnidü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 17a.

117 İbn Cemâa, *Risaletü'l-Muhtasar fî Tecnidi'l-Cüyüş ve'l-Cihâd*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, (Ayasofya, 2954), 153a. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Abkamu's-Sultaniyye*, 302-305; Ferrâ, *el-Abkamu's-Sultaniyye*, 237-243.

118 İbn Cemâa, *Risaletü'l-Muhtasar fî Tecnidi'l-Cüyüş ve'l-Cihâd*, yazma eser, (Kitabu Eşrakit Tenvarih içinde 131-155 varakları arası), (Ayasofya 2954), 153a-b. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Abkamu's-Sultaniyye*, 310-315; Ferrâ, *el-Abkamu's-Sultaniyye*, 247-249.

119 İbn Cemâa, *Risaletü'l-Muhtasar fî Tecnidi'l-Cüyüş ve'l-Cihâd*, (Ayasofya 2954), 153b. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Abkamu's-Sultaniyye*, 307-309; Ferrâ, *el-Abkamu's-Sultaniyye*, 244-246.

120 İbn Cemâa, *Risaletü'l-Muhtasar fî Tecnidi'l-Cüyüş ve'l-Cihâd*, (Ayasofya 2954), 153b-154a. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Abkamu's-Sultaniyye*, 315-321; Ferrâ, *el-Abkamu's-Sultaniyye*, 250-257.

6. Yöntemi

İbn Cemâa, eserlerinde yöntem olarak öncelikle konunun hükmüyle ilgili Kur’an ve sünnetten deliller getirmektedir. Akabinde konuyu destekler mahiyette işlenen konuyla ilgili varsa sahabe ve tâbiîn nakillerine yer verir. Daha sonra konunun genel çerçevesini farklı mezheplerin görüşlerine yer vererek özetlemektedir.¹²¹

Şâfi mezhebine bağlı olmasına rağmen yalnız bir mezhebin görüşünü vermekle iktifa etmez, diğer mezheplerin de görüşlerine yer vermektedir. Böylece okuyucuya farklı mezhep görüşleri arasında mukayese imkanı sunmaktadır. Bununla birlikte en sahih olarak gördüğü görüşü (asah) vermekte ve işlediği konu hakkında kendi kanaatini de zikretmeyi ihmal etmemektedir.¹²²

Kitabın tasnifinde öne çıkan en önemli mevzulardan biri hukema kavillerini ve kıssaları zikretmesidir.¹²³ Buna göre müellifin idarecilerden İslam ahkâmına uygun bir yönetim anlayışı istediği söylenebilir. Müellifin eserinde verdiği malumatı ve onları işleyiş biçimi ile kitabın tasnif yönteminden yola çıkarak ilmî bir üslup kullanmaya ihtimam verdiği zikredilebilir. Bunu da ele aldığı kelimelerin basit, anlaşılır, zengin anlamlara müsait ve işlenen mevzunun kapsamlı, derinlikli bir özelliğe sahip olmasında görmek mümkündür. Müellif çalışmanın metodu ve yazılış amacına dair, eserinin mütalaasının ve anlaşılmasının kolay, hacminin küçük ve ulaşılmışının rahat olduğunu, bununla birlikte söz konusu literatürde yazılan eserlerden beklenen amacın elde edilmesine yönelik olarak yazıldığını zikretmektedir.¹²⁴

Ele aldığı mevzular ve konuyla ilgili derlediği bilgiler bakımından eseri bölümlere (bab) ve fasıllara ayırmıştır. Bu bağlamda onun çalışmanın tasnif, tertib ve tevbibinde kendi döneminin ihtiyaçlarını da dikkate aldığı söylenebilir. Ayrıca müellif, bölüm başlıklarının içerikleri ile verilen malumatın birbiri ve fîrû-ı fıkıhla uyum ve irtibatının sağlam olmasına önem vermektedir. Eserde göze çarpan en önemli

121 Örneğin birinci bölüm sultanın fazileti ve adaleti konusuyla ilgili bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü’l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 8a-11b.

122 Örnek olarak Ebû Hanîfe’nin görüşü için bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü’l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 34a, 40a; Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel, Malik ve Şâfi birlikte görüşleri için bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü’l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 27a; asah kavli ve kendi görüşünü belirttiği hususlar için bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü’l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 36a-b.

123 Örneğin bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü’l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 11b; 17b-18a.

124 İbn Cemâa, *Tecnîdü’l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 7a-b.

mevzulardan bir diğeri, İbn Cemâa'nın verdiği ayet, hadis yahut metin içinde geçen anlaşılması güç olacak bazı kavramların tefsir ve anlamını beyan etmesidir.¹²⁵

7. *Tecnîdü'l-Ecnâd* ve İlgili Eserlerin Kaynakları

7.1. *Tecnîdü'l-Ecnâd* ın Kaynakları

Tecnîdü'l-Ecnâd hilafet, vezirlik, ordu ve tebaanın yönetimi, cihad, maliye ve yargı-lama hukuku gibi konuları içermekte, siyasi-fıkhi ahkâmı konu alan bu eserde temel ilke ve sabiteler öncelikli olarak Kur'an ve sünnete dayandırılmaktadır.¹²⁶ Nitekim İbn Cemâa eserin mukaddimesinde, "Kitabın yazımında sünnetleri, âsârı ve başlıca fıkıh çevrelerinin (ulemau'l-emsar) görüşlerini esas aldım." demektedir.¹²⁷ Kur'an ve sünnet dışında sahabenin sözlerini ve uygulamalarını¹²⁸, tâbiinin,¹²⁹ mezhep imam-larının ve önemli ilim adamlarının ele alınan mevzu hakkında nakledilen görüşleri-ne ve hukema sözlerine¹³⁰ de bazen yer vermektedir.

İbn Cemâa, nas ve kavillerin işlenen mevzu ve fasılla uyum ve irtibatının sağ-lam olmasına ve aralarında bir tenakuzun meydana gelmemesine özellikle ihtimam göstermektedir. Bu alanda yazılmış olan Mâverdî ve Ebu Ya'la el-Ferrâ'nın *el-Ah-*

125 Birkaç örnek için bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 8a-9a; 9b-10a; 10b-11a; 11b-12a; 13a.

126 Örneğin İbn Cemâa, sultan ve halifenin ümmet üzerindeki haklarını sayarken ümmetin, Allah'ın yasakladığı şeyler dışında her konuda kendilerine itaat etmesi gerektiğini; "*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Resul'e ve sizden olan ülü'l-emre de itaat edin.*" (Nisâ 4/59) ayetini ve Hz. Pey-gamber'in; "*Bir masiyetle emrolunmadıkça Müslümanın boşuna giden ya da gitmeyen her bususta [başına geçen kişiyi] dinleyip ona itaat etmesi gerekir.*" (Buhari, Ahkâm 4) hadisini zikrederek temellendirmiştir. Bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 12b-13a.

127 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 7a.

128 "Düşmanla Cihad Etmek Maksadıyla Emir İstihdamı"nın ele alındığı bölümde bu uygulamanın caiz ve sünnette uygun olduğunu ve bunun Hz. Peygamber'in yaptığı gibi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in de birçok iklim ve bölgeye bilfiil emir tayin ettiğini örnekler vererek belirtmiştir. Bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 19b-20a.

129 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 14b.

130 Sultanın adaletinin bahse konu edildiği yerde hikemiyattan şu sözü nakletmiştir: "Melikin adaleti, reâyânın hayatı ve memleketin ruhudur. Ruhsuz bir bedenın bekası yoktur.". Bk İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 11b. Yine cihatta önderlik edecek komutanın önemi ve vasıfları zikredilirken bu makama seçilecek kişinin önemine binaen şu hikmetli sözü naklet-miştir: "Bir aslanın liderlik ettiği bin tilki, bir tilkinin liderlik ettiği bin aslana yeğdir.". Bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 22a.

kâmû’s-Sultâniyye’leri, Cüveynî’nin *el-Gıyasî*’si, Turtûşî’nin *Siracü’l-müluk*’ü tertip ve üslup bakımından farklılıkları olsa da eserde istifade edilen kaynaklar arasında yer almaktadır. İbn Cemâa, mukayeseli fıkhnın en mühim klasikleri arasında sayılan İbn Kudame’nin *el-Muğnî*’si, İmam Nevevî’nin *Ravza*’sı ve İbn Hübeyre’nin (ö. 560/1165) *el-İfşab*’ı eserlerinden de zaman zaman faydalanmaktadır.

Söz konusu eser, *Tabrîr*’in birkaç bölümünden oluştuğu için aynı kaynaklardan istifade edilmiştir. Ancak bu eserdeki temel farklılık, Muhammed b. Âiz el-Kureşî’nin *Kitabu’s-Savaif*’inden zaman zaman nakiller yapılmış olmasıdır.¹³¹

İbn Cemâa’ya atıf yapılan kaynaklar ise şunlardır:

- a. Mücirüddin el-Hanbeli, *el-Ünsü’l-Celîl bi Tarihi’l-Kudüs ve’l-Halîl*
- b. İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-Arifîn ve Esmâu’l-Müellifîn ve Asaru’l-Musannifîn, Îzâbu’l-Meknûn fî’z-Zeyl alâ Keşfi’z-Zünûn*
- c. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*

Tecnîdü’l-Ecnâd’da yer alan kaynaklar da şöyle özetlenebilir:

- a. Mâverdî, *el-Abkâmu’s-sultâniyye*
- b. Ebu Ya’lâ, *el-Abkâmu’s-sultâniyye*
- c. İmam Şâfiî, *el-Ümm*
- d. İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-Müctehid*
- e. Abdulhayy el-Kettânî, *et-Terâtibu’l-İdariyye*
- f. Ebu Bekr İbn Ebi Rendeka et-Turtûşî, *Sirâcu’l-Mülûk*
- g. Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Kitabu’l-Emvâl*
- h. Yahya b. Âdem, *Kitabu’l-Harâc*
- ı. Ebu Yusuf, *Kitabu’l-Harâc*
- i. Sahnûn, *Müdevvene fî Fıkhi İmam Malik*
- j. İmam Ahmed b. Hanbel, *Müsned*
- k. İbn Kudâme, *Muğnî*

131 Örneğin bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü’l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 20a-21b.

Müstenedü'l-Ecnâd fî Âlâti'l-Cihâd ve Muhtasar fî Fadli'l-Cihâd'da yer alan kaynaklar da şunlardır:

- a. Mâverdi, *el-Abkâmu's-sultâniyye*
- b. Ebu Ya'lâ, *el-Abkâmu's-sultâniyye*
- c. Ubeyd Kasım b. Sellam, *el-Emval*
- d. Turtûşî, *Siraci'l-Mülûk*
- e. İbn el-Ezrak, *Bedaiü's-Silk*
- f. Ebu Yusuf, *el-Harâc*
- g. İbn Adem, *el-Harâc*
- h. Kudame b. Ca'fer, *el-Harâc*
- ı. Abdurrahman Ceziri *el-Fıkh ale'l-Mezahibi'l-Erbaa*
- i. Muhammed Cevad Muğniye, *el-Fıkh ale'l-Mezahibi'l-Hamse*

7.2. *Tecnîdü'l-Ecnâd* İle İlgili Eserler

İbn Cemâa'nın savaş hukukuna dair eserlerindeki genel metodolojik yaklaşımını belirttiikten sonra sırasıyla *Tecnîdü'l-Ecnâd*, *er-Risaletü'l-Muhtasar fî Tecnîdü'l-Cüyûş*, *Müstenedü'l-Ecnâd* ve *Tahrîru'l-Abkâm* adlı eserleri hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. İbn Cemâa, metinlerde kaynak olarak öncelikle ilgili ayet ve hadisleri nakletmektedir. Özellikle *Müstenedü'l-Ecnâd*'ın büyük bölümü nakledilen ayet, hadis, Hulefâ-yi Râşidin uygulamaları ve mezhep görüşlerinden oluşmaktadır. İlk paragrafta sunulan konu özetinin ardından önce ayetler sonra da hadisler zikredilerek birçok bab sona erdirilmiştir. Ayet ve hadislerin nakledilmesinden sonra varsa İslam medeniyetinin zihniyetini yansıtan hikmetli sözler ve Hulefâ-yi Râşidin uygulamaları konuya örnek ve destek mahiyetinde zikredilir. Akabinde ilgili fıkhi meseleler dört mezhep imamının görüşleri çerçevesinde aktarılmaktadır.

İbn Cemâa'nın konuları ele alırken kullandığı önemli metotlardan birisi de Kur'an ve sünnetten getirdiği delillerin teâruz etmemesine gayret sarf etmesidir. Şayet teâruz gözüküyorsa, bu delillerin çatışma noktalarını iyice araştırır, kanaati teâruz olduğuna yönelik ise bu delilleri eserlerinde kullanmamaktadır.

Eserlerinde Kur’an ve sünnetten delilleri zikrettikten sonra varsa sahabe, tâbiûn kavil ve uygulamalarına yer vermektedir. Konunun ayet ve hadislerle dile getirilmesi, aynı zamanda müslümanların da konuya dikkat etmelerini ve gerekli mesajları doğru şekilde alarak yürürlüğe koymalarını gerektirmektedir. İbn Cemâa ayet, hadis, sahabe ve tâbiûn kavli delil sıralamasından sonra ele aldığı fıkhi mevzuda ittifak veya ihtilaf varsa onu beyan etmekte, daha sonra kendisinin tercih ettiği görüşü açıklamaktadır. Şâfi mezhebine mensup olmakla beraber mezhepte müctehit mertebesinde olan İbn Cemâa bazı konularda farklı içtihatları benimsemektedir.

İbn Cemâa özellikle bayrak ve sancak edinilmesiyle ilgili konuda İbn Âiz’in *Savâif* kitabına atıfta bulunmuş, ayrıca ehl-i zimmetin tâbi olduğu hüküm konusunda Ömer b. Hattab’ın sözlerini kaynak göstermiştir. İbn Cemâa’nın savaş hukukuyla ilgili eserlerinde ele aldığı temel kaynakları hakkında verilen bu genel bilginin akabinde ayrı ayrı bu eserlere değinilmesi uygun düşecektir:

7.2.1. *Kitâbu Tecnîdü’l-Ecnâd ve Cihâtu Ehli’l-Cihâd*

Bu eser, İbn Cemâa’nın *Tabrîru’l-Abkâm*’ının birinci, ikinci, altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu bölümlerini işlediği ve el-Melikü’l-Eşref’e ithaf ettiği bir çalışmadır. Mevzuu, İslam ordusunun himayesi için gençler yetiştirmek ve ordunun tanzimi, genel seferberlik halinde yardımlaşmak için yapılması gerekenler ve askerlik biliminde ‘Silahlı Kuvvetlerin Tanzim ve İdaresi’ bağlamında ele alınan hususlarla ilgilidir.

Dört babdan müteşekkil Abdülcevâd Halef’in de neşrettiği bu eserin muhtevasını kapsayan çeşitli kitaplar mevcuttur.¹³² Üsâme Nâsır e-Nakşibendî tarafından tek nüshasına dayanılarak *Muhtasar fî Fadli’l-Cihâd* adıyla *Müstenedü’l-Ecnâd* ile birlikte yayımlanmıştır. Ayrıca İsmail Paşa ve Muhyiddin Ramazan bu kitaptan söz etmiştir. Bu kitapta beşinci bab ile divan konusu yer almamaktadır. Bu eserin ilavesi olan *er-Risaletü’l-Muhtasar fî Tecnîdü’l-Cüyûş ve’l-Cihâd* ise divan babıyla beş bab olarak belirttiğimiz konulara yer vermiştir.

132 *Kitâbu Tecnîdü’l-Ecnâd ve Cihâtu Ehli’l-Cihâd*, ilgili aralık: 1-50 varak, tamamı 92 varak, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya 3124.

7.2.2. *Risâletü'l-Muhtasar fî Tecnîdî'l-Cüyûş ve'l-Cihâd*

İbn Cemâa tarafından el-Melikü'l-Eşref için kaleme alınmış bir eserdir. Üsâme Nasır en-Nakşibendi tarafından *Risaletü'l-Muhtasar fî Tecnîdî'l-Cüyûş ve'l-Cihâd* adıyla yayımlanmıştır. Abdülcevâd Halef'in de yayımladığı eserin çeşitli nüshaları mevcuttur.¹³³ Bu nüshalardan birisi olan söz konusu eser, tamamı 160 varak olan *Kitabu Eşraki't-Tevarih* içinde 131-155 sayfaları arasında beş bab halinde risale olarak yer almaktadır.

7.2.3. *Kitâbu Müstenedü'l-Ecnâd fî Âlâtî'l-Cihâd*

İdarecilere ve emirlere itaat, cihad, savaşa hazırlık, Hz. Peygamber'in (s.a) kullandığı savaş aletleri, silah edinme, okçuluk, şehadet, savaş taktikleri, bayrak ve sancak edinme, ordunun saf tertibi, orduyu destekleme gibi konuları otuz bölümde ele alan İbn Cemâa'ya ait bu eser, Üsâme Nasır en-Nakşibendi tarafından yayımlanmıştır.

Eserin yazma nüshaları mevcuttur.¹³⁴ Kadı Mücirüddin ve İsmail Paşa da bu eseri İbn Cemâa'ya nispet etmektedir.

7.2.4. *Kitâbu Tabrîru'l-Abkâm fî Tedbîri Ehli'l-İslâm*

Müellifi Bedrüddin İbn Cemâa olan bu kitaptan Katib Çelebi ve Kadı Mücirüddin eserlerinde yukarıdaki ismiyle aynı şekilde bahsetmektedir.¹³⁵ Bağdatlı İsmail Paşa eseri *Tabrîru'l-Abkâm fî Tedbiri Ceyşi'l-İslâm*,¹³⁶ Brockelmann ise *Tabrîru'l-Abkâm fî Tedbiri Milleti'l-İslâm* ismiyle zikretmiştir.¹³⁷

133 *Risaletü'l-Muhtasar fî Tecnîdî'l-Cüyûş ve'l-Cihâd*, (5. Bölüm İlaveli nüshası), (*Kitabu Eşraki't-Tevarih* içinde, ilgili aralık: 131-155, tamamı 160 varak, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya 2954.

134 *Kitabu Müstenedü'l-Ecnad fî Alati'l-Cihâd*, ilgili aralık: 88-155 varak, tamamı 155 varak, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Fatih 5455.

135 Hayreddin, Zirikî, *el-A'lâm, Kâmûsü Terâcim: el Hutût ve's-Suver*, 11 Cilt, (Beyrut: 1969), 6/188; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/356.

136 İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-Ârifîn*, 6/148; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifîn*, 8/203.

137 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/356; *Kitabu Tabrîru'l-Abkâm fî Tedbiri Ehli'l-İslâm*, ilgili bab ve sayfaları; (1/3-6, 2/6-12, 6/17-18, 7/18-25, 8/25-28), tamamı 73 varak, yazma eser, thk. Fuad A. Ahmed, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esadefendi 1595.

el-Melikü’l-Eşref Halil için yazılan bu eser, dönemin İslam siyasi düşüncesini ortaya koymasının yanı sıra müslümanlara ideal yönetim biçimleri sunması bakımından da büyük önemi haizdir. Eser on yedi baba taksim edilmiştir. Bu bablarda bahsedilen konular ise şunlardır: Birincisi devlet başkanlığı kurumunun gerekliliği, ikincisi devlet başkanının hakları ve görevleri, üçüncüsü vezirlik/devlet başkan yardımcılığı, dördüncüsü emirlik, beşincisi şer’î sistemi muhafaza, altıncısı asker edinme, yedincisi sultanın maaş verme durumu, sekizincisi asker maaşları, dokuzuncusu binek ve silahlar edinme, onuncusu divan tesisi, onbirincisi cihadın fazileti, on ikincisi cihad keyfiyeti, on üçüncüsü ganimet ve kısımları, on dördüncüsü ganimet taksimi, on beşincisi sulh ve emân, on altıncısı isyankârlarla savaş, on yedincisi zimmet anlaşması ve hükümleri hakkındadır.

Hans Kofler tarafından Almanca’ya çevrilip yayımlanan bu eseri ayrıca Fuad Abdülmünim Ahmed neşretmiştir. İbn Cemâa’nın bu eseriyle İbn Teymiyye’nin *es-Siyasetü’ş-Şerîyye*’si arasında benzer konular yer almaktadır. *Tabrîru’l-Abkâm*’ın birçok nüshası, yazma eser kütüphanelerinde mevcuttur.¹³⁸

8. *Tecnîdü’l-Ecnâd*’ın Tahkiki

Burada başta *Tecnîdü’l-Ecnâd* adlı eser ve tavsifleri, sonra da işlediği konuları içeren diğer eserlerin mukayesesi ve tahkiklerinde izlenen yönetime yer verilmiştir.

8.1. Konuyla İlgili Nüshalar ve Tavsifleri

8.1.1. *Kitabu Tecnîdü’l-Ecnâd ve Cibâtu Ehli’l-Cibâd*, ilgili aralık; 1-50 varak, tamamı 92 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3124).

H. 1140’ta yazılan söz konusu eser, Leipzig Üniversitesi Mektebi’nde 1906 numaralı olarak yazmasının aslıyla mevcuttur. Nüsha elli üç varaktan oluşup ebadı 10.5x15.5 ölçüsünde ve 15 satırlı yazının bir kısmında müşkilat olsa da hattı güzel bir nüshadır.

138 *Kitabu Tabrîru’l-Abkâm fî Tedbiri Ehli’l-İslâm*, ilgili bab ve sayfaları; (1/3-6, 2/6-12, 6/17-18, 7/18-25, 8/25-28), tamamı 73 varak, (Esadefendi 1595). Ayrıca İbn Cemâa hakkındaki çalışmalar için bk. Halef, *el-Kadı Bedruddin*; Sağlık, *İbn Cemâa’nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*; Kavak, *Adl’e Boyun Eğmek*.

Bu eserin ilk sayfasında 3124 olarak kayıt numarası, dördüncü sayfasında *Kitabu Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cibâtu Ehli'l-Cihâd* adı ile siyah yazıyla kitap ismi ve kayıt numarası, yedinci sayfasına kadar ise boş sayfalar bulunmaktadır. Bu kitabın yedinci sayfasında kitabın ismi kırmızı yazıyla belirtilmiş ve müellifin adı nesebiyle şöyle imla edilmiştir: “Telif: eş-Şeyh el-İmamu'l-Âlemü'l-Allâme Kâdîlkudât Şeyhu'l-İslam Bedruddin Ebî Abdullah Muhammed b. Cemaal el-Kinânî eş-Şâfiî teğammedhullahu hamdeh”.

Müellif, mühür/damga içinde; ﴿أَلْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنَّ هَدَانَا اللَّهُ﴾ ayetini vurgulamıştır.¹³⁹ Ayrıca bu sayfa içinde hamdele, salvele, eserin niyet ve maksadını, bağışını belirten yazılar bulunmaktadır. Bu yazının sonunda ise; (لا حول ولا قوة الا بالله العظيم)¹⁴⁰ ibaresine yer vermiştir.

Tecnîdü'l-Ecnâd kitabının ilk yüzü iki sayfadan oluşur. Son sayfada alt kısımda kitabın tanıtımı vardır. Buna göre “*Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cibâtu Ehli'l-Cihâd* kitabı telifi, Rabbine fakir kul Muhammed b. İbrahim b. Sa'dullah b. Cemaal'a aittir. Allah kendisini, ebeveynini, kardeşlerini, sevdiklerini affeylesin.” şeklinde kitabın tanıtımı yapılır. Kitap tanıtımının ortalarında bu kitaptan söz eden alimlerden bahseder. Kitap tanıtımının sonunda on dört satırla bu kitabı okuyanların söz ve değerlendirmelerine uzunca yer verir.

Kitabın sağ tarafındaki varakta müellife ait “*Tenkîbu'l-Münazara fî Tashîhi'l-Mubâbere*”yi okuyanların görüş ve değerlendirmeleri yer alır. Tüm bu okuma ve değerlendirmeler “*Tecnîdü'l-Ecnâd*”ın müellifinin İbn Cemâa olduğunu, bu eseri ona nispet etmenin isabetini ortaya koymaktadır.

Ayrıca bu eserle ilgili Abdülcevâd Halef'in ve Usâme en-Nâsır Nakşibendî'nin tahkik çalışmaları da vardır. Ayrıca Ahmed Yar'ın bu konudaki yüksek lisans çalışmasına ulaşılammıştır.¹⁴¹ Ancak bu çalışmalar hem kaynak kullanımı hem de ilgili kaynakların karşılaştırmalı metotla ele alınması bakımından bizim tahkik çalışmamızdan farklılık arz etmektedir. Nitekim Abdülcevâd Halef, İbn Cemâa'nın *Tecnî-*

139 el-Araf 7/43.

140 Ebû Bekr Razi, *Abkamü'l-Kur'an*, 1/263.

141 Bk. Halef, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Tahkikli eseri), Kahire, 1994; *Müstenedü'l-Ecnad fî Âlâtil Cibâd ve Muhtasar fî Fadlil Cibâd*, thk. Üsâme Nasır Nakşibendî, (Bağdad: Vizaretus Sekâfe ve'l-İlam, 1983); Hafız Ahmed Yar, *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cibâtu'l-Cihâd fî Şiyyeti's-Seriyeye*, (Mısır: Ezher Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1976).

dü’l-Ecnâd’ını karşılaştırırken sadece *Tabrîru’l-Abkâm*’ın matbu ve yazmasını esas alırken, Usâme en-Nâsir Nakşibendî’nin tahkikinde bu da görülmemektedir. Öte yandan Usâme’nin kaynakları kullanımındaki zenginlik Abdülcevâd’ın tahkik çalışmasında görülmemektedir. Bizim tahkik çalışmamızda ise İbn Cemâa’nın tüm savaş hukukuna dair eserleri mukayeseli olarak farklı harf, lafız ve metin değişiklikleriyle birlikte ele alınmış ve ilgili harf sembolüyle eserleri belirtilmiştir. Ayrıca yukarıda geçen *Tecnîdü’l-Ecnâd*’da yer alan kaynaklar başlığında ilgili kaynaklar belirtilmiş ve aşağıda yer alan *Tecnîdü’l-Ecnâd* konularıyla alakalı karşılaştırmalı kaynaklar başlığında ise söz konusu eserle irtibatlı kaynaklarda ilgili mevzuların hangi bab ve sayfada olduğu zikredilmiştir.

8.1.2. *Risaletü’l-Muhtasar fî Tecnîdi’l-Cüyüş ve’l-Cibâd*, (5. bölüm ilaveli nüshası), (*Kitabu Eşraki’t-Tevarih* eserinin içinde, ilgili aralık; 131-155 varak, tamamı 160 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 2954).

Bu eser *Risaletü’l-Muhtasar fî Tecnîdi’l-Cüyüş ve’l-Cibâd* adıyla *Kitabu Eşraki’t-Tevarih* içinde 131-155 sayfaları arasında, bir sayfada 13 satırla sık yazıyla yazılmış bir metinden ibarettir. Ayrıca *Kitabu Tecnîdü’l-Ecnâd ve Cibâtu Ebli’l-Cibâd*’da bulunmayan divan kısımları konulu metin burada yer alıp beş babdan oluşmaktadır.

Bu eserin ilk sayfasında kitabın ismi siyah yazıyla *Kitabu Eşraki’t-Tevarih* olarak 2954 kayıt numarasıyla yer alır. İkinci sayfasında kitabın içeriğinden ve kısımlarından söz eder. Buna göre peygamberler tarihi mevzulu bu eserdeki konular; peygamberlerin doğum tarihleri, ahvalleri, vasıfları, doğumlarından vefatlarına kadar başlarından geçen olaylar ve kıssalarına dairdir. Ayrıca müellif bu eserin; peygamberlerin serriyeleri, eşleri, çocukları, yakınları, aşere-i mübeşşere, faziletli sahabe ve hayatları, son olarak fakih ve hafız sahabeleri konu aldığını belirtmektedir. Kitabının bu bölümünün sonunda fakih ve hadis imamlarına ve mezheplere tafsilatlı yer verdiğini de beyan etmektedir. Müellif eserinin sonunda Hz. Peygamber’in şer’i ve örfi olarak meşhur olan kırk hadisine de yer verdiğini belirtir.

Müellif bu eserin mukaddimesinin başında A’râf 7/43. ayete yer vermiş ve Hz. Peygamber’e (s.a) salatü selam ederek sözlerine başlamıştır. Öncelikle Hz. Peygamber’in fazileti ve insanlığın en hayırlısı olduğundan söz etmiş, akabinde bu vesileyle Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Beni Kinane’den Kureyş, Kureyş’ten Beni Haşim’in Allah tarafından seçilmiş olmalarından, onların fazilet ve üstünlük yönlerinden bahsetmiştir. Daha sonra aşere-i mübeşşere, fazilet sahibi sahabeler, hafız ve fakih sahabe-

lerin değer ve faziletlerinden söz eden müellif, eserin sonunda da mezhep imamları ve mezhepler tarihine yer verdiğini beyan etmiştir.

Müellif mukaddimesinin sonunda, “*Eşraku’t-Tevarih*”in yazılış maksadının, sultanların yönetimi ve memleketler/ülkeler tarihi hakkında bilgi vermek olduğunu ancak Hz. Adem’den (a.s) Hz. Muhammed’e (s.a) kadar gelen enbiya siretleri ve sayılarını da bildirmek amacıyla peygamberler tarihine öncelik verdiğini belirtmiştir. Ayrıca mukaddimesinde, “Ve mâ tevfikî illâ billah” ve “üfevidu emrî ilallâh” sözleriyle dua etmiş ve akabinde ilk peygamber Hz. Âdem ile peygamberler tarihi anlatımına başlamıştır.

8.1.3. *Kitabu Müstenedü’l-Ecnâd fî Alati’l-Cihâd*, ilgili aralık; 88-155 varak, tamamı 155 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5455).

Kitabın ilk sayfasında 5455 kaydıyla, mikrofilm kaydı ise 1191 nosu ile belirtilmiştir. Kitabın ikinci sayfasında ise *Kitabu Müstenedü’l-Ecnâd fî Alati’l-Cihâd*’ın ismi ve telifi yer almıştır. Telifi; “el-Abd el-Fakîr İlallâhi Teâlâ Bedrüddin Ebi Abdillâh Muhammed b. Burhaniddîn Ebî İshak İbrahim b. Sadallah b. Cemaa rahimehullah” şeklinde belirtilmiştir. Bu metnin altında ise, “Mevlâna’s-Sultân el-Melik Eşref” ibaresiyle o dönemin sultanı Melik Eşref’e eserini ithaf ettiğini dile getirmiştir.

Müellif mukaddimesinde hamdele ve salveleden sonra cihadın Kitab ve sünnetle sabit olduğu, cihadın fazileti, dinin muhafazası ve ülkenin savunması için düşmanla mücadele bakımından gerekli hazırlıkların yapılması, gazilerin dayanağı olan savaş malzemelerinin temin edilmesi, askerlerin teçhizatlanması ve ihtiyaçlarının karşılanmasının önemi ve gereği üzerinde durmuştur. Tüm bu konuların özellikle cihad aletleri ve isimlerinin eserde belli bir düzen içinde muhtasar olarak yer aldığını belirten müellif ayrıca bu konuların kitabın amacına uygun olarak kolaylıkla anlaşılabilmesi için çeşitli bablarla düzenlendiğini ifade eder. Mukaddimesinin sonunda Allah’ın bu eseri fazlı ve keremiyle faydalanılır kılmasını temenni edip dua ettikten sonra İbn Cemâa bu kitabın otuz baktan oluştuğunu ifade ederek ilk konuya giriş yapar.

8.1.4. *Kitabu Tabrîru’l-Abkâm fî Tedbiri Ebli’l-İslâm*, ilgili bab ve sayfaları; (1/3-6vr., 2/6-12vr., 6/17-18vr., 7/18-25vr., 8/25-28vr.), tamamı 73 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Esadefendi 1595).

Bedrüddin İbn Cemâa’nın künyesi, “Muhammed b. İbrahim b. Sad Esed b. Cema el-Kinânî el-Hamevî Kâdî’l-kudât bi’d-diyârî’l-Mısriyye” şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca onun 639 doğumlu olduğunu, fetvalarını Nevevî’ye arz ettiğini ve çeşitli fakültelerde ders verdiğini belirtir. Hicri 733 yılında Cemâziye’l-evvel ayında Karâfe’de vefat edip defnedildiğini nakleder. Ayrıca çocuğu kâdîlkudât İzzüddin b. Cema, kendisinden önceki dönemden İbn Seyyidî’n-nas, müçtehidlerden ise Şeyh Takıyyüddin es-Sübki, *Husnu’l-Muhâdara* sahibi Suyûtî önemli alimler arasında yer alır. İbn Cemâa’nın eser yazdığı alanlara ve temel kitaplarına temas eden müellif, Şeyh Muhyiddin en-Nevevî’nin onu eserlerinde zikrettiğini belirtir. Tercemenin sonunda müellif Bedrüddin İbn Cemâa’nın nesebini şema ile göstermiştir.

Nüshanın birinci sayfasının b bendinde ise kitabın ismi, *Kitabu Tabrîru’l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli’l-İslâm* olarak yazılmış, 1595 numarayla kayıtlı olduğu belirtilmiştir. Kitabın isminin altındaki kısımda, “Telif: eş-Şeyh el-İmâm el-Allâme Kâdî’l-kudât Bedrüddin Ebi Abdillâh Muhammed b. Cema eş-Şâfi rahîmehullâh” ibaresi, tavsif ve duasıyla nesebi yer almaktadır. Bu kısmın altında ise, “Mevlâna’s-Sultân el-Melik Eşref Ebi’n-Nasr eazzallahu ensârah” ibaresi eserin o dönemin hükümdarı Melik Eşref için yazıldığını ve ona dua edildiğini göstermektedir.¹⁴²

Eserin mukaddimesinde müellif hamdele, salveleden sonra dünya ve ahiretin selameti ve devamı için ayetlerin, hadislerin ve ahkâmın bilinip uygulanmasının önemini vurgular. Daha sonra o sözlerine şöyle devam eder: Hikmet ve ilimlerin hediye edildiği en hayırlı hak sahibi hususi ve umumi olarak nasihate muhtaç kişidir. Allah’ın İslâm’ın işlerini sorumlu kıldığı/tevliye ettiği kişi Onun ahkâmını en uygun ve en güzel şekilde uygulayan ve Müslümanların maslahatlarını temin etmek için en güzel şekilde çaba sarf eden ve Allah’ın nimetlerine karşılık gizli ve açık olarak en güzel şekilde şükredendir.

Bu sözlerin ardından İbn Cemâa kitabın konularını muhtasar olarak zikreder. Bunlar; İslami kaideler, beytûlmal/hazine mallarının zikri, cihetleri, atâ ve İktarlarda sahih olan cihetler, askerlerin atâ/maaş takdiri, savaşmaya ehil olanlar, silah, binek hayvan vs. savaş aletleri, cihadın keyfiyeti, fazileti, buna ehil olanlar, fey ve ganimet mallarının tafsilatı, kısımları ve ilgili ahkâmı, müşriklerle hüdne/anlaşma-

142 *Kitâbu Tabrîru’l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli’l-İslâm*, ilgili bab ve sayfaları: 1/3-6, 2/6-12, 6/17-18, 7/18-25, 8/25-28, tamamı 73 varak, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, (Esadefendi 1595).

lar, zimmet ve müstemen ehlinin ahkamı konularıdır. Bu konular eserde Kur'an, sünnet, âsâr ve şehirde yaşayan alimlerin görüşlerine dayanmaktadır. Müellif bu eserin, hacmi sebebiyle kolay ulaşılır ve anlaşılır bir kaynak olduğunu belirtir. Ayrıca bu eserin telif amacını, İslam milletini faydasız kesretten kurtarıp muhtasar şekilde konuları açıklamak, eserden hasıl olan fayda ve maksadın en güzel şekilde temin edilerek Allah'ın rızasını kazanmak olarak ifade etmiştir. Müellif mukaddimesinin sonunda Allah'ın kerim ve en hayırlı olduğunu dile getirir, O'nun en güzel şekilde konuların manalarını kendisine hissettirdiğini ve kavramların muktezasını bildirdiğini belirterek sözlerini tamamlar. Ve metnin sonunda bu kitabın maksadını ihtiva eden bablara göre eseri tertip ettiğini belirtip birinci babın konusu olan imâmetin vücubuyla babları sıralamaya başlar.

8.2. Eserlerin Mukayesesi

8.2.1. *Kitabu Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ebli'l-Cibâd*

Kitabu Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ebli'l-Cibâd, ilgili aralık; 1-50 varaklarıdır. Eserin tamamı 92 varaktır.

İbn Cemâ'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'da yer alan konuları işlediği diğer eserleri:

- *Risâletü'l-Muhtasar fî Tecnîdi'l-Cüyüş ve'l-Cihâd*, (5. bölüm divan babı ilaveli nüshası), *Kitabu Eşraki't-Tevarih* içinde, ilgili aralık; 131-155 varak. 152-155 varakları arasında ise divan konulu beşinci bab bu nüshada mevcuttur, tamamı 160 varaktır.

- *Kitabu Müstenedü'l-Ecnâd fî Alati'l-Cibâd*, ilgili aralık; 88-155 varak, tamamı 155 varaktır.

- *Kitabu Tabrîru'l-Abkâm fî Tedbiri Ebli'l-İslâm* (1/3-6vr., 2/6-12vr., 6/17-18vr., 7/18-25vr., 8/25-28vr.). 10. babda 31-36 varakları arasında divanla ilgili metin bulunmaktadır, tamamı 73 varaktır.

8.2.2. *Tecnîdü'l-Ecnâd Konuları İle İlgili Karşılaştırmalı Kaynaklar*

Bu noktada *Tecnîdü'l-Ecnâd*'a ait temel meselelerin ilgili kaynaklarda hangi başlık altında yer aldığına karşılaştırmalı olarak değinmek gerekmektedir. Bu bakımdan *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ın ilgili kaynaklarını ve bu kaynaklarda konuların ele alındığı bab başlıklarını belirtmek yerindedir:

8.2.2.1. Mâverîdî, *el-Abkâmu’s-Sultâniyye*

İbn Cemâa’nın *Tecnîdü’l-Ecnâd*’ında özellikle “Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve savaş için hazırlık yapma”yla ilgili 2. babı, Mâverîdî’nin *el-Abkâmu’s-Sultâniyye*’sinde “Taklîdü’l-İmâre ale’l-Bilâd” ismiyle 3. babda ve “Taklîdü’l-İmâre ale’l-Cihâd” adıyla 4. babda işlenmiştir. *Tecnîdü’l-Ecnâd*’da 3. babda “Sultanın atâları, sarf yerleri ve iktâ sahih olan durumlar” ile 4. babda “Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri” başlıkları altında işlenen konular; *el-Abkâmu’s-sultâniyye*’de 12. babda “Fey ve Ganimet Taksimi”, 13. babda “Cizye, Harâc takdiri”, 15. babda “İhyâ-ı Mevât ve İstihrâcu’l-Miyâh”, 16. babda “Hımâ ve irfak”, 17. babda “İkta ahkâmı” başlıklarıyla ele alınmıştır.

Ayrıca İbn Cemâa’nın *Risâletü’l-Muhtasar fî Tecnîdi’l-Cüyüş ve’l-Cihâd* adlı eserinde “Divan kısımları” başlığında işlenen konular, Mâverîdî’nin *el-Abkâmu’s-Sultâniyye*’sinde 18. babda “Divan vaz’ı ve ahkâmı” başlığında incelenmiştir.

8.2.2.2. Ferrâ, *el-Abkâmu’s-Sultâniyye*

Tecnîdü’l-Ecnâd’da “Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve savaş için hazırlık yapma”yla ilgili 2. bab, Ferrâ’nın *el-Abkâmu’s-sultâniyye*’sinde, “Taklidü’l-İmâre” (1/34) ve “Taklidü’l-İmâre ale’l-Cihâd” (1/39) başlıklarında ele alınmıştır. *Tecnîdü’l-Ecnâd*’da 3. babda “Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktâ sahih olan durumlar” ile 4. babda “Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri” başlıkları altında işlenen konular; Ferrâ’nın *el-Abkâmu’s-sultâniyye*’sinde, “Fey ve Ganimet taksimi” (1/136), “Harâc ve takdiri” (1/153), “İhyâ-ı Mevât, istihrâc-ı miyâh” (1/209), “Hımâ, irfak, hımâ’l-mevât” (1/222), “Ahkâmü’l-katâi (İkta ahkâmı)” (1/227) başlıklarında işlenmiştir.

İbn Cemâa’nın *Risâletü’l-Muhtasar fî Tecnîdi’l-Cüyüş ve’l-Cihâd*’ında “Divan kısımları” başlığında işlenen konular, Ferrâ’nın *el-Abkâmu’s-Sultâniyye*’sinde “Divan vad’ı/tevzii ve ahkâmı” başlığı altında ele alınmıştır.

8.2.2.3. İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü’s-Şer’iyye*

İbn Cemâa’nın *Tecnîdü’l-Ecnâd*’ında 3. babda “Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktâ sahih olan durumlar” başlığında yer alan konular, İbn Teymiyye’nin *es-Siyâsetü’s-Şer’iyye*’sinde, “Ganimet” (1/28), “Fey” (1/35), “Sadaka/Zekat” (1/33) başlıkla-

rında incelenmiştir. *Tecnîdü'l-Ecnâd*'da 4. babda “Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri” başlıkları altında işlenen konular, *es-Siyasetü's- Şer'iy-ye*'de “Mesarif/Harcamalar” (1/49) başlığında ele alınmıştır.

İbn Cemâa'nın *Risâletü'l-Muhtasar fî Tecnîdi'l-Cüyüş ve'l-Cihâd*'ında “Divan kısımları” başlığında işlenen konular, *es-Siyasetü's- Şer'iy-ye*'de “Emanetler Kısımı” (1/22) (yetim, vakıf malları, ticaret/buyû', borçlar, beytülmal gelir ve giderleri, kamu ve özel mülkleri) başlıkları altında incelenmiştir.

8.2.2.4. İbn Receb el-Hanbeli, *el-İstibrâc li-Abkâmi'l-Harâc*

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ında 3. babda “Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktâi sahih olan durumlar” ile 4. babda “Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri” başlıkları altında işlenen konular; İbn Receb'in *el-İstibrâc*'ında; 1. babda “Harâcın manası” (1/9), 2. babda “Harâc hakkında sünnette vârid olan hadisler” (1/11), 3. babda “İslamda Harâcın ortaya çıkışı” (1/15), 4. babda “Harâcî (Harâc vaz edilen) ve gayri Harâcî (Harâc vazedilmeyen) araziler” (1/29), 5. babda “Harâcın manası hakkında” (Harâc ücret mi, gelir mi, cizye mi mütalaası) (1/53), 6. babda “Hz. Ömer'in araziye Harâc vaz etmesi hakkında” (1/55), 7. babda “Harâcın miktarı hakkında” (1/81), 8. babda “Harâc arazi sahiplerinin tasarruflarının hükmü hakkında” (1/95), 9. babda “Fey veya vakıf malı olduktan sonra savaşta fethedilen arazilerle ilgili imamın tasarruflarının hükmü hakkında” (1/129), 10. babda “Harâc mallarının hükmü, masrafları ve tasarrufu hakkında” (1/141) başlıklarıyla incelenmiştir.

8.2.2.5. Şeyzeri, *el-Menbecü'l-Meslûk fî Siyaseti'l-Mülûk*

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ında 1. babda “Sultan, fazileti ve adaleti hakkında” başlığıyla işlenen konu, Şeyzeri'nin *el-Menbecü'l-Meslûk*'unda, 1. babda “Adil Melik'e/Devlet Başkanı'na Uymanın Beyanı” ve 2. babda “Melik'e/Devlet Başkanına Uymanın Adabı ve Fazileti” başlıklarıyla ele alınmıştır. *Tecnîdü'l-Ecnâd*'da 2. babda “Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve savaş için hazırlık yapma” başlığında işlenen konular, Şeyzeri'nin *el-Menbecü'l-Meslûk* adlı eserinde 14. babda “Melik'in ordu siyaseti, askerleri savaşa hazırlama gerekliliği” ve 15. babda “Ordu mensuplarının savaştan doğan hakları” başlıklarında incelenmiştir.

8.2.2.6. İbnü’l-Ezrak, *Bedaiü’s-Silk fî Tabâi’l-Mülk*

İbn Cemâa’nın *Tecnîdü’l-Ecnâd*’da 2. babda işlediği “Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve savaş için hazırlık yapma” başlıklı konular, İbn A’rac’ın *Bedaiü’s-Silk*’inde “Askere hazırlık” (1/30) başlığıyla işlenmiştir. İbn Cemâa’nın *Tecnîdü’l-Ecnâd*’ında 3. babda “Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktâi sahih olan durumlar” başlığında ele aldığı konu ise *Bedaiü’s-Silk*’te “Malın korunması” (1/33) başlığıyla yer almıştır.

İbn Cemâa’nın *Tecnîdü’l-Ecnâd*’ında 1. babda “Sultan, fazileti ve adaleti hakkında” başlığıyla işlenen konular, İbn A’rac’ın eserinde, “Mülkün hakikati” (1/1), “Hilafetin hakikati” (1/1), “Mülkiyetin varlık sebebi” (1/6), “Mülkiyetin vücut şartı” (1/7), “İmareti arttırma” (1/37), “Adaleti ilan etme” (1/40), “Dini ilkeleri yönetme/uygulama” (1/43), “Sultanların mertebeleri” (1/52), “Siyaseti yönetme” (1/60) başlıklarıyla ele alınmıştır.

8.2.2.7. Turtûşî, *Sirâcu’l-Mülûk*

İbn Cemâa’nın *Tecnîdü’l-Ecnâd*’ında 1. babda “Sultan, fazileti ve adaleti hakkında” başlığıyla işlenen konular, Turtûşî’nin *Sirâcu’l-Mülûk*’ünde 1. babda “Meliklere nasihat” (1/3), 3. babda “Vali ve kadılar hakkında” (1/30), 5. babda “Vali ve kadıların fazileti” (1/34), 6. babda “Sultanın idaresi” (1/36), 7. babda “Sultanın yeryüzünde hükümlerini beyan” (1/37), 8. babda “Sultanın fayda ve zararları” (1/38), 9. babda “Sultanın tebaasını bilmesini beyan” (1/39), 14. babda “Sultanın övülen özellikleri” (1/46), 15. babda “Sultana tâzim edilmesi ve ona itaat edilmesi” (1/47), 17. babda “Sultanın hayırları ve şerleri” (1/48), 18. babda “Sultanın Kur’an’daki konumu/de-recesi” (1/48), 39. babda “Adil ve zalim sultan örnekleri” (1/92), 40. babda “Zalim sultana karşı tebaanın görevleri” (1/93) başlıklarında incelenmiştir.

İbn Cemâa’nın *Tecnîdü’l-Ecnâd*’da 2. babda işlediği “Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve savaş için hazırlık yapma” başlıklı konu, *Sirâcu’l-Mülûk*’te 46. babda “Sultanın askerleriyle seferi” (1/98) ve 61. babda “Harp teknikleri, hazırlığı ve âdâbı” (1/145) başlıklarında ele alınmıştır.

İbn Cemâa’nın *Tecnîdü’l-Ecnâd*’ında 3. babda “Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktâi sahih olan durumlar” ile 4. babda “Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri” başlıkları altında işlenen konular, *Sirâcu’l-Mülûk*’te 47. babda “Sultanın Harâc toplama usulü” (1/99) başlığında ele alınmıştır.

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ında 4. babda "Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri" başlıkları altında işlenen konular ve *Risâletü'l-Muhtasar fi Tecnîdi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd*'ında 5. babda "Divan kısımları" başlığında yer alan konular, Turtûşî'nin *Siracu'l-Müluk*'ünde 48. babda "Sultanın beytülmaldeki tasarrufu" (1/100), 49. babda "Sultanın infak usulü" (beytülmal ve çalışanlara dair) (1/105) 50. babda "Sultanın divanları tedvini, çalışanlar hakkındaki tasarrufları ve maaşları belirlemesi" (1/108) başlıklarında ele alınmıştır.

8.3. Tahkikte İzlenen Yöntem

Tahkikte asıl eser, çalışmamıza temel teşkil eden İbn Cemâa'nın *Kitabu Tecnîdi'l-Ecnâd ve Cihâtu Ebli'l-Cihâd* adlı eseri olup karşılaştırma yapılan nüshalardandır. *Tabrîru'l-Abkâm*'ın birinci, ikinci, altıncı, yedinci, sekizinci bölümlerinin yeniden ele alındığı bu eser, *Tabrîr*'in muhtasarı niteliğindedir. *Risâletü'l-Muhtasar fi Tecnîdü'l-Cüyuş ve'l-Cihâd*'ı ise *Tecnîdü'l-Ecnâd*'da yer almayan divan konulu 5. babı müstakil olarak işlemiş olması ve muhtevası bakımından tahkik çalışmamızda ana nüshamız olmuştur. Ayrıca *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ın Leipzig nüshası da bu nüshanın muhakkiki Abdülcevâd'ın konu başlıklarına ana nüshamızda yer verdiğimiz ve çalışmamızda mukayese ettiğimiz diğer bir nüsha olmuştur. İbn Cemâa'nın *Müstenedü'l-Ecnâd fi alati'l-cihâd*'ı ise tahkik çalışmamıza konu diğer nüshadır. Ana metnimiz ise İbn Cemâa'nın *Tabrîru'l-Abkâm fi Tedbiri Ebli'l-İslâm* adlı eseri olup mezkûr dört nüshayla karşılaştırmalı olarak ele alınmış ve farklı metinleri, lafızları, cümle ve ibare kullanımları araştırılmış ve ilgili kitapları kısaltmalarla dipnotlarda belirtilmiştir. Tahkikli metinde, ana nüsha; (ص) "*Risâletü'l-Muhtasar fi Tecnîdi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd*", diğer nüshalar; (ف) "*Kitabu Müstenedü'l-Ecnâd fi alati'l-cihâd*", (ي) "*Kitabu Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ebli'l-Cihâd*", (ج) *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ın Leipzig nüshası, ana metin; (ت) "*Kitabu Tabrîru'l-Abkâm fi Tedbiri Ebli'l-İslâm*" şeklinde harflerle sembolize edilmiştir.

Eserdeki meseleler metin içinde belirtilmiş ve metinde konulara uygun bab başlıklarına, fasıllara ve alt başlıklara yer verilmiştir. Metinde geçen ayet numaraları metinlerde tam olarak belirtilmiş, hadis tahrirleri yapılarak ilgili kaynağı dipnotlarda gösterilmiştir.

Buna göre *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ın tahkikinde izlenen yöntemi şöylece özetlemek mümkündür: Tahkik çalışmamızda ana nüsha *Muhtasar fi Tecnîdü'l-Cüyuş ve'l-Cihâd* ile birlikte *Müstenedü'l-Ecnâd*, *Tecnîdü'l-Ecnâd* ve *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ın Leip-

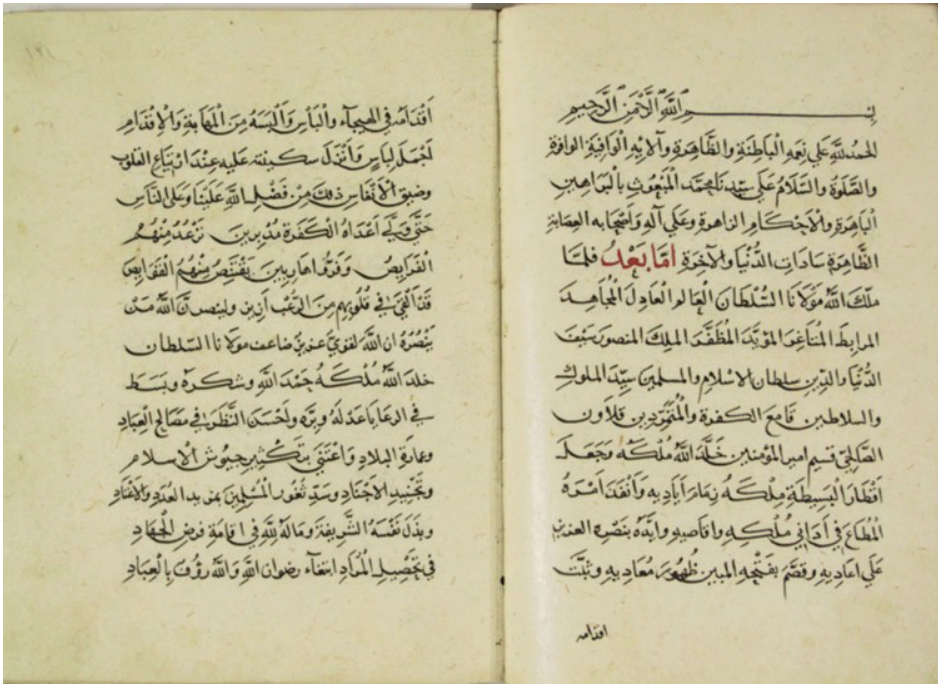
zig nüshası ve ana metin (*Tabrîru’l-Abkâm*) olmak üzere dört eser mukabele/mukayese edilmiştir. Her nüsha ve ana metin dipnotta ilgili harf ile işaretle belirtilmiştir. Bu bakımdan İSAM tahkikli neşir kılavuz esaslarına (İTNES) genel olarak uygun olan tahkik çalışmamız, Abdülcevâd Halef’in tahkikine göre ele alınan mevzu ve nüsha sayısı bakımından daha kapsamlı ve muhteva bakımından daha zengindir.

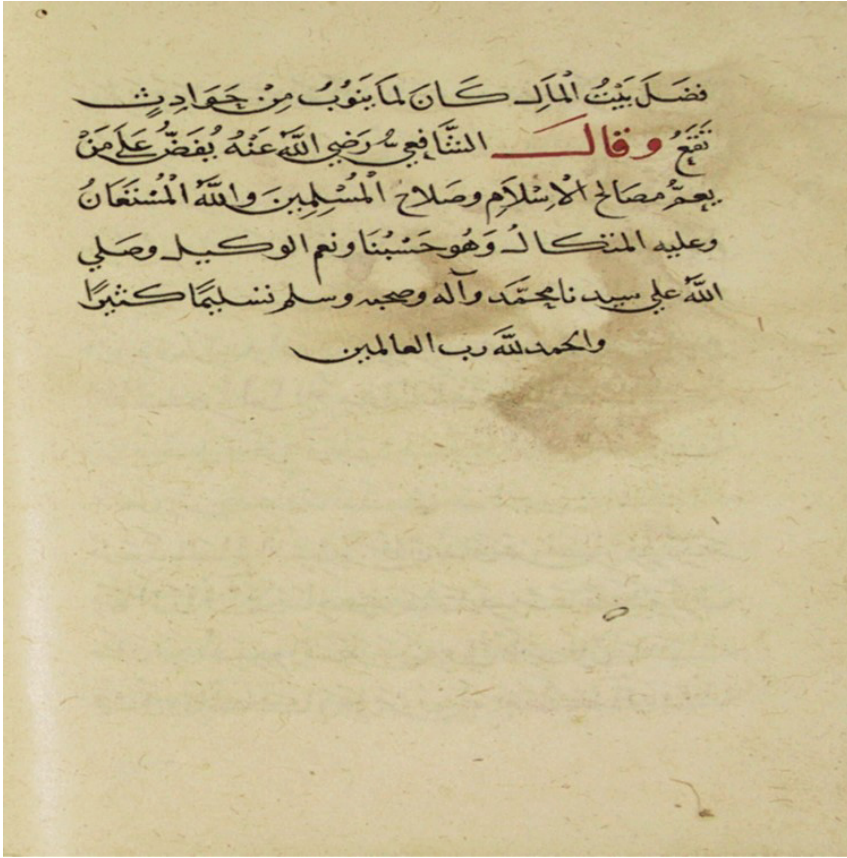
Ana nüshada geçen Kur’an ayetlerine metinde sure ve ayet numarasıyla tam olarak yer verilip hadis-i şeriflerin kaynağı dipnotta belirtilmiştir. Metinde geçen Hulefa-i Raşidin sözleri ve hakîmlerin sözlerinin kaynağına dipnotta yer verilmiştir. Hikmetli sözler ve geçen şiirlerin kaynağı da ilgili dipnotta kaynağıyla zikredilmiştir. Kavramların tahriri yapılırken eserin birincil/asli kaynaklarına müracaat edilmiştir. Tahkik sırasında fıkıh ilmine ait *siyaset-i şer’iyye* kitaplarının en önemli asıl kaynaklarına dayanılmıştır. Bunlar; Mâverdî, Ferrâ ve İbn Teymiyye’nin eserleridir.

Tahkik çalışmamız esnasında *Tecnîdü’l-Ecnâd*’ın Leipzig nüshasını neşreden muhakkik Abdülcevâd Halef’in konu başlıklarına aynı şekilde yer verdik. Tahkik sırasında ana metin olan *Tabrîru’l-Abkâm*’da uzunca (üç satırdan daha çok) yer alan ibarelerin dipnotta sayfa aralıklarını belirttik. Ana metindeki daha kısa (üç satırdan kısa olan) ibarelere ise dipnotta yer verdik.

Tahkik çalışmamız sırasında müteradif ifadeler, ilaveler, eksiltmeler ilgili işaretlerle dipnotta belirtilmiştir. Başka nüshada üç satırdan fazla olup ana nüshada yer almayan ibareler dipnotta ana nüshada bulunmadığına dair ilgili harf simgesiyle (- ibarenin ilk kelimesi....son kelimesi) şeklinde belirtilmiştir.

Çalışma sırasında müellifin hücceti ve kaynaklarına bağlı kalıp muasır okuyucular için eserin orjinalliğine sadık kalarak söz konusu kaynakları belirtip eserin tahrifine yol açmadan varsa tadiline işaretle iktifa ederek çalışmamız tamamlanmıştır.

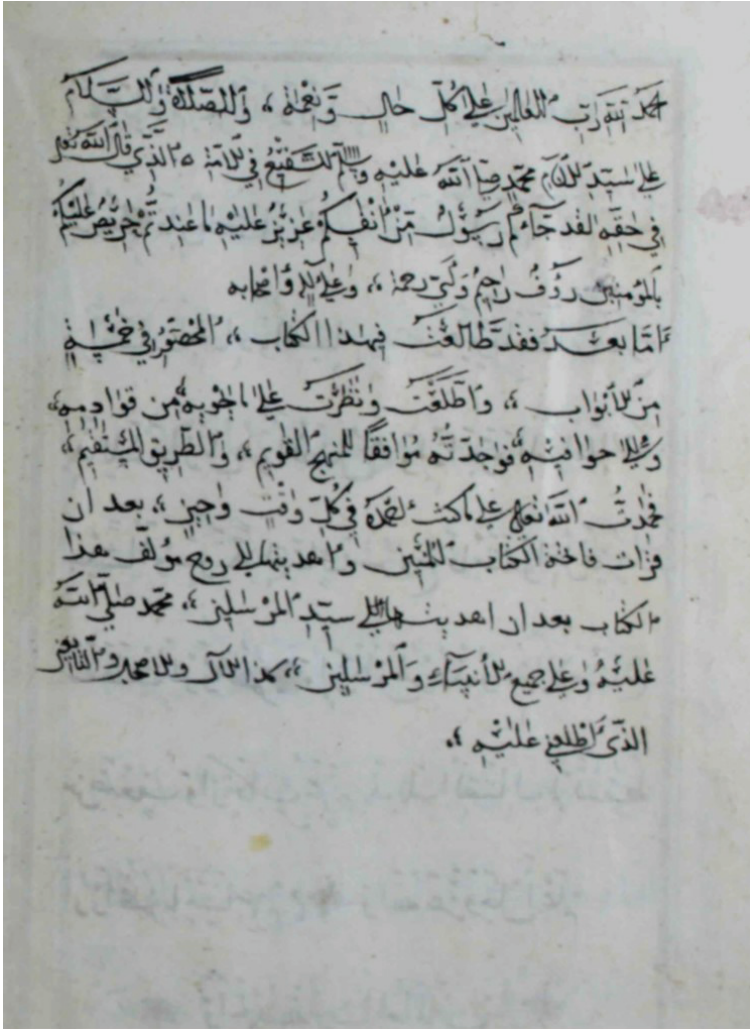
Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2954, vr. 132^a, 132^b. İlk İki Sayfa

Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2954, vr. 155. Son Sayfa

Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3124, vr.8^a, 8^b. İlk İki Sayfa

Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3124, vr.50^a. Son Sayfa

Sonuç

İbn Cemâa Moğol ve Haçlı saldırılarının etkisinin devam ettiği, İslam dünyasının pek çok bölgesinde küçük hanedanlıkların birbiriyle çatıştığı bir dönemde Memlûklerin dokuz hükümdarının idaresini yakından görmüştür. O, kabilesinin geniş nüfuzundan aldığı destekle dini, içtimâî ve fikrî hareketlere yön veren şahsiyetlerden biri olarak bir yandan *Tabriru'l-Abkâm fi Tedbiri Ehli'l-İslâm* başlıklı muhtasar eserinde siyasi mevzuları fıkıh ilminin verilerini esas alıp değerlendiren ahkâm-ı sultâniye geleneğini takip etmek suretiyle siyasi idareyi ellerinde bulunduranların tâbi olacağı esasları belirlemeye çalışmış, diğer yandan *Muhtasar fi fadli'l-cibâd ve Müstenedü'l-Ecnad fi Âlâtı'l-Cibâd* ve *Tecnidü'l-Ecnad* başlıklı eserlerinde *cihad* kavramını önceleyerek yaşadığı dönemdeki küçük emirliklerin Memlûklerin çatısı altında gayrimüslim saldırganlığına karşı birleşmelerini sağlamaya gayret etmiştir. Bu çabalarının temel endişesi yaşadığı çağda ve içerisinde bulunduğu şartlarda şeriatın sahih bir şekilde tatbikini temin etmek olarak belirmektedir. Bu sebeple düşüncelerini dile getirirken ilgili konuya dair ayet, hadis ve ulema kavillerini zikretmeye özen gösterir. Memlûk Devleti'nde 1261 yılından itibaren tüm siyasi işleri idaresi altında bulunduran bir sultan ile ondan ayrı olarak Bağdat Abbâsî hanedanına mensup bir halife varlığını sürdürdüğünden kendisine muhatap olarak “halife ve sultanı” almakta, mevcut konumu itibarıyla sembolik bir anlamı olsa da hilafet makamına sultaninkine eşdeğer bir önem atfetmektedir.

Bahsi geçen eserlerinin iki önemli işlevi bulunmaktadır. Bu işlevler İbn Cemâa'nın siyasete ilişkin dile getirdiği düşünceleri için genel bir çerçeve oluşturmaktadır. “Allah'ın murâdına uygun bir şekilde hükümleri düzene koyan, raiyyesinin maslahatı için elinden gelen gayreti gösteren ve Allah'ın üzerindeki gizli-açık bütün nimetlerine şükreden siyasi lidere bu görevini ifa ederken gerekli olan bilgileri vermek” ilk işlevi; “böylelikle onun Allah'ın rızâsına uygun bir idare göstermesini temin etmek ve ona bu hususta nasihatte bulunmak” ise ikinci işlevi oluşturmaktadır. Bu iki işlev, anlamını siyasi liderin varlığına ilişkin değerlendirmelerle kazanmaktadır. Zira şeriatın sahih bir şekilde tatbiki her şeyden önce imâmetin yani siyasi erkin varlığına bağlı olduğundan bir siyasi liderin bulunması dini bir yükümlülük olarak tezahür etmektedir: “Dini himaye edecek Müslümanların işlerini idare edecek (*siyasetü umuri'l-müslimin*), aşırı gidenlere engel olacak, mazlumlara zalimin elinden kurtaracak, hakları yerli yerince kullanacak bir imamın tayin edilmesi farzdır.” Zira “böylesi bir imamın tayin edilmesi neticesinde ülke salah bulacak, raiyye bir güvenlik alanına kavuşacak ve her türlü kötülüğün kökü kurutulacaktır. Mah-

lûkatın ahvali ancak onları idare edecek (siyaset) ve korumakla meşgul olacak bir sultanın varlığıyla salah bulur.” Müslümanların istenilen nitelikleri taşımaya dahi bir idarecilerinin olması, idarecilerinin yokluğundan yeğdir.

Mâverî ve Ebu Ya’la’nın *el-Ahkâmu’s-sultâniyye*’leri aslında h. 6. asrın ortalarında ahkâmı’s-sultâniyye ve siyaset-i şeriyye olarak şöhret bulmuş genel siyaset fikhını içeren eserlerdir. Bu bakımdan İbn Cemâa’nın çalışma konumuzla ilgili *Tecnidü’l-Ecnad* adlı eseri ise h. 7. asrın ortalarında harp fikhını/ahkâmını bab ve fasıllarıyla ortaya koyduğu müstakil bir eser olarak karşımıza çıkar. Bu sebeple tamamen harp ahkâmını içeren mevzularıyla, konuları işleyiş metot ve tekniğiyle döneminde temayüz etmiş bir şahsiyettir. Bu bakımdan İbn Cemâa’nın söz konusu eserinin tercümesi “İslam’da Savaşa Hazırlık ve Ordu Düzeni” şeklinde yapılabilir. Bu eser küçük hacimli, kolay anlaşılabilir de olsa Ortaçağ’da h. 7. asırda savaşa hazırlık, savaş metot ve teknikleri, dönemin harp sanayi ve savaş malzemeleri, askeri idare gibi konuları ele almasıyla alanında orijinal, müstakil bir kaynak eser olarak tarihteki yerini almıştır.

İbn Cemâa *Tecnidü’l-Ecnad* eserini dört baba ayırmıştır. Buna göre sultanın adaleti ve özellikleri, savaş için askerî hazırlık, sultanın maaş verme durumları, asker maaşlarını takdiri gibi askerî konuları dönemin ihtiyaçları çerçevesinde ele alıp devletin istikrar ve bekası için bu unsurların lüzumunu tahlil ederek ortaya koymuştur. Ayrıca eserinde sultanın ve tebaanın hakları ve görevleri konularına da yer vermiştir.

İbn Cemâa’nın askerî ve harp hukukuna dair müstakil ve mütemayiz eseri ise kuşkusuz “*Tecnidü’l-Ecnad*” adlı eseridir. Bu eseriyle harp hukukunu ince ayrıntılarına kadar bab ve fasıllarıyla incelemiş ve toplumun birlik ve beraberliği, devletin istikrar ve bekası için döneminde telif edilmiş en önemli müstakil eseri olarak tarihteki yerini almıştır. Bu bakımdan *Tecnidü’l-Ecnad*, savaş âdâbı, savaş taktikleri ve savaş tertibi, sultanın maaş verme durumları, asker maaşları gibi konuları ele almasıyla savaş hukuku/askerî hukuk alanında ön plana çıkmıştır. İbn Cemâa söz konusu eserinde dönemin teknolojik imkân ve silahlarına göre savaş keyfiyetinin farklı olabileceğini ancak cihad azim ve kararlılığının bu noktada değişmeyeceğini dile getirmiştir.

Savaş ve barış ayetleri birlikte değerlendirildiği zaman İslam’da barışın asıl, savaşın ârızî ve zarurete dayanan geçici bir durum olduğu görülür. Ayrıca savaşın mutlak olarak değil, belli sebeplere bağlandığı da görülmektedir. Bu sebepleri “düşmanın saldırgan tutumu” şeklinde özetlemek mümkündür.

Netice itibariyle İslam hukukunda savaşın meşruiyeti, İslam ülkesine saldırı, zulmü ortadan kaldırıp hakkı çiğnenene yardım etmek, dine yönelik baskıları yok etmek, vatanından haksız yere çıkarılmak, insanların ibadet özgürlüğünü garanti altına almak, hainleri cezalandırmak gibi sebeplere bağlıdır. Ayrıca sadece haklı olmak hemen savaşmayı gerektirmez. Karşı taraf haksız olsa da savaşın sonuçlarını dikkate alarak savaşa karar vermek gerekir.

[رسالة المختصر في تجنيد الجيوش والجهاد]

/بسم الله الرحمن الرحيم

[١٣١ظ]

الحمد لله على نعمه الباطنة، والظاهرة، وآلائه الوافية الوافرة^{١٤٣}، والصلاة والسلام^{١٤٤} على سيدنا محمد المبعوث بالبراهين الباهرة، والأحكام الزاهرة، وعلى آله، وأصحابه العصابة الطاهرة،^{١٤٥} سادات الدنيا والآخرة.

أما بعد؛^{١٤٦} فلما ملَّك^{١٤٧} الله^{١٤٨} مولانا السلطان العادل المجاهد المرابط المتأغر المؤيد المظفر الملك المنصور سيف الدنيا والدين، سلطان الإسلام والمسلمين، سيد الملوك والسلاطين، قاطع الكفرة والمتمردين قلاون الصالحي، قسيم أمير المومنين خلد الله ملكه، وجعل أقطار البسيطة ملكه زمام أياديه، وأنفذ أمره المطاع في أداني ملكه وأقاصيه،^{١٤٩} فلما أيد الله مولانا السلطان الملك الأشرف^{١٥٠} بنصره العزيز على أعاديه، وقصم بفتحه المبين^{١٥١} ظهور مُعَادِيهِ، وثَبَّتَ^{١٥٢} /أقدامه^{١٥٣} في الهَيْجَاءِ والبأس، وألبسه من المهابة والإقدام^{١٥٤} أجمل

[١٣٢و]

١٤٣ ل - الوافرة.

١٤٤ ف ي ل: وصلى الله وسلم.

١٤٥ ص ف: الظاهرة.

١٤٦ ل + فإني كنت وضعت كتابًا سميت: «تحرير الأحكام في تدبير ملة الإسلام». يشتمل على كل ما يحتاج إليه السلطان في نفسه، وجيشه، ونوابه، ودواوينه، وجهاده، وعدده، وآلائه وتوابع ذلك، وجعلته سبعة عشر باباً.

١٤٧ ي ل: أيد.

١٤٨ ل + تعالى.

١٤٩ ف ي ل - العالم...وأقاصيه.

١٥٠ ص: وأيده.

١٥١ ف: بَنَجَه المتين.

١٥٢ ف: ثَبَّتَ.

١٥٣ ف + وأقدامه؛ ي: إقدامه.

١٥٤ ف: والجسارة؛ ي - والإقدام.

لباس، وأنزل سكينته عليه عند ارتياح القلوب، وضيق الأنفاس، ذلك من فضل الله علينا وعلى الناس، حتى ولّى أعداؤه الكفرة مُدْبِرِينَ ترعد منهم الفرائص^{١٥٥}، وفروا هاربين يقتنص^{١٥٦} منهم القوانص^{١٥٧} قد ألقى^{١٥٨} في قلوبهم من الرعب أزيز،^{١٥٩} ﴿وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ. إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾ [الحج ٤٠/٢٢]. ضاعف مولانا السلطان خلد الله ملكه،^{١٦٠} حَمْدُ الله وشكره، وبسط في الرعايا عدله، وبرّه، وأحسن النظر في مصالح العباد، وعمارة البلاد، واعتنى بتكثير جيوش الإسلام،^{١٦١} وتجنيد الأجناد، وسدّ ثغور المسلمين بمزيد العدد والأعتاد،^{١٦٢} وبذل نفسه الشريفة، وماله لله^{١٦٣} في إقامة فرض الجهاد، في تحصيل المراد ابتغاء رضوان الله، ﴿وَاللَّهُ رَؤُوفٌ بِالْعِبَادِ﴾^{١٦٤} [البقرة ٢/٢٠٧]، /فاستخار الله الواحد الباري عبد أياديه سَنَجَر الدَّوَادِرِي^{١٦٥} في تأليف مختصر يُزَلَّفُ لديه متضمن حكم ما صرف^{١٦٦} هِمَّتَهُ العالِيَةِ إليه من تجنيد الجيوش، وتديبرها، وجهات رزقهم^{١٦٧} وتقديرها، مستندا في ذلك إلى السنة والآثار،^{١٦٨} وأقوال أئمة علماء الأمصار، سهل المطالعة، قريب المراجعة، برسم نظر^{١٦٩} مولانا السلطان خلد الله سلطانه، وسماعه الشريف، وإحاطة علومه الكريمة بمضمون هذا التأليف،^{١٧٠} وعرضه

[١٣٢ظ]

١٥٥ ي: الفرائص؛ ل: الفرائض.

١٥٦ ي: تقتنص.

١٥٧ ص: القوايص.

١٥٨ ل + الله.

١٥٩ ف: إبريز؛ الرعب اريز.

١٦٠ ف ي ل - خلد الله ملكه.

١٦١ ف ي ل: الجيوش.

١٦٢ ي: الاعتداد.

١٦٣ ف ي ل: النامي.

١٦٤ ف ي - في تحصيل المراد ابتغاء رضوان الله، والله رؤف بالعباد.

١٦٥ ف ي ل: أشار من أولى الإحسان العظيم إلى الداعي محمد بن إبراهيم.

١٦٦ ف: متضمن أحكام ما صرفت؛ ي: ل: متضمن أحكام ما صرف.

١٦٧ ف ي ل: أرزاقهم.

١٦٨ ف ي ل: ومستند ذلك من السنة والآثار.

١٦٩ ف ي ل: برسم نظره العالِي ونظره الشريف.

١٧٠ ف ي ل - مولانا السلطان خلد الله سلطانه، وسماعه الشريف، وأحاط علومه الكريمة بمضمون هذا التأليف.

على الآراء^{١٧١} العالية خلد الله أيامها،^{١٧٢} ونشر في الخافقين ألويتها وأعلامها،^{١٧٣} وهو مرتب على خمسة^{١٧٤} أبواب محيطة^{١٧٥} بمقصود هذا^{١٧٦} الكتاب:

الباب الأول: في شرف^{١٧٧} السلطان وفضله وماله من الكرامة بعدله.

الباب الثاني: /في حاجته^{١٧٨} إلى الأجناد واعتداد^{١٧٩} آلات الجهاد.

[١٣٣و]

الباب الثالث: في عطاء الأجناد^{١٨٠} وجهاته وما يصح من إقطاعاته.

الباب الرابع: في تقدير عطاء الأجناد وما يستحقه المرصدون للجهاد.

الباب الخامس: في وضع الديوان وأقسام ديوان السلطان.

الباب الاول: في شرف^{١٨١} السلطان وفضله وماله من الكرامة بعدله

قال الله تعالى: ﴿وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ الَّذِينَ إِن مَّكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ﴾ [الحج ٤١/٢٢-٤٢]، فضمن الله تعالى^{١٨٢} للملوك / نصره^{١٨٣} وشرط عليهم أربعة شروط وهي:^{١٨٤}

[١٣٣ظ]

١٧١ ف ي: آرائه؛ ل: آدابه.

١٧٢ ف ي ل: أمدها الله بمزيد التشريف.

١٧٣ ف ي ل - ونشر في الخافقين ألويتها وأعلامها.

١٧٤ ف ي - خمسة.

١٧٥ ف ي ل: تحيط.

١٧٦ ف ي ل - هذا.

١٧٧ ف ي ل - شرف.

١٧٨ ف ي ل: الحاجة.

١٧٩ ف ي ل: وإعداد.

١٨٠ ف ي ل: السلطان.

١٨١ ف ي ل - شرف.

١٨٢ ف ي ل: فضمن سبحانه؛ ت: ضمن سبحانه وتعالى.

١٨٣ ت: نصره الملوك.

١٨٤ ف ي ل: نصره لهم بهذه الشروط الأربعة؛ ت: بهذه الشروط الأربعة.

إقامة الصلاة، وإيتاء الزكاة، والأمر بالمعروف، والنهي عن المنكر،^{١٨٥} فإذا قاموا^{١٨٦} بالشروط^{١٨٧} تحقق^{١٨٨} النصر المشروط.

وقال تعالى: ^{١٨٩} ﴿وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ﴾ [البقرة ٢٥١/٢]، قيل في معناه:^{١٩٠} لولا أن الله تعالى أقام السلطان في الأرض يدفع القوي عن الضعيف، وينصف المظلوم من الظالم^{١٩١} لأهلك القوي الضعيف،^{١٩٢} ولتَوَاتَبَ الناس^{١٩٣} بعضهم على بعض. قال:^{١٩٤} مُتَمَتِّئًا^{١٩٥} على عباده؛^{١٩٦} ولكن الله ذو فضلٍ على العالمين، أي: في إقامة السلطان يقوم بحراستهم وسياستهم^{١٩٧} وينصف مظلومهم، ويكف^{١٩٨} ظالمهم؛ ولهذا^{١٩٩} قيل: «جور السلطان أربعين سنة خير من رعية مهملة ساعة واحدة». ^{٢٠٠} وروي: «عدل ساعة خير من عبادة سبعين سنة». ^{٢٠١} وكما قيل: ^{٢٠٢}

[١٣٤و]

لا يَصْلُحُ النَّاسُ / فَوْضَى لَا سَرَاةَ لَهُمْ وَلَا سَرَاةَ إِذَا جُهِلَهُمْ سَادُوا^{٢٠٣}

١٨٥ في ل - إقامة الصلاة، وإيتاء الزكاة، والأمر بالمعروف، والنهي عن المنكر؛ ت - وشرط عليهم أربعة شروط وهي: إقامة الصلاة، وإيتاء الزكاة، والأمر بالمعروف، والنهي عن المنكر.

١٨٦ في ل: أتوا.

١٨٧ ت: بهذه الشروط.

١٨٨ ت + لهم.

١٨٩ ت: ونقل الطرطوسي رحمه الله في قوله تعالى.

١٩٠ ل: مما قيل في تفسيره أن معناه.

١٩١ ت: من ظالمه.

١٩٢ ت - لأهلك القوي الضعيف.

١٩٣ ص: وتواتب الخلق.

١٩٤ ف ل: ثم قال؛ ي: وقال.

١٩٥ ت: ثم امتن الله.

١٩٦ في ل + بإقامة السلطان لهم؛ ت + بإقامة السلطان لهم بقوله تعالى.

١٩٧ في ل ت: لأن الخلق لا يصلح أحوالهم إلا بسلطان يقوم سياستهم ويتجرد لحراستهم.

١٩٨ ل: ويلف.

١٩٩ في ي: ولذلك؛ ل: وكذلك؛ ت: وكذلك قال بعض الحكماء.

٢٠٠ ف: عام واحد.

٢٠١ ص ي ل - وروي: «عدل ساعة خير من عبادة سبعين سنة» | المعجم الكبير للطبراني، ٣١٧/١١.

٢٠٢ في ي: ولذلك قيل.

٢٠٣ ف: لا يصلح الناس فرضا لا سراة لهم ولا سراة إذا أجمالهم ساروا. | قصيدة لأبي الأسود الدؤلي، في الديوان.

وروي عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: «السلطان ظل الله في الأرض»^{٢٠٤} يأوي إليه كل مظلوم من عباده فإذا عدل كان له الأجر، وعلى الرعية الشكر، وإذا جار^{٢٠٥} كان عليه الإصر، وعلى الرعية الصبر»^{٢٠٦}.

وفى الحديث: «ثلاثة لا ترد دعوتهم: الإمام العادل، والصائم حتى يفطر، والمظلوم»^{٢٠٧}. وروي: «عمل الإمام العادل^{٢٠٨} في رعيته يومًا واحدًا^{٢٠٩} أفضل من عبادة العابد ستين سنة»^{٢١٠}. وروي: «مائة سنة»^{٢١١}.

وعن علي بن أبي طالب^{٢١٢} رضي الله عنه: «إمام عادل خير من مطرٍ وابلٍ»^{٢١٣} وذلك؛ لأن عدله يصلح العباد، ويعمر البلاد، ويدفع الفساد، ويأمن^{٢١٤} الخائف؛^{٢١٥} ولأن الناس على دين الملك فإذا عدل لزمته^{٢١٦} الرعية قوانين العدل فانتعش الحق وزهق الباطل، وتناصف الناس، وزهد الجور، فترسل السماء جني^{٢١٧} بركاتها، وتخرج الأرض جنين^{٢١٨} نباتها فتكثر البركات،^{٢١٩} وتنمو التجارات، وتدر الأرزاق، وتكثر الخيرات،^{٢٢٠} ويسهل المعروف.^{٢٢١}

[١٣٤ظ]

٢٠٤ ف: أرضه.

٢٠٥ ص: جاز.

٢٠٦ الجامع الصغير للسيوطي، (٢٣٤٧).

٢٠٧ الجامع الصغير للسيوطي، ٤٠/١.

٢٠٨ ي - العادل.

٢٠٩ ف ل - واحدا.

٢١٠ التترغيب و الترهيب للمنذري، ١٢٥/٣؛ مختصر التترغيب و الترهيب لابن حجر العسقلاني، ص ٢٠٦.

٢١١ التترغيب و الترهيب للمنذري، ١٢٥/٣؛ مختصر التترغيب و الترهيب لابن حجر العسقلاني، ص ٢٠٦.

٢١٢ ف ي ل - بن أبي طالب.

٢١٣ دستور معالم الحكم للقضاعي ص ١٧؛ سراج الملوك لأبي بكر الطرطوشي ص ٤٢.

٢١٤ ف ي: يؤمن.

٢١٥ ص: الخائف؛ ت - لأن عدله يصلح العباد، ويعمر البلاد، ويدفع الفساد، ويأمن الخائف.

٢١٦ ص ل: لزم.

٢١٧ ي: وترسل.

٢١٨ ف ي ل ت - جني.

٢١٩ ف ي ل ت - جنين.

٢٢٠ ت - فتكثر البركات.

٢٢١ ف ي ل: يكثر الخير

٢٢٢ ت - ويسهل المعروف.

وصح عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: «سبعة يُظلمهم الله تحت عرشه يوم لا ظلُّ إلا ظله: إمام عادل، وشاب نشأ في عبادة الله تعالى، ورجل قلبه معلق بالمسجد حتى يرجع إليه، واثنان تحابا في الله اجتمعا على ذلك وتفرقا عليه، ورجل دعت امرأته ذات منصب وجمال فقال: «إني أخاف الله رب العالمين، ورجل تصدق بصدقة فأخفاها حتى لا تعلم شِماله ما صنعت يمينه، ورجل ذكر الله ففاضت عيناه».^{٢٢٣}

[١٣٥و] فلما كان نفع السلطان عميماً،^{٢٢٤} كان مقامه /عند الله كريماً، ولما كان خطره جسيماً، كان أجره عند الله عظيماً؛ ولذلك^{٢٢٥} قيل: «ليس فوق رتبة السلطان العادل رتبة إلا لنبي مرسل أو ملك مقرب».

قال بعض العلماء:^{٢٢٦} «لو كانت لي دعوة مستجابة لدعوت بها للسلطان، وذلك؛ لأن في صلاحه صلاح العباد والبلا؛ وفي فساد فسادهما».

وقال بعضهم:^{٢٢٧} «السلطان من الرعية بمنزلة الروح^{٢٢٨} من الجسد فإن صفت^{٢٢٩} واستقامت^{٢٣٠} مزاجها سرت إلى أجزاء^{٢٣١} البدن صحيحة فاستقامت^{٢٣٢} جوارحها^{٢٣٣} وحواسه،

٢٢٣ ف ي: «سبعة يُظلمهم الله تحت عرشه يوم لا ظلُّ إلا ظله: إمام عادل، وشاب نشأ في عبادة الله تعالى» وذكر باقي الحديث؛ ت - وصح...عيناه. | صحيح البخاري، الأذان، ٣٦؛ الزكاة، ١٦؛ سنن الترميزي، الزهد، ٥٣؛ سنن النسائي، القضاة، ٢.

٢٢٤ ف: وذلك نفع السلطان لما كان عميماً؛ ي ل: وذلك أن نفع السلطان لما كان عميماً.

٢٢٥ ت - فلما كان نفع السلطان عميماً، كان مقامه عند الله كريماً، ولما كان خطره جسيماً، كان أجره عند الله عظيماً؛ ولذلك.

٢٢٦ ف ي ل: وقال الإمام أحمد بن حنبل رحمه الله.

٢٢٧ ت: وقيل.

٢٢٨ ف ي ل ت: كالروح.

٢٢٩ ت - صفت.

٢٣٠ ف ي ل: واستقام؛ ت: استقام.

٢٣١ ص: آخر.

٢٣٢ ت - سرت إلى أجزاء البدن صحيحة فاستقامت.

٢٣٣ ف ي ل: جوارحه؛ ت: جميع أعضائه.

وانتظم أمره، وإن تكدرت أو^{٢٣٤} فسد^{٢٣٥} مزاجها أخذ كل عضو^{٢٣٦} بقسطه^{٢٣٧} من فسادها^{٢٣٨} فتعطل^{٢٣٩} نظامه وفسدت^{٢٤٠} أحواله^{٢٤١}.

وقال بعض الحكماء: «إذا عدل السلطان فيما قُرب منه أصلح له ما بُعد عنه.»

وقال بعضهم: «عدل السلطان / حياة الرعية، وروح المملكة، فما بقاء جسد بلا روح.»^{٢٤٢} [١٣٥ظ]

قال الله تعالى: ^{٢٤٣} ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ﴾ [النساء ٥٨/٤]، وجدير^{٢٤٤} بمن^{٢٤٥} حَكَمه الله في عباده وملَّكه أقطار بلاده أن يجعل العدل جل اعتماده،^{٢٤٦} وقاعدة استناده لما فيه من رضا الله تعالى ومصالح^{٢٤٧} العباد وعمارة البلاد.

وقيل: «يجب طاعة السلطان في كل ما يأمر به أو ينهى عنه إذا لم يكن معصية الله تعالى.»^{٢٤٨}

٢٣٤ ت - تكدرت أو.

٢٣٥ ت: فسد.

٢٣٦ ت: مزاج الأعضاء.

٢٣٧ ت: بقسطها.

٢٣٨ ت - من فسادها.

٢٣٩ ت: وتعطلت.

٢٤٠ ت - نظامه وفسدت.

٢٤١ ت: احوال الجسد.

٢٤٢ ي: روح بلا جسد.

٢٤٣ ي: سبحانه؛ ل: سبحانه وتعالى.

٢٤٤ ف ي ل: ويجب.

٢٤٥ ي ل: على من.

٢٤٦ ف ي ل: أمر الله بالعدل أصل اعتماده.

٢٤٧ ف ي ل - رضا الله تعالى و.

٢٤٨ ف ي ل - وقيل: «يجب طاعة السلطان في كل ما يأمر به أو ينهى عنه إذا لم يكن معصية الله تعالى.»

ولأن نعم الله على العباد^{٢٤٩} يجب شكرها وينبغي أن يكون الشكر بقدر النعمة ونعمة الله على السلطان فوق كل نعمة، فيجب أن يكون شكره لله أعظم من كل شكر^{٢٥٠}، وأفضل شكر السلطان نعمة الله إقامة العدل فيما حكمه الله فيه.^{٢٥١}

فصل: فيما للسلطان وعليه^{٢٥٢}

أما ماله على الرعية^{٢٥٣} فعشرة أمور^{٢٥٤} وهي بذل الطاعة له^{٢٥٥} والقيام بنصره وعظيم حقه والنصيحة له في السر والعلانية وإيقاظه عند الغفلة وإرشاده^{٢٥٦} عند الهفوة والذب^{٢٥٧} عنه وتحذيره من عدو أو مريد به سوء وإعماله بستره^{٢٥٨} وإعانتته على ما تحمله وردّ القلوب النافرة إليه.

وإنما يجب^{٢٥٩} طاعة السلطان^{٢٦٠} في كل ما يأمر به أو ينهي عنه إذا لم يكن في معصية^{٢٦١} الله تعالى، لقوله: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَزَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا﴾ [النساء ٥٩/٤] وأولي الأمر هم السلطان^{٢٦٢} ونوابه.

٢٤٩ ل: عبده.

٢٥٠ ي: فوق كل شكرٍ.

٢٥١ ت - وقال... حكمه الله فيه.

٢٥٢ ت: من أحواله إلى فصل: فيما للسلطان وعليه أنظر: تحرير الأحكام في الباب الأول في وجوب الإمامة وفي الباب

الثاني فيما للخليفة والسلطان، ٤٧-ظ.

٢٥٣ ت: للسلطان والخليفة على الأمة عشرة حقوق.

٢٥٤ ت: ولهم عليه عشرة حقوق، أما الحق الأول.

٢٥٥ ت + ظاهرًا أو باطنًا.

٢٥٦ ل: ورشاده.

٢٥٧ ص ف ي: والدب.

٢٥٨ ي ل: وإعلامه بسيرة عماله.

٢٥٩ ي ل: تجب.

٢٦٠ ت - و القيام... السلطان.

٢٦١ ت: إلا أن يكون معصية.

٢٦٢ ت: الإمام.

وقيل: هم العلماء، والأول أصح، فقد أمر الله تعالى بطاعة أولي الأمر، وأمر الله واجب. ثم انظر كيف لم يفرد هم بالطاعة؛ بل جعل طاعتهم تابعة لطاعة الرسول تنبهاً^{٢٦٣} على أن طاعتهم إنما تجب فيما فيه طاعة الرسول لا فيما فيه معصية.^{٢٦٤} ولذلك^{٢٦٥} قال النبي صلى الله عليه وسلم: «السمع والطاعة على المسلم فيما أحب وكره ما لم يؤمر بمعصية، فإذا أمر بمعصية فلا سمع ولا طاعة».^{٢٦٦}

الفصل الثاني: فيما علي السلطان^{٢٦٧}

وأما ما عليه فعشرة^{٢٦٨} أمور من مصالح المسلمين.^{٢٦٩} يجب عليه النظر فيها.^{٢٧٠} /

[١٣٦و]

الاول: ^{٢٧١} حماية بيضة الإسلام والذب ^{٢٧٢} عن ^{٢٧٣} أهل الإيمان يدفع المحاربين ^{٢٧٤} وجهاد المشركين وتحصين الثغور بما يحتاج إليه من العدة للمدافعة^{٢٧٥} والعدة المانعة^{٢٧٦} وذلك بتجنيد الجنود وتدريب الجيوش^{٢٧٧} وترتيبهم في الثغور^{٢٧٨} على ما

٢٦٣ ي ل: تنبيهها

٢٦٤ ي: معصيته.

٢٦٥ ت - والأول...ولذلك.

٢٦٦ صحيح مسلم، الإمارة، ٨؛ جامع الأصول ٦٦/٤ (٢٠٤٦).

٢٦٧ ص ف ي - الفصل الثاني: فيما علي السلطان؛ ت: من ما لم يؤمر بمعصية إلى فيما علي السلطان. أنظر: تحرير الأحكام، ٨-ظ.

٢٦٨ ت: وأما حقوق الرعية العشرة علي السلطان.

٢٦٩ ص - ولأن...المسلمين.

٢٧٠ ص: ويلزم السلطان النظر في عشرة أشياء من مصالح المسلمين؛ ت - أمور من مصالح المسلمين. يجب عليه النظر فيها.

٢٧١ ص: الثالث: تدريب الجيوش وتجنيد الجنود وترتيب الأجناد في الجهاد بحسب الحاجة، والنظر في أرزاقهم وإقطاعاتهم.

٢٧٢ ص ف ي: والدب.

٢٧٣ ت: عنها.

٢٧٤ ت: ودفع المحاربين.

٢٧٥ ي ل: من العدة الدافعة.

٢٧٦ ت: الدافعة.

٢٧٧ ص ف - وتدريب الجيوش.

٢٧٨ ل + والجهات؛ ت + وبالنظر في ترتيب الأجناد في الجهات.

يقتضيه^{٢٧٩} المصالح والحاجات^{٢٨٠} والنظر في إقطاعهم^{٢٨١} وأرزاقهم^{٢٨٢} وتوفيتها^{٢٨٣} وتقديرها^{٢٨٤}.

الثاني:^{٢٨٥} حفظ الدين على أصوله المستقرة في العقائد^{٢٨٦} وما أجمع عليه سلف الأمة رحمهم الله من القواعد وردّ البدع وقمع المبتدع^{٢٨٧} بإيضاح^{٢٨٨} الحجج الدينية^{٢٨٩} ونشر العلوم الشرعية^{٢٩٠} وتعظيم العلم وأهله وإعلاء^{٢٩١} مناره ومحله ويجمع إليه^{٢٩٢} العلماء العاملين^{٢٩٣} الموثوق بنصحهم لله والمسلمين^{٢٩٤} ويشاورهم في الأحكام^{٢٩٥} والنقض والإبرام^{٢٩٦}.

٢٧٩ ل: تقتضيه.

٢٨٠ ت: على حسب الحاجات.

٢٨١ ص ف - في إقطاعهم؛ ت: و تقدير أقطاعهم.

٢٨٢ ل: في أرزاقهم.

٢٨٣ ل: وتوفيتها.

٢٨٤ ت: و صلاح أحوالهم.

٢٨٥ ص: الأول.

٢٨٦ ف: العقائد؛ ت: المقررة وقواعده المحررة.

٢٨٧ ص - في العقائد وما أجمع عليه سلف الأمة رحمهم الله من القواعد وردّ البدع وقمع المبتدع؛ ت: والمبتدعين.

٢٨٨ ص: بإقامته.

٢٨٩ ت: وإيضاح حجج الدين.

٢٩٠ ت + ومراعاة حقوقها المرعية.

٢٩١ ت: ورفع.

٢٩٢ ت: ومخالطة.

٢٩٣ ت: الاعلام النصحاء.

٢٩٤ ي: للمسلمين؛ ت: لدين الإسلام.

٢٩٥ ت: ومشاورتهم.

٢٩٦ ص - وتعظيم... والإبرام؛ ت: في موارد النقض والإبرام.

الثالث: ٢٩٧ إقامة شعائر الإسلام ٢٩٨ كعرض ٢٩٩ الصلاة ٣٠٠ والصيام ٣٠١ وحج البيت الحرام ٣٠٢ وما يتعلق بذلك من الأذان والإقامة والخطابة ٣٠٣ والإمامة ٣٠٤ والأعياد ٣٠٥ والأهله وتسهيل أداء الحج والعمرة ٣٠٦ ومصالح الكعبة والحرمين وعمارة المسجدين ٣٠٧ ومنه الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر. ٣٠٨

الرابع: ٣٠٩ فصل القضايا ٣١٠ وتنفيذ الأحكام بتقليد الولاة ٣١١ والحكام لقطع المنازعة بين الخصوم والنصفة بين الظالم والمظلوم ٣١٢ لينتظم شمل المصالح ويتوطن على المعدلة كل غاٍ ورايح. ٣١٣

ولا يولي ذلك إلا الثقات المأمونين الموثوق بصيانتهم وديانتهم ٣١٤ ونصيحتهم لله ولرسوله وله ٣١٥ وللمسلمين ٣١٦ ولا يترك البحث عن سيرة من فوض إليه ولا السؤال ٣١٧ عن

٢٩٧ ص: الثاني.

٢٩٨ ص: الإسلامية.

٢٩٩ ي ل: كفرض؛ ت: كفروض.

٣٠٠ ص: من الصلاة؛ ت: الصلوات والجمع والجماعات.

٣٠١ ت: ومنة النظر في أمر الصيام والفطر وأهله.

٣٠٢ ص: والحج.

٣٠٣ ص: والخطب.

٣٠٤ ص ف - والإمامة.

٣٠٥ ص - والأعياد.

٣٠٦ ص - وتسهيل أداء؛ ت: وحج البيت الحرام وعمرة.

٣٠٧ ت: ومنة الاعتناء بتسيير الحجيج من نواحي البلاد وإصلاح طرقهم وأمنها في مسيرهم وانتخاب من ينظر في أمورهم.

٣٠٨ ص - ومصالح الكعبة والحرمين وعمارة المسجدين ومنه الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر.

٣٠٩ ص: الخامس.

٣١٠ ص: نصب القضاة.

٣١١ ص: وتقليد الولاة لتنفيذ الأحكام.

٣١٢ ت: وكف الظالم عن المظلوم.

٣١٣ ل: رائج.

٣١٤ ص ف - وديانتهم؛ ت: إلا من يثق بديانته وأمانته وصيانته.

٣١٥ ل - لله ولرسوله وله.

٣١٦ ل: للدولة وللمسلمين؛ ت: من العلماء الصلحاء والكفاة النصحاء.

٣١٧ ت: ولا يدع السؤال.

أخبار^{٣١٨} من اعتمد عليه ليعلم ما عليه الرعايا والولاة^{٣١٩}، فإنه مطالب يوم القيامة^{٣٢٠} ومسئول عن ذلك^{٣٢١}.

قال النبي صلى الله عليه وسلم: «كل راعٍ مسئول عن رعيته»^{٣٢٢}.

الخامس: ^{٣٢٣} جباية الزكاة^{٣٢٤} المفروضة من أهلها، واستخراج أموال الفيء والخراج والجزية عند محلها، وصرف ذلك إلى مصارفه الشرعية وجهاته المرضية وضبط جهات ذلك في الأعمال وتفويضه إلى الأمناء والثقات^{٣٢٥} من العمال.

السادس: إقامة الحدود الشرعية على الشرائط المرعية صيانةً لمحارم الله^{٣٢٦} عن التجري عليها، ولحقوق العباد^{٣٢٧} عن الاستهلاك^{٣٢٨}، ويسوي في ذلك^{٣٢٩} بين القوي والضعيف والوضيع والشريف.

قال صلى الله عليه وسلم: «إنما أهلك من كان قبلكم^{٣٣٠}، أنهم كانوا يقيمون الحدود على الوضيع، ويتركون الشريف، وأيم الله لو أن فاطمة بنت محمد سرقت لقطع محمد يدها»^{٣٣١}.

٣١٨ ت: عن أخبارهم.

٣١٩ ت: والبحث عن أحوالهم ليعلم حال الولاة مع الرعية.

٣٢٠ ل + بين يدي الله تعالى عن الجميع.

٣٢١ ل: كل واحد منهم؛ ت: لأنه مسئول عنهم مطالب بالخيانة منهم.

٣٢٢ ص - الأحكام... رعيته | صحيح مسلم، الإمارة، ٢٠؛ سنن أبو داود، الخراج والفيء والإمارة، ١؛ سنن الترمذي، الجهاد، ٢٧؛ جامع الأصول ١٥/٤ (٢٠٢٩).

٣٢٣ ص ت: السابع.

٣٢٤ ت: الزكوات.

٣٢٥ ي ل - و.

٣٢٦ ص ي ل + تعالى.

٣٢٧ ص: وحقوق عباده.

٣٢٨ ت: عن التخطي.

٣٢٩ ت: في الحدود.

٣٣٠ ي: إنما أهلك الذين من قبلكم.

٣٣١ ص - عن التجري... يدها | صحيح البخاري، الحدود، ١١، ١٢، ١٤؛ صحيح مسلم، الحدود، ٨؛ سنن الترمذي، الحدود، ٩؛ سنن أبو داود، الحدود، ٤؛ جامع الأصول (١٨٧٩).

السابع: ٣٣٢ إقامة فرض الجهاد بنفسه أو بجيوشه ٣٣٣ وسراياه ٣٣٤ وبعوثة وأقل ما يجب ٣٣٥ في كل سنة مرة إذا كان بالمسلمين قوة، فإن دعت الحاجة إلى أكثر منها ٣٣٦ وجب بقدر الحاجة ٣٣٧، ولا يجوز أن يخلى سنة من الجهاد إلا لعذر من ضعف المسلمين ٣٣٨ / أو نحوه ٣٣٩. [١٣٦ظ]

ومن ذلك استنقاذ ٣٤٠ ما استولى عليه المشركون من البلاد، ومن أسرى المسلمين عند إمكان ذلك والقدرة عليه ٣٤١ ويبدأ بقتال من يليه من الكفار ما لم يقصده ٣٤٢ الأبعد بقتله ٣٤٣.

الثامن: النظر في أوقات البر العامة ٣٤٤ في أنواع القربات وصرفها فيما ٣٤٥ له من الجهات وعمارة المساجد ٣٤٦ والقناطر والطرق. ٣٤٧

التاسع: ٣٤٨ النظر في قسم أموال الفيء والغنائم وتخميمها وصرف أخماس ٣٤٩ ذلك إلى مستحقها. ٣٥٠

- ٣٣٢ ص: الرابع؛ ت: الخامس.
- ٣٣٣ ص: وجيوشه.
- ٣٣٤ ص: أو سراياه.
- ٣٣٥ ص: ما يكفى؛ ي: ما يجب ذلك.
- ٣٣٦ ص: من ذلك.
- ٣٣٧ ص - بقدر الحاجة.
- ٣٣٨ ص: فإن أخلى سنة من الغزو بنفسه أو بسراياه من غير عذر إثم فإن كان بالمسلمين ضعف جاز تأخيرها عن [١٣٦ظ] السنة؛ ت: كضعف المسلمين.
- ٣٣٩ ي: ونحوه؛ ت: والعياذ بالله أو اشتغالهم بفكك أسراهم.
- ٣٤٠ ص ف: استنقاذ.
- ٣٤١ ت: أو استنقاذ بلاد استولى الكفار عليها.
- ٣٤٢ ت: إلا إذا قصده.
- ٣٤٣ ص - أو نحوه... بقتاله؛ ي: الأبعد قبله؛ ت: فيبدأ بقتاله لدفعه.
- ٣٤٤ ص: عامة ومصالحتها ومصارفها.
- ٣٤٥ ل + هي.
- ٣٤٦ ت - المساجد.
- ٣٤٧ ص - في أنواع القربات وصرفها فيما له من الجهات وعمارة المساجد والقناطر والطرق؛ ت + وتسهيل سبل الخيرات.
- ٣٤٨ ص: السابع.
- ٣٤٩ ي - أخماس.
- ٣٥٠ ص: النظر في جباية الصدقات واستخراج الخراج على الوجه الشرعي في أموال الفيء وصرف ذلك جميعه في مصالح الشريعة.

العاشر: العدل^{٣٥١} في سلطانه^{٣٥٢} وتجري^{٣٥٣} الحق في جميع شأنه^{٣٥٤} والسؤال عن القضاة والرعايا والولاة لأنه مسئول عن الجميع لقوله عليه السلام: «كلكم راع وكلكم مسئول عن رعيته»^{٣٥٥}.

[١٣٧و]

الباب الثاني: /في حاجة السلطان إلى الأجناد واعتداد آلات الجهاد^{٣٥٦}

عن حذيفة^{٣٥٧} قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «اكتبوا لي^{٣٥٨} من تلفظ^{٣٥٩} بالإسلام. فقلنا يا رسول الله اتخاف علينا ونحن كذا وكذا. قال: إنكم لا تدرون لعلمكم تفتنوا^{٣٦٠}». فدل^{٣٦١} على اهتمام النبي صلى الله عليه وسلم بكثرة أصحابه وأنصاره^{٣٦٢} وجنده^{٣٦٣} وجند الملك^{٣٦٤} حصونه وعدده ومعاقله ومدده^{٣٦٥} وأوتاده^{٣٦٦} وحماته وجنته^{٣٦٧} وسلاحه.

٣٥١ ص + لزوم.

٣٥٢ ت + وسلوك موارد في جميع شأنه.

٣٥٣ ل: وتحرى.

٣٥٤ ف ي ل + كما تقدم.

٣٥٥ ف ي ل - والسؤال... رعيته | صحيح مسلم، الإمارة، ٢٠؛ سنن أبو داود، الخراج والفيء والإمارة، ١؛ سنن الترمذي الجهاد، ٢٧؛ جامع الأصول ٥١/٤ (٢٠٢٩).

٣٥٦ ف ي ل: في اتخاذ الأجناد وإعداد آلات الجهاد؛ ت: الباب السادس في اتخاذ الأجناد.

٣٥٧ ف ي ل + رضي الله عنه.

٣٥٨ ف: الي.

٣٥٩ ل: يلفظ.

٣٦٠ ف ي ل: أن تفتنوا | صحيح البخاري، الجهاد والسير، ١٨١؛ اللؤلؤ والمرجان (٩٠).

٣٦١ ف ي ل: دل ذلك.

٣٦٢ ص - وأنصاره.

٣٦٣ ف ي ل - وجنده.

٣٦٤ ف ي ل: فجند السلطان.

٣٦٥ ص - ومدده.

٣٦٦ ف ل - وأوتاده.

٣٦٧ ص ل: جنته.

ولذلك قال بعض العلماء:^{٣٦٨} «اتفق حكماء العرب والعجم على هذه الكلمات وهي: «الملك^{٣٦٩} بناء وأساسه^{٣٧٠} الجند^{٣٧١} فإن قوي الأساس دام البناء، وإن ضعف الأساس سقط البناء؛ لا سلطان إلا بجند ولا جند إلا بمال ولا مال إلا بعمارة ولا عمارة إلا بعدل».

وقال بعض الحكماء: «العدل/معروف وبه^{٣٧٢} قوام العالم، والعالم بستان سياجه^{٣٧٣} الدولة، والدولة سياسة^{٣٧٤} يسوسها الإمام، والإمام راع يعضده^{٣٧٥} الجيش، والجيش جند يكفلهم المال^{٣٧٦}، والمال رزق تجمعه الرعية، والرعية عبيد ينشيهم العدل^{٣٧٧}». ولذلك كان^{٣٧٨} الأنبياء والمرسلون^{٣٧٩} والخلفاء الراشدون والملوك المتقدمون^{٣٨٠} يبذلون^{٣٨١} الأموال ويدخرون الرجال حتى^{٣٨٢}

[١٣٧ظ]

٣٦٨ ي: بعض الحكماء.

٣٦٩ ت: من العدل في سلطانه الى الملك أنظر: تحرير الأحكام، ١٠ و-١٠ ظ.

٣٧٠ ف ي ل ت - و.

٣٧١ ت + والجند جيش يجمعهم المال والمال رزق تجلبه العمارة والعمارة عمل ينمو بالعدل.

٣٧٢ ص: به.

٣٧٣ ص: سياحته.

٣٧٤ ص - سياسة؛ ت: سلطان.

٣٧٥ ص: يعضد.

٣٧٦ ص: يكفلهم الامام؛ ت: يجمعهم المال.

٣٧٧ ي: المال | ت: من العدل الى الباب الثالث أنظر: تحرير الأحكام، ١٠ ظ-١٢ و.

٣٧٨ ص: وقد كانت.

٣٧٩ ف: والمرسلين.

٣٨٠ ص - والملوك المتقدمون.

٣٨١ ص ف: يبذلون.

٣٨٢ ي: و.

قال بعض الحكماء: «صديق الملك^{٣٨٣} جنده^{٣٨٤} وعدوه بيت ماله، فإذا ضعف بيت المال^{٣٨٥} ببذله للناصر^{٣٨٦} وهم الجند قوي الناصر للملك^{٣٨٧} واستظهر^{٣٨٨} على عدوه، وإذا^{٣٨٩} ضعف الجند الناصر^{٣٩٠} له بحفظ بيت المال^{٣٩١} قوي عليه العدو^{٣٩٢}».

وقال بعض العقلاء لملكه: «لا تجمع الأموال بضعف^{٣٩٣} الرجال فإن المال لا يدفع عنك عدوًّا».

[١٣٨و] وأشار بعض الوزراء^{٣٩٤} على سلطانه بجمع الأموال^{٣٩٥} واقتناء^{٣٩٦} الكنوز^{٣٩٧} وصرف الرجال إلى وقت الحاجة وقال^{٣٩٨}: إذا^{٣٩٩} عرضت الحاجة^{٤٠٠} عرضنا^{٤٠١} الأموال فيها فتواغلتها، واستشهد على ذلك بجفنة عسلٍ وضعها فحضر الذباب وتهافتت عليها^{٤٠٢}.

٣٨٣ ت: السلطان.

٣٨٤ ف ي - جنده.

٣٨٥ ف ي ل: بيت ماله؛ ت: ماله.

٣٨٦ ف ي ل: لناصره؛ ت: لجنده.

٣٨٧ ف ي ل- قوي الناصر للملك؛ ت: قوي صديقه وناصره.

٣٨٨ ف ي ل: استظهر.

٣٨٩ ف ي ل: ومتي؛ ت: وإن قوي عدوه بمنعه الجند.

٣٩٠ ت: ضعف جنده الذي هو ناصره.

٣٩١ ص: ببيت المال.

٣٩٢ ف ي ل: عدوه؛ ت - له بحفظ بيت المال قوي عليه العدو.

٣٩٣ ف: تضعف.

٣٩٤ ف ي ل: وزير.

٣٩٥ ل: المال.

٣٩٦ ف ي ل - واقتناء.

٣٩٧ ف ي ل: وكثرها.

٣٩٨ ي ل - وقال.

٣٩٩ ي ل: فاذا.

٤٠٠ ف: حاجة؛ ي ل: حاجة.

٤٠١ ف ي ل: وضعنا.

٤٠٢ ف ي ل ت: الأموال فتهافتوا عليها كتهافت الذباب على هذه الجفنة ووضع جفنة فيها عسل فتهافت الذباب عليها.

فاستشار الملك^{٤٠٣} بعض العقلاء عنده^{٤٠٤} فقال: «لا تغير قلوب الرجال فليس كل حين تريدهم^{٤٠٥} يحضرون ووضع^{٤٠٦} تلك الجفنة ليلاً^{٤٠٧} فلم تحضرها^{٤٠٨} ذبابة واحدة.

ولما فتح العراق وجيء^{٤٠٩} بماله إلى عمر بن الخطاب رضي الله عنه^{٤١٠} فاستؤذن^{٤١١} في إدخاله بيت المال فقال: لا، ورب الكعبة لا يأوى^{٤١٢} تحت سقف حتى أقسمه». وإذا كانت الحاجة إلى اتخاذ الجند داعية^{٤١٣} فالجند لا يصلح حالهم^{٤١٤} إلا بإدراار أرزاقهم وسد حاجاتهم وإكرامهم على قدر^{٤١٥}

غنائهم^{٤١٦} وتفقد أحوالهم كتفقد صاحب البستان أشجار بستانه^{٤١٧} فإذا أكرم^{٤١٨} الشجر النافع^{٤١٩} ووفر عليه الماء^{٤٢٠} وقلع العشب/الذي يضره^{٤٢١} من^{٤٢٢} حوله أنجب.

[١٣٨ظ]

٤٠٣ ف ي ل: السلطان.

٤٠٤ ف ي ل: في ذلك.

٤٠٥ ف ي ل + فيه.

٤٠٦ ف ي ل: ثم وضع.

٤٠٧ ف ي ل: بالليل؛ ت: وكان الآخر يحرضه على اتخاذ الجند وبذل الأموال لهم ومثل ذلك له عدم حضورهم عند الحاجة بأن وضع قصعة العسل في الليل.

٤٠٨ ص ي: فلم يحضرها.

٤٠٩ ص ي - و.

٤١٠ ف - رضي الله عنه.

٤١١ ف ي ل: استؤذن.

٤١٢ ص: لا يدخل.

٤١٣ ص: داعية الي الجند كما ذكرنا فلا تصلح الجند.

٤١٤ ص - فالجند لا يصلح حالهم.

٤١٥ ل: بقدر.

٤١٦ ف: وإلزامهم بقدر غناهم؛ ي: وإلزامهم تقدير غناهم.

٤١٧ ف ي ل: أشجاره.

٤١٨ ف ي: فإنه إذا أكرم.

٤١٩ ل: المنافع.

٤٢٠ ف ي ل: يوفر السقي.

٤٢١ ف ي ل: وقلع العشب المضر.

٤٢٢ ف - من.

الفصل الاول: [تنصيب الأمراء على السرايا]^{٤٢٣}

وقيل: يستحب للسلطان اتخاذ الأمراء على الجيوش والسرايا وطائفة من الجند^{٤٢٤} فإن^{٤٢٥} رسول الله صلى الله عليه وسلم كان^{٤٢٦} يأمر على السرايا والبعوث وجنات الجيش ويعقد^{٤٢٧} الألوية والرايات^{٤٢٨}، وكذلك الخلفاء الراشدون بعده.

فدل ذلك على أنه ينبغي للسلطان اتخاذ الأمراء^{٤٢٩}، وينبغي أن يرتب مواضع أهل الرايات ومراكزها، كما فعل أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم، ولأن الحاجة تدعو إلى ذلك.^{٤٣٠}

وروى ابن عائد^{٤٣١} في كتاب صوائف الروم^{٤٣٢} أن معاوية رتب رايات أهل الشام ومن يلي كل راية من جهة الميمنة ومن جهة الميسرة حتى أتى على آخرها.

وكتب إلى عبد الله بن قرط^{٤٣٣}: «إذا حضر أهل الشام جميعاً فأهل دمشق وحمص ميمنة الإمام فإن حضر أهل الجزيرة والعراق فهم ميمنة أهل حمص قال: وأهل الأردن وأهل فلسطين ميسرة الإمام وإن حضر أهل مصر فهم ميسرة أهل فلسطين».

٤٢٣ ص في - الفصل الأول: تنصيب الأمراء على السرايا.

٤٢٤ في ل - وقيل: يستحب للسلطان إتخاذ الأمراء على الجيوش والسرايا وطائفة من الجند.

٤٢٥ في: فصل كان.

٤٢٦ في ل - كان.

٤٢٧ في ل + لهم.

٤٢٨ ف + كذلك.

٤٢٩ في ل + كذلك.

٤٣٠ ل - ولأن الحاجة تدعو إلى ذلك.

٤٣١ ف: ابن عائد.

٤٣٢ ف: كتاب صوائف.

٤٣٣ ل: كرىز.

الفصل الثاني: [اتخاذ الرايات والألوية]^{٤٣٤}

ويجوز اتخاذ الرايات والألوية من الألوان المختلفة والأشكال المتغيرة ليعرف كل قوم برايتهم. فقد^{٤٣٥} كانت راية رسول الله صلى الله عليه وسلم سوداء، وكان لواؤه أبيض، وكان لواء بني سليم يوم حنين أبيض، فقاتلوا عليه حتى احمر^{٤٣٦}.

وروى ابن عايد في كتاب^{٤٣٧} الصوائف أن راية بني أسد كانت صفراء مربعة، وراية بني السكون^{٤٣٨} بيضاء مربعة ذات طرتين حمراوين^{٤٣٩} وثلاث عذبات بيضاوين وحمراء وسطية بينهما، وراية بني حجر بيضاء مربعة في جانبها مما يلي الرمح سواد وفي وسطها عذبة خضراء، وراية الأفراد^{٤٤٠} بيضاء في وسطها هلال أزرق ولها عذبتان حمراوين^{٤٤١}، وراية^{٤٤٢} ذي يزن من أهل اليمن صفراء، وراية بني^{٤٤٣} قتيبة^{٤٤٤} بيضاء فيها أسد أسود^{٤٤٥}، وراية ميسع^{٤٤٦} بيضاء وحمراء، وراية يامن^{٤٤٧} بيضاء.^{٤٤٨}

وذكر ابن عائد باقي الرايات، وحكي راية كل قوم شكلاً ولوناً. وإذا فعل ذلك الصحابة وأقروا عليه دل على جوازه واستحبابه.^{٤٤٩}

٤٣٤ ص ف ي - الفصل الثاني: اتخاذ الرايات والألوية.

٤٣٥ ل - فقد.

٤٣٦ ي: ل: احمر من الدماء فأقرّوه أحمر.

٤٣٧ ل - كتاب.

٤٣٨ ي: السلون.

٤٣٩ ي: حمراوتين.

٤٤٠ ل: الأقواد.

٤٤١ ص ي - وراية الأفراد بيضاء بيضاء في وسطها هلال أزرق ولها عذبتان حمراوين؛ ل: حمراوان.

٤٤٢ ل + أهل.

٤٤٣ ل + كذا.

٤٤٤ ي ل - قتيبة.

٤٤٥ ل: استدء سود.

٤٤٦ ل: مسع.

٤٤٧ ل: يامين.

٤٤٨ ي ل + وسوداء.

٤٤٩ ص - فدل ذلك... استحبابه.

الفصل الثالث: [صفات قائد الجند] ٤٥٠

وينبغي أن يكون الأمير المقدم على طائفة من الجند^{٤٥١} شجاع النفس، ثابت الجائين،^{٤٥٢} صارم القلب، ثبت الجنان ذا بسالة ونخوة وإقدام وجرأة قد توسط الحروب ومارس الرجال وقارع الأبطال ونازل الأقران عارفاً بترتيب المصاف ومظان الكمناء^{٤٥٣} ومواطن الحذر.

فإن أهم الأمور انتخاب الأمير.^{٤٥٤} قال^{٤٥٥} بعض الحكماء: «أسد يقود ألف ثعلب خير من ألف أسد يقودها ثعلب».^{٤٥٦} وكما قال^{٤٥٧} بعض حكماء الشعر: «إذا/ كان في ألف من القوم فارس مطاع فإن القوم في ألف فارس».

الفصل الرابع: [أرزاق قادة الجند] ٤٥٩

ويجعل السلطان للأمير المقدم على طائفة من الرزق والإقطاع ما يقوم بكفايته اللائقة بحاله ومنزلته وخدمه^{٤٦٠} وما يحتاج إليه بالمعروف.^{٤٦١} وعلى المقدم على طائفة أن يتفقد أحوالهم وينظر في مصالحهم وأرزاقهم ويأخذهم بكمال الاستعداد لمباشرة الجهاد واتخاذ جيد السلاح والخيول الجياد.^{٤٦٢}

٤٥٠ ص ف ي - الفصل الثالث: صفات قائد الجند.

٤٥١ ي: الجيش.

٤٥٢ ف ي ل: الجاش.

٤٥٣ ف: الكياد؛ ي: الكمياء.

٤٥٤ ف ي ل: فان انتخاب الأمير من أهم الأمور.

٤٥٥ ف ي ل: ولذلك قال.

٤٥٦ ف ي ل: ألف ثعلب يقودها أسد خير من ألف أسد يقودها ثعلب.

٤٥٧ ف ي ل: قبل.

٤٥٨ ف ي ل - بعض حكماء الشعر.

٤٥٩ ص ف ي - الفصل الرابع: أرزاق قادة الجند.

٤٦٠ ل: وخدمة.

٤٦١ ي: بالمعروف.

٤٦٢ ص - ويجعل...الجياد؛ ي: وخيل الإستعداد.

الفصل الخامس: ٤٦٣ في اتخاذ آلات الجهاد

قال الله تعالى: ﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَظْلُمُونَ﴾ [الأنفال ٦٠/٨]. ٤٦٤

فصل ٤٦٥

ينبغي ٤٦٦ للسلطان وأمرائه ٤٦٧ والأجناد ٤٦٨ اتخاذ الخيل الجياد ٤٦٩ وانتخاب جيد ما يحتاج إليه من أنواع ٤٧٠ السلاح ٤٧١ على نية ٤٧٢ نصر ٤٧٣ دين الله والجهاد في سبيله ٤٧٤ اقتداء برسول الله صلى الله عليه وسلم والخلفاء الراشدين وغيرهم من الصحابة. ٤٧٥

فقد روي أنه ٤٧٦ كان لرسول الله ٤٧٧ صلى الله عليه وسلم من الخيل ستة أفرس ٤٧٨ ذكور ٤٧٩ وهي «السكب» ٤٨٠ والمرتجز، واللحيف، والورد، والظرب، ٤٨١ ولزاز. وكان

٤٦٣ ص - فصل؛ ف ي - الخامس.

٤٦٤ ص - في اتخاذ آلات الجهاد قال الله تعالى: وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَظْلُمُونَ (٦٠)

٤٦٥ ي ل - فصل.

٤٦٦ ص: ويستحب.

٤٦٧ ف ي ل: وغيره من الأمراء.

٤٦٨ ص: وجنوده.

٤٦٩ ص ل: جياد الخيل؛ ي - الجياد.

٤٧٠ ف ي ل - وانتخاب جيد ما يحتاج إليه من أنواع.

٤٧١ ف ي ل: وجيد السلاح.

٤٧٢ ف ي ل - على نية.

٤٧٣ ف ي ل: لنصر.

٤٧٤ ي: في سبيل الله.

٤٧٥ ف ي ل + والتابعين.

٤٧٦ ف ي ل - فقد روي أنه.

٤٧٧ ف ي ل: وكان للنبى.

٤٧٨ ص: أفراس.

٤٧٩ ص - ذكور.

٤٨٠ ص: السلب.

٤٨١ ص: الصرب.

له بغلتان، وهما: دلدل وفضة^{٤٨٢}، وكان له^{٤٨٣} ثلث نوقٍ رواحل وهن مروة والبغوم^{٤٨٤} والعضباء، وهي القصواء والجدعاء^{٤٨٥} أيضًا، وكان له^{٤٨٦} عشرون لقحة غير الثلث^{٤٨٧}. وكان له حمار يقال له: يعفور. وقيل: عفيّر^{٤٨٨}. وأما سلاحه^{٤٨٩} صلى الله عليه وسلم وكان^{٤٩٠} له^{٤٩١} سبعة^{٤٩٢} أسياف وهي^{٤٩٣}: ذو الفقار، والعضب، والحنف^{٤٩٤}، والمخزم^{٤٩٥}، والبتار، والرسوب، والقلعي^{٤٩٦}. وكان له^{٤٩٧} أربعة رماح^{٤٩٨} يقال له^{٤٩٩}: المثنى^{٥٠٠}. وكان له^{٥٠١} عنزتان والعنزة^{٥٠٢} الحربة^{٥٠٣} الصغيرة^{٥٠٤} /. وكان له^{٥٠٥} أربعة^{٥٠٦} قسي وهي^{٥٠٧}: الروحاء:

[١٣٩ظ]

- ٤٨٢ ل + وكان له حمار، يقال له: يعفور. وقيل: عفيّر.
 ٤٨٣ ص: من الإبل.
 ٤٨٤ ص: البعوم؛ ي ل: النعوم.
 ٤٨٥ ص: الجدعاء.
 ٤٨٦ ص - كان له.
 ٤٨٧ ص - غير الثلث؛ ي ل: غير الثلاث.
 ٤٨٨ ص - وقيل عفيّر؛ ي ل - وكان له حمار، يقال له: يعفور. وقيل: عفيّر.
 ٤٨٩ ص: وكان له من السلاح.
 ٤٩٠ ي ل: فكان له.
 ٤٩١ ص - صلى الله عليه وسلم وكان له.
 ٤٩٢ ص: ستة.
 ٤٩٣ ص ف: وهن.
 ٤٩٤ ل: والحنف.
 ٤٩٥ ص - المخزم.
 ٤٩٦ ص ف - والعضب والحنف والبتار والرسوب والقلعي.
 ٤٩٧ ص - كان له.
 ٤٩٨ ل: أرماع.
 ٤٩٩ ي ل: لأحدها.
 ٥٠٠ ص - يقال له المثنى.
 ٥٠١ ص - كان له.
 ٥٠٢ ف ل: الغنزة.
 ٥٠٣ ف ي ل: حربة دون الرمح.
 ٥٠٤ ي: الصغيرة.
 ٥٠٥ ص - كان له.
 ٥٠٦ ص ف ي: أربع.
 ٥٠٧ ف ي: هن.

والبيضاء^{٥٠٨}، والصفراء، والكتوم^{٥٠٩} وكان له^{٥١٠} جعبة تسمى: «الكافور» للسهم^{٥١١}. وكان له^{٥١٢} ثلاثة^{٥١٣} أذراع يقال لأحدها: ذات الفصول^{٥١٤}، وترس^{٥١٥}، ومنطقة من أديم مبشور فيها ثلاث حلق من فضة وإبزيمها^{٥١٦} وطرفها^{٥١٧} من فضة. وترس يسمى^{٥١٨}: «الزولق»^{٥١٩}. وكان له^{٥٢٠} راية سوداء تسمى: «العقاب»^{٥٢١} ولواء أبيض. ومغفر كان على رأسه الكريم يوم الفتح^{٥٢٢}. وبيضة وهي الخوذة كانت على رأسه الكريم يوم أحد^{٥٢٣}.

الفصل السادس إعداد السلطان الجيش للمعركة^{٥٢٤}

ينبغي للسلطان أن يأخذ الأمراء والأجناد بكمال الاستعداد لمباشرة الجهاد وبتخاذ السلاح الجيد والخيال الجياد وبالإدمان على الفروسية ورياضة الخيل والأبدان بالمسابقة والمناضلة^{٥٢٥} ونحو ذلك. وللسلطان ولغيره أن يبذل^{٥٢٦} من بيت المال في المسابقة بالخيال والمناضلة بالرمي^{٥٢٧} إذا كان بشروطه المعروفة في كتب الفقه وغيرها^{٥٢٨}.

- ٥٠٨ ل: البياض.
- ٥٠٩ ص - وهن الروحاء والبيضاء والصفراء والكتوم.
- ٥١٠ ص - كان له.
- ٥١١ ص - تسمى الكافور للسهم.
- ٥١٢ ص - وكان له.
- ٥١٣ ف ي: ثلث.
- ٥١٤ ل: الفصول.
- ٥١٥ ص - يقال لأحدها ذات الفصول وترس؛ ي ل - وترس.
- ٥١٦ ل: وأبزيمها.
- ٥١٧ ف - وطرفها.
- ٥١٨ ي: تسمى.
- ٥١٩ ص - وترس يسمى الزولق.
- ٥٢٠ ف ي ل - وكان له.
- ٥٢١ ص - تسمى العقاب.
- ٥٢٢ ص - ومغفر كان على رأسه الكريم يوم الفتح.
- ٥٢٣ ص: ودخل مكة يوم الفتح وعلى رأسه الكريم البيضة وهي الخوذة.
- ٥٢٤ ص ف ي - الفصل السادس إعداد السلطان الجيش للمعركة.
- ٥٢٥ ل: المناضلة.
- ٥٢٦ ف: يبذل.
- ٥٢٧ ف: في الرمي؛ ل: والمناضلة في الرمي.
- ٥٢٨ ص - ينبغي... وغيرها.

فصل ٥٢٩

ورد^{٥٣٠} عن رسول الله^{٥٣١} صلى الله عليه وسلم أنه قال: «يمن الخيل في الشقر وقال^{٥٣٢} عليكم بكل كميتٍ أغر أو أدهم أغر محجل^{٥٣٣}». وقال: «خير الخيل الأدهم الأقرح^{٥٣٤} الأرثم ثم الأقرح^{٥٣٥} المحجل طلق اليمين^{٥٣٦}».

وكان يكره الشكال^{٥٣٧} في^{٥٣٨} الخيل وكان السلف يستحبون الفحولة^{٥٣٩} لأنها أجري^{٥٤٠} وأجسر.

الفصل السابع: ما يجوز تزيينه من آلات الحرب^{٥٤١}

يجوز للرجال تحلية آلات الحرب بالفضة خاصةً، وذلك في السيف والرمح والمنطقة والسكين والدبوس ونحو ذلك بشرط أن لا يسرف فيه، وفي تحلية اللجام والسرّج والثفر^{٥٤٢} والقلادة خلاف الأصح أنه لا يجوز أما التحلية بالذهب فحرام في جميع ذلك قليلاً كان أو كثيراً، ويحرم على الرجال لبس الذهب والتحلي به مطلقاً إلا^{٥٤٣} في اتخاذ أنف أو سن أو أنملة فيجوز للحاجة، ويحرم على الرجال لبس الحرير وافتراشه^{٥٤٤} إلا الديباج الثخين الذي

٥٢٩ ل - فصل.

٥٣٠ ف ي ل - ورد.

٥٣١ ص ي ل: النبي.

٥٣٢ ص - وقال.

٥٣٣ ص ي: عليكم بكل كميتٍ أغر محجل؛ ل: عليكم بكل كميتٍ أغر محجل أو أدهم محجل | سنن أبو داود، الجهاد، ٤٦؛ سنن النسائي، الخيل، ٣.

٥٣٤ ف: الأقرح.

٥٣٥ ف: الأقرح.

٥٣٦ سنن الترمذي، الجهاد، ٢٠؛ سنن ابن ماجه، الجهاد، ١٤؛ جامع الأصول (٣٠٤٥).

٥٣٧ ص: الشكال.

٥٣٨ ل: من.

٥٣٩ ف ي: الفحول.

٥٤٠ ل: أجراً.

٥٤١ ص ف ي - الفصل السابع: ما يجوز تزيينه من آلات الحرب.

٥٤٢ ل: الثغر.

٥٤٣ ص ف - إلا.

٥٤٤ ف: إفراشه.

لا يقوم غيره مقامه في دفع السلاح، فيجوز لبسه في حال الحرب خاصة، فإن دعت إلي ذلك ضرورة أو حاجة ولم يجد غيره جاز.^{٥٤٥}

ويستحب للسلطان اتخاذ الأجناد الجياد وأن يأخذ أجناد الإسلام المرتزقة بكمال الاستعداد والتهئ لمباشرة الجهاد واتخاذ جيد السلاح وحياد الخيل والإدمان على / الفروسية وإراضة الخيل وعلى ممارسة آلات الحرب من الرمي وغيره، وله أن يبدل شيئاً من بيت المال في المسابقة والمناضلة؛ لأنه لمصلحة الإسلام، ويستغرض السلطان الجيش عند الجهاد ليعلم قوتهم وضعيفهم وأحوال سلاحهم ودوابهم، ومن يصلح منهم للقتال ومن لا يصلح كذلك كان يفعل رسول الله صلى الله عليه وسلم.^{٥٤٦}

الباب الثالث: في عطاء الأجناد وجهاته^{٥٤٧} وبيان أنواع إقطاعاته.

عطاء الأجناد أهم المصالح التي تصرف فيها أموال بيت المال.^{٥٤٨} ولا بد^{٥٤٩} للأجناد من رزق يكفلهم^{٥٥٠} وعطاء يجمعهم^{٥٥١} لما أرصدوا أنفسهم إليه^{٥٥٢} من حماية بيضة^{٥٥٣} الإسلام والذب^{٥٥٤} عن أهله، وكذلك كان عطاء الأجناد أهم المصالح التي تصرف فيها أموال بيت المال.^{٥٥٥}

ورزق^{٥٥٦} الأجناد قسمان: عطاء وإقطاع.

٥٤٥ ص - يجوز...جاز.

٥٤٦ ف ي ل - ويستحب...وسلم.

٥٤٧ ت: الباب السابع في عطاء السلطان وجهاته.

٥٤٨ ص - عطاء الأجناد أهم المصالح التي تصرف فيها أموال بيت المال.

٥٤٩ ف ي ل ت: إذ لا بد.

٥٥٠ ت: يجمعهم.

٥٥١ ص - وعطاء يجمعهم؛ ت: يكفلهم.

٥٥٢ ف ي ل: نفوسهم له.

٥٥٣ ف ي ل - بيضة.

٥٥٤ ص ف: والذب.

٥٥٥ ف ي ل - وكذلك كان عطاء الأجناد أهم المصالح التي تصرف فيها أموال بيت المال.

٥٥٦ ت: وأرزاق.

القسم الأول: العطاء

وجهاته أربع^{٥٥٧} /

[١٤٠ظ]

الجهة الأولى: الفيء: وهو كل مال وصل إلى المسلمين من الكفار من^{٥٥٨} غير قتال، ولا
ايحاف خيل ولا^{٥٥٩} ركاب^{٥٦٠}. وهو الجزية وما يؤخذ من^{٥٦١} عشور^{٥٦٢} متاجرهم والمال الذي
يصلحهم^{٥٦٣} على أدائه إلينا والمال الذي^{٥٦٤} هربوا^{٥٦٥} عنه فرعاً من المسلمين أو خلوا^{٥٦٦} عنه
لضرب أصابهم، ومال^{٥٦٧} من مات من أهل الذمة من غير وارث^{٥٦٨}، ومال^{٥٦٩} من^{٥٧٠} يموت^{٥٧١} أو
يقتل^{٥٧٢} على الردة فهذا كله مال^{٥٧٣} الفيء خاصة^{٥٧٤}. وليست^{٥٧٥} أموال الغنيمة من الفيء لأن
الغنيمة ما يؤخذ^{٥٧٦} من الكفار بالقتال وإيحاف الخيل والركاب^{٥٧٧}.

٥٥٧ ف ي ل: وله أربع جهات.

٥٥٨ ف ي ل ت: ب.

٥٥٩ ف ي ل: أو.

٥٦٠ ت + وهو أنواع الأول.

٥٦١ ف ي ل ت - وما يؤخذ من.

٥٦٢ الثاني عشور.

٥٦٣ ف ي ل: وما صالحناهم؛ ا ت: الثالث ما صالحناهم.

٥٦٤ ف ي ل - والمال الذي.

٥٦٥ ف ي ل: وما هربوا؛ ت: الرابع ما هربوا.

٥٦٦ ف ي ل: أو جلوا؛ ت: الخامس ما جلوا عنه.

٥٦٧ ف ي ل: ومال ذمي.

٥٦٨ ي ل: مات عن غير وارث؛ ت: السادس مال من لا وارث له من أهل الذمة.

٥٦٩ ت: السابع مال.

٥٧٠ ف - من مات من أهل الذمة من غير وارث ومال من.

٥٧١ ف ي ل: مات.

٥٧٢ ف ي ل: قتل.

٥٧٣ ف ي ل: فهذه كلها أموال.

٥٧٤ ف ي ل - خاصة.

٥٧٥ ص: وليس.

٥٧٦ ف ي ل ت: ما أخذ.

٥٧٧ ف ي ل + وتلك مختصة بالغانمين بعد تخميسها كما سيأتي تفصيله إن شاء الله تعالى؛ ت + وتلك مختصة بعد تخميسها
بالغانمين لا يشركهم غيرهم.

فاذا عرف أموال^{٥٧٨} الفيء فقد اختلف العلماء فيه.^{٥٧٩} فقال أبو حنيفة وأحمد والشافعي في أحد القولين^{٥٨٠}: لا يخمس الفيء^{٥٨١} بل يصرف^{٥٨٢} في مصالح المسلمين.

وقال مالك: يصرفه الإمام^{٥٨٣} فيما يراه^{٥٨٤} من المصالح، وأهم^{٥٨٥} المصالح^{٥٨٦} جيش الإسلام^{٥٨٧}/ فيصرف فيهم على^{٥٨٨} قدر^{٥٨٩} حاجاتهم^{٥٩٠}، فإن فضل عنهم^{٥٩١} شيء^{٥٩٢} صرفه^{٥٩٣} في بقية^{٥٩٤} المصالح^{٥٩٥} من عمارة الحصون وسد الثغور^{٥٩٦}، وأرزاق القضاة والعلماء والأئمة والمؤذنين.^{٥٩٧} [١٤١و]

- ٥٧٨ ف ي ل: مال.
- ٥٧٩ ف ي ل: في تخميسه؛ ت + في تخميسه كما تخمس الغنيمة.
- ٥٨٠ ف ي ل: قوله.
- ٥٨١ ف ي ل ت - الفيء.
- ٥٨٢ ف ي ل + كله؛ ت + السلطان.
- ٥٨٣ ف ي ل: السلطان.
- ٥٨٤ ف ي: يشاء.
- ٥٨٥ ف ي ل: وأهمها.
- ٥٨٦ ف ي ل - المصالح.
- ٥٨٧ ف ي: جيش الإمام.
- ٥٨٨ ف ي ل - فيصرف فيهم على.
- ٥٨٩ ف ي ل: بقدر.
- ٥٩٠ ي: حاجتهم؛ ل: حاجاته.
- ٥٩١ ل: عنه.
- ٥٩٢ ف ي ل - شيء.
- ٥٩٣ ص: صرف.
- ٥٩٤ ي - بقية.
- ٥٩٥ ف ي ل ت + العامة.
- ٥٩٦ ت+ وتحصيل السلاح وغير ذلك.
- ٥٩٧ ف ي ل - من عمارة الحصون وسد الثغور وأرزاق القضاة والعلماء والأئمة والمؤذنين؛ ت - وأرزاق القضاة والعلماء والأئمة والمؤذنين.

وقال الشافعي في أصح^{٥٩٨} قوله: يخمس الفيء كما تخمس^{٥٩٩} الغنيمة فيصرف خمسة في^{٦٠٠} أهل الخمس^{٦٠١} الخمسة، وهم المصالح العامة وذو القربي واليتامي والمساكين وابن السبيل^{٦٠٢}. وأربعة أخماسه^{٦٠٣} لجيش الإسلام^{٦٠٤} خاصة لا يشاركهم فيه غيرهم، وهم الأجناد المرتزقة الذين أرسدوا أنفسهم^{٦٠٥} للجهاد والتهيء له^{٦٠٦}؛ لأن الفيء كان لرسول الله صلى الله عليه وسلم في حياته لما كان له في قلوب العدو ومن الرعب والأجناد. هم القائمون برعب العدو وبعده، فيكون الفيء لهم خاصة^{٦٠٧}، فيقسم بينهم^{٦٠٨} على قدر حاجتهم وكفايتهم، كما سيأتي^{٦٠٩}.

فإن فضل^{٦١٠} عن^{٦١١} حاجتهم وكفايتهم شيء^{٦١٢} رد السلطان الفاضل عليهم^{٦١٣} ووزعه بينهم^{٦١٤} على قدر مراتبهم وله أن يصرفه في الكراع والسلاح^{٦١٥} ليكون^{٦١٦} عدة لهم.

[١٤١ظ]

فصل

- ٥٩٨ في : أحد.
- ٥٩٩ ف: يخمس.
- ٦٠٠ ف ي ل + جهات.
- ٦٠١ ت: الى جهاته الخمس.
- ٦٠٢ ص - الخمسة وهم المصالح العامة وذو القربي واليتامي والمساكين وابن السبيل.
- ٦٠٣ ف ي ل: وباقي الأخماس الأربعة؛ ت: والأخماس الأربعة الباقية.
- ٦٠٤ ت: يصرفها السلطان في جيش الإسلام.
- ٦٠٥ ي: نفوسهم.
- ٦٠٦ ف ي ل: والاستعداد له.
- ٦٠٧ ف ي ل - لأن الفيء كان لرسول الله صلى الله عليه وسلم في حياته لما كان له في قلوب العدو ومن الرعب والأجناد. هم القائمون برعب العدو وبعده، فيكون الفيء لهم خاصة.
- ٦٠٨ ت - خاصة... فيقسم بينهم.
- ٦٠٩ ف ي ل + إن شاء الله تعالى.
- ٦١٠ ف ي ل ت + شيء منه.
- ٦١١ ل: على.
- ٦١٢ ف ي ل - وكفايتهم شيء.
- ٦١٣ ت: فله أن يرده عليهم.
- ٦١٤ ف ي ل ت - ووزعه بينهم.
- ٦١٥ ف ي ل: في سلاح وكراع.
- ٦١٦ ف ي ل: يكون.

فإن كان في^{٦١٧} مال الفيء عقار من أراضى^{٦١٨} ودور وغير^{٦١٩} ذلك كان وقفًا على مصالح المسلمين فيصرف^{٦٢٠} ريعه ومغله في^{٦٢١} أرزاق الأجناد وغيرها من المصالح.^{٦٢٢}

وللسلطان أن يعطي^{٦٢٣} من الفيء من^{٦٢٤} في إعطائه^{٦٢٥} مصلحة^{٦٢٦} للمسلمين، كالرسل^{٦٢٧} والعلماء والمفتين^{٦٢٨}

والحكام^{٦٢٩} والمؤلفة قلوبهم^{٦٣٠}.

وأما من لا في^{٦٣١} عطائه مصلحة عامة للمسلمين بل قصد نفعه خاصة، كمن يعطي لمجرد صلاحه وليس بعالم مفتي^{٦٣٢} ولا حاكم يقضي^{٦٣٣}. فلا يجوز صرف مال المسلمين فيه^{٦٣٤}، بل يكون^{٦٣٥} من خاص^{٦٣٦} مال السلطان.

٦١٧ ي - في.

٦١٨ ف ي ل: أرض.

٦١٩ ف ي ل: ونحو.

٦٢٠ ف ي ل: ويصرف.

٦٢١ ف ي ل: فيها؛ ت + فيها فتصرف أربعة اخماسها في مصالح العامة.

٦٢٢ ف ي ل - أرزاق الاجناد وغيرها من المصالح.

٦٢٣ ف ي: في.

٦٢٤ ل - من.

٦٢٥ ف ي ت: عطائه.

٦٢٦ ف ي ت: مصلحة عامة.

٦٢٧ ت + والقضاة.

٦٢٨ ت + ومعلمى القرآن والعلم والأئمة والمؤذنين.

٦٢٩ ص - والعلماء والمفتين والحكام.

٦٣٠ ت + كما اعطى رسول الله صلى الله عليه وسلم الأقرع ابن حابس التميمي و عيينة بن حصين الفزاري والعباس بن مرداس السلمى والعيون وهم الجواجيس واشباه ذلك ما منفعته عامة.

٦٣١ ل ت: وأما من ليس في.

٦٣٢ ي ل ت: يفتي.

٦٣٣ ص: فاما العطاء الذي يقصد به نفع المعطي خاصة ولا يعود نفعه علي المسلمين؛ ت + ولا مقاتل يغنى.

٦٣٤ ف ي ل: اليه.

٦٣٥ ف ل + صلته؛ ي: تكون صلته.

٦٣٦ ص: خاصة.

وكذلك لا يجوز أن يوقف^{٦٣٧} من ذلك شيء على شخص معين، ولا^{٦٣٨} على أولاده وأولاد أولاده^{٦٣٩}؛ لأن مغل ذلك عام للمسلمين، فلا يخص^{٦٤٠} من ليس لهم به نفع عام.^{٦٤١}

الجهة الثانية:^{٦٤٢} خمس الخمس^{٦٤٣}، وهو سهم رسول الله صلى الله عليه وسلم من خمس الغنيمة أو خمس الفيء إذا قلنا إنه يخمس لأن هذا السهم^{٦٤٤} مرصود^{٦٤٥} لمصالح المسلمين^{٦٤٦} وأهم المصالح أرزاق^{٦٤٧} الأجناد الذين هم^{٦٤٨} جيش الإسلام وحماة^{٦٤٩} بيضته^{٦٥٠}، فيصرف عليهم^{٦٥١} كله / أو بعضه على^{٦٥٢} ما يقتضيه الحال^{٦٥٣}، كما سيأتي إن شاء الله تعالى.^{٦٥٤}

٦٣٧ ت: لا يوقف عليه شئ من عقار بيت المال والفئ.

٦٣٨ ل: ثم.

٦٣٩ ت + الا أن يكون ذلك لمصلحة عامة لا يقوم بها غيره فيتوصل بذلك الى تحصيل تلك المصلحة.

٦٤٠ ل: فلا يخص.

٦٤١ ص - وكذلك لا يجوز أن يوقف من ذلك شيء على شخص معين ولا على اولاده وأولاد أولاده لأن مغل ذلك عام للمسلمين فلا يخص من ليس لهم به نفع عام.

٦٤٢ ت: الجهة الثالثة.

٦٤٣ ف ي + من الغنيمة أو الفيء إذا قلنا يخمس؛ ل + من الغنيمة أو الفيء إذا قلنا بخمس؛ ت + من الغنيمة ومن الفئ إن قلنا بخمس.

٦٤٤ ف ي ل ت - من خمس الغنيمة أو خمس الفيء إذا قلنا أنه يخمس لأن هذا السهم.

٦٤٥ ف ي ل ت: المرصود.

٦٤٦ ف ي ل ت + بعده.

٦٤٧ ف ي ل: رزق.

٦٤٨ ف ي ل ت: لأنهم.

٦٤٩ ف ي ل: وحماته؛ ت: حماة الإسلام.

٦٥٠ ف ي ل ت - بيضته.

٦٥١ ت: اليهم.

٦٥٢ ت - كله أو بعضه على.

٦٥٣ ف ي ل + والحاجة.

٦٥٤ ف ي ل - كما سيأتي إن شاء الله تعالى.

الجهة الثالثة: ^{٦٥٥} الخراج، وهو ما يضرب ^{٦٥٦} على رقاب الأراضي الخراجية من مال عين أو غلة ^{٦٥٧} على ما يراه الإمام ^{٦٥٨} أو نائبه ^{٦٥٩}، فيصرف منه عطاء الأجناد؛ لأنه ^{٦٦٠} لمصالح المسلمين، وعطاء الأجناد أهمها كما تقدم ^{٦٦١}.

والأراضي ضربان: خراجية وعشرية. ^{٦٦٢}

والأراضي الخراجية ^{٦٦٣} التي يصرف منها عطاء الأجناد، وغيره من المصالح على ^{٦٦٤} ثلاثة ^{٦٦٥} أقسام: ^{٦٦٦}

القسم الاول: الأراضي ^{٦٦٧} التي فتحها المسلمون ^{٦٦٨} صلحاً على أن تكون ملكاً للمسلمين ^{٦٦٩}، ويسكنها الكفار بخراج معلوم يؤدونه إليهم. ^{٦٧٠} فهذه الأرض ^{٦٧١} فيء، والخراج الذي عليها أجرة، فلا ^{٦٧٢} يسقط بإسلامهم إن ^{٦٧٣} أسلموا.

٦٥٥ ت: الجهة الثانية.

٦٥٦ ت: يصرف.

٦٥٧ ص: غير مال أو غلة.

٦٥٨ ت: السلطان.

٦٥٩ ف ي ل - أو نائبه.

٦٦٠ ف ي ل: لأن الخراج.

٦٦١ ف ي ل - كما تقدم؛ ت - وعطاء الأجناد أهمها كما تقدم.

٦٦٢ ص - والأراضي ضربان: خراجية وعشرية.

٦٦٣ ف ي ل: أما الخراجية؛ ت: الأول الخراجية.

٦٦٤ ف ي ل ت - التي يصرف منها عطاء الأجناد وغيره من المصالح على.

٦٦٥ ف ي: فثلاثة؛ ل: فثلاثة.

٦٦٦ ت: أنواع.

٦٦٧ ي: الأرض.

٦٦٨ ف ي + فهذه الأرض.

٦٦٩ ف ي ل: ملكاً لهم.

٦٧٠ ت: إلينا.

٦٧١ ف - فهذه الأرض.

٦٧٢ ص - فلا؛ ل ت: ولا.

٦٧٣ ف ي ل ت: لو.

وكذلك^{٦٧٤} لو صاروا^{٦٧٥} أهل ذمة أخذت منهم الجزية مع الخراج.^{٦٧٦}

[١٤٢ظ] القسم الثاني: ^{٦٧٧} الأرض التي خلا^{٦٧٨} عنها الكفار^{٦٧٩} أو هربوا عنها فرعاً^{٦٨١} / من المسلمين، فهذه الأرض من الفيء^{٦٨٢}، ويضرب^{٦٨٣} الخراج على من يسكنها^{٦٨٤} مسلماً كان أو ذمياً؛^{٦٨٥} لأن خراجها أجرة^{٦٨٦}، فيؤخذ^{٦٨٧} من المسلم والذمي.

القسم الثالث: ^{٦٨٨} الأرض التي فتحت^{٦٨٩} عنوةً وقسمت بين الغانمين، ثم استنزلهم السلطان^{٦٩٠} عنها برضاهم أو بعوض^{٦٩١} عوضهم عنها، وجعلها وقفاً على المسلمين، فيضرب^{٦٩٢} عليها الخراج كما فعل عمر رضي الله عنه بأرض سواد العراق على الصحيح^{٦٩٣} المختار.^{٦٩٤}

٦٧٤ ف ي ل - وكذلك.

٦٧٥ ف ي ل: ولو صار هؤلاء.

٦٧٦ ف ي ل: هذا الخراج؛ ت: أخذ منهم الخراج والجزية معاً.

٦٧٧ ت: النوع الثالث.

٦٧٨ ت: جلا.

٦٧٩ ف ي ل: الأرض التي فتحت عنوةً وقسمت.

٦٨٠ ف ي ل - الأرض التي خلا عنها الكفار أو.

٦٨١ ت: خوفاً.

٦٨٢ ف ي ل: فيء.

٦٨٣ ف ي ل: يجب.

٦٨٤ ف: سكنها؛ ت + أو ينتفع بها.

٦٨٥ ت + بما يراه.

٦٨٦ ف ي ل + أيضاً.

٦٨٧ ف ي: فتؤخذ.

٦٨٨ ت: النوع الثاني.

٦٨٩ ف ي ل: فتحها المسلمون.

٦٩٠ ص: استنزلهم الشيطان؛ الإمام.

٦٩١ ف ي ل - بعوض؛ ت + أو بغير عوض.

٦٩٢ ت: وضرب.

٦٩٣ ف ي ل: القول الأصح.

٦٩٤ ف ي ل ت + فيه.

فهذه الاقسام^{٦٩٥} الثلاثة من الأرض^{٦٩٦} خراجية^{٦٩٧} يضرب السلطان أو نائبه^{٦٩٨} الخراج عليها على ما يراه^{٦٩٩}، ويصرفه في مصالح^{٧٠٠} المسلمين^{٧٠١} وعطاء^{٧٠٢} الأجناد أو لاها.^{٧٠٣}

فصل^{٧٠٤}

وللإمام^{٧٠٥} أن يستغل هذه الأراضي المذكورة^{٧٠٦} لبيت المال، وله أن يسلمها الى من يزرعها^{٧٠٨} ويعملها^{٧٠٩} بجزء مما يخرج منها من ثمر أو زرع، حيث يجوز المزارعة أو مطلقاً^{٧١٠} إذا كان السلطان /يري^{٧١٢} جوازها؛^{٧١٣} لأن النبي صلى الله عليه و سلم^{٧١٤} عامل أهل خيبر على شطر ما يخرج منها من ثمر^{٧١٥} أو زرع.^{٧١٦}

[١٤٣و]

- ٦٩٥ ت: الأنواع.
٦٩٦ ف ي: الثلثة من الأراضي؛ ل: الثلاثة من الأراضي.
٦٩٧ ف ي ل: هي الخراجية.
٦٩٨ ت - أو نائبه.
٦٩٩ ف ي ل + من المصلحة للمسلمين.
٧٠٠ ف ي ل: مصالحهم.
٧٠١ ف ي ل - المسلمين.
٧٠٢ ف ي ل: ورزق.
٧٠٣ ف ي ل: أهمها كما تقدم؛ ت - ويصرفه في مصالح المسلمين وعطاء الأجناد أو لاها.
٧٠٤ ي ل - فصل.
٧٠٥ ي ل: وللسلطان.
٧٠٦ ل - أن.
٧٠٧ ف ي ل - المذكورة.
٧٠٨ ف ي ل: وله أن يزارع عليها.
٧٠٩ ف ي ل - ويعملها.
٧١٠ ف ي ل - من ثمر أو زرع حيث يجوز المزارعة أو مطلقاً.
٧١١ ف ي ل: إن.
٧١٢ ف + ذلك حيث لا يجوز؛ ي ل + ذلك حيث يجوز.
٧١٣ ف ي ل - جوازها.
٧١٤ ص: صلعم.
٧١٥ ف ل: تمر.
٧١٦ ت + أما أرض صالحنا أهلها على أن تكون ملكاً لهم وعليهم خراج يؤدونه لنا فهذا الخراج في الحقيقة جزية تسقط بإسلامهم إن أسلموا وابتقال ملكها إلى مسلم لانه لا جزية على مسلم.

الفصل الأول: [تقدير الخراج] ٧١٧

وتقدير الخراج معتبر^{٧١٨} بما يحتمله^{٧١٩} الأرض بالنسبة إلى جودتها ورداءتها^{٧٢٠} وإلى أنواع زروعها^{٧٢١} وثمارها^{٧٢٢} وإلى أسعار مغلها^{٧٢٣} وقلته وكثرته^{٧٢٤} وإلى سقي أراضيها^{٧٢٥} ومؤنته، بحيث يكون^{٧٢٦} المضروب عدلاً بين أهل^{٧٢٧} الخراج^{٧٢٨} وبيت المال^{٧٢٩}.

فإن زيادته على^{٧٣٠} العدل حيف على الرعية^{٧٣١} ونقصانه عنه حيف على بيت المال. وإذا زرع^{٧٣٢} أو غرس في الأرض الخراجية، أخذ^{٧٣٣} منها الخراج عن الأرض والعشر عن الزرع والثمار^{٧٣٤}؛ لأن الخراج أجره والعشر زكاة، فجهتهما مختلفة^{٧٣٥}.

٧١٧ ص في - الفصل الأول تقدير الخراج.

٧١٨ ت: والخراج مقدر.

٧١٩ ف: تحمله؛ ي ل ت: تحتمله.

٧٢٠ ف ي ل + بالنسبة.

٧٢١ ي: زرعها.

٧٢٢ ف ي ل - وثمارها.

٧٢٣ ف ي ل + بالنسبة.

٧٢٤ ت: وقيم مغلها.

٧٢٥ ف ي ل + بالنسبة.

٧٢٦ ف ي: أرضها.

٧٢٧ ف ي ل + الخراج.

٧٢٨ ف ي ل: أهله.

٧٢٩ ف ي ل - الخراج.

٧٣٠ ف ي: بين رب المال؛ ل: وبين بيت المال؛ ت + من غير حيف على إحدى الجهتين.

٧٣١ ص: عن.

٧٣٢ ف ي ل: أهله.

٧٣٣ ت: وإن لم تزرع.

٧٣٤ ت: وتؤخذ.

٧٣٥ ف: ويؤخذ مع الخراج صدقة الزرع والثمار حيث تجب؛ ي ل: وتؤخذ مع الخراج صدقة الزرع والثمار حيث تجب؛

ت: صدقة الزرع والثمار الواجبة مع الخراج وبه قال الشافعي ومالك وأحمد.

٧٣٦ ص - فجهتهما مختلفة؛ ت + فلا يسقط أحدهما بالآخر.

قال أبو حنيفة رضي الله عنه^{٧٣٧}: لا يجمع بين أخذ العشر والخراج. ولا يصح تضمين أموال^{٧٣٨} الخراج والعشر والجزية؛ لأن العامل عليها أمين يستوفي ما وجب ويؤدي ما حصل.

الفصل الثاني: [الأراضي العشرية]^{٧٣٩}

فأما^{٧٤٠} الأراضي /العشرية فتلاثة أقسام^{٧٤١} فلا خراج عليها، وإنما يؤخذ منها العشر المفروض زكاةً على الزروع والثمار، كما هو معروف في الزكاة. وما يؤخذ عليها من الخراج ظلم. والأراضي العشرية هي التي^{٧٤٢} الأول: أرض^{٧٤٣} أحيائها المسلمون أو واحد منهم^{٧٤٤} ابتداءً^{٧٤٥}، والثاني: الأرض^{٧٤٦} التي^{٧٤٧} أسلم أهلها عليها من غير قتال ولا^{٧٤٨} صلح عليها^{٧٤٩}، الثالث: والأرض^{٧٥٠} التي^{٧٥١} فتحت^{٧٥٢} عنوةً، وقسمت بين الغانمين^{٧٥٣}، فهذه الأنواع^{٧٥٤}

[١٤٣ظ]

٧٣٧ ي ل - رضي الله عنه.

٧٣٨ ت: مغلات.

٧٣٩ ص ف ي - الفصل الثاني الأراضي العشرية.

٧٤٠ ف ي: وأما.

٧٤١ ص - فتلثة أقسام؛ ت: انواع.

٧٤٢ ف ي ل ت - فلا خراج... التي.

٧٤٣ ص - الأول أرض.

٧٤٤ ص ي ل: أحدهم.

٧٤٥ ت + كالبصرة وغيرها من البلاد والأراضي الموات التي ابتداءً مسلم إحيائه، فهذه الأرض ملك صحيح عشري لا خراج عليه ولا أجرة، بل تؤخذ زكاة زروعه وثماره الشرعية خاصة.

٧٤٦ ص - الثاني؛ ت: النوع الثاني.

٧٤٧ ف ي ل: أرض.

٧٤٨ ف ي ل - التي.

٧٤٩ ف: فلا.

٧٥٠ ت + فهذه أيضًا عشرية لا خراج عليها بل يؤخذ زكاة ثمارها وزروعها كما تقدم.

٧٥١ ص - الثالث؛ ت: النوع الثالث.

٧٥٢ ف ي ل ت: أرض.

٧٥٣ ف ي ل ت - التي.

٧٥٤ ت: ملكها المسلمون.

٧٥٥ ت+ واستمر ملكهم عليها أو من ملكها عنهم بطريق شرعي.

٧٥٦ ف ي ل: الأقسام.

الثلاثة^{٧٥٧} عشرية كما تقدم^{٧٥٨} وما ترتب عليها من الأيدي والأملك^{٧٥٩} هي العشرية فلا خراج عليها؛ بل يؤخذ منها العشر المفروض زكاةً من الزرع^{٧٦٠} والثمار بالشروط المعروفة في الزكاة، وما يؤخذ منها^{٧٦١} من الخراج^{٧٦٢} ظلم لا وجه له^{٧٦٣}.

الجهة الرابعة: بيت المال^{٧٦٤}، فيصرف منه أرزاق الأجناد على قدر حاجاتهم كما سيأتي^{٧٦٥}.

لأن بيت المال^{٧٦٦} مرصد^{٧٦٧} لمصالح المسلمين^{٧٦٨}، وتجنيد الأجناد آكدها^{٧٦٩} وبيت المال^{٧٧٠} عبارة عن الجهة^{٧٧١} لا عن حرز^{٧٧٢} مخصوص^{٧٧٣}، فكل مالٍ استحققه المسلمون مطلقاً^{٧٧٤} ولم يختص بصنفٍ مخصوصٍ منهم، ولا بقومٍ معينين منهم^{٧٧٥}، فهم^{٧٧٦} من حقوق بيت المال العامة.

٧٥٧ ص ف ي: الثلاثة.

٧٥٨ ف ي ل - عشرية كما تقدم.

٧٥٩ ت: كسائر الأملاك الإسلامية.

٧٦٠ ي ل: الزرع.

٧٦١ ت: من هذه الأنواع الثلاثة.

٧٦٢ ت: باسم الخراج.

٧٦٣ ص - وما ترتب...له؛ ت: فظلم بين لا يجيزه شرع ولا يقتضيه عقل.

٧٦٤ ت: لعطاء الأجناد بيت المال.

٧٦٥ ف ي ل + إن شاء الله تعالى.

٧٦٦ ف ي ل ت: بيت مال المسلمين.

٧٦٧ ف ي ل - مرصد.

٧٦٨ ف ي ل ت: لمصالحهم.

٧٦٩ ف ي: أكلها.

٧٧٠ ف ي ل + هو.

٧٧١ ت + المخصوصة باستحقاق ما يستحقه المسلمون مطلقاً.

٧٧٢ ت: وليس مختصاً بحرز.

٧٧٣ ل + أو مكان مخصوص؛ ت + أو مكان معلوم.

٧٧٤ ت: عمومًا.

٧٧٥ ف ي ل ت - منهم.

٧٧٦ ف ي ل ت: فهو.

وجهاته سبع^{٧٧٧}، الأولى: وهو^{٧٧٨} سهم رسول الله/صلى الله عليه وسلم من خمس الغنيمة أو الفيء^{٧٧٩}، وهو خمس الخمس المرصد للمصالح كما تقدم^{٧٨٠}. الثانية: ^{٧٨١} ومال الخراج المقدم ذكره. الثالثة: ^{٧٨٢} ومال من مات من المسلمين عن^{٧٨٣} غير وارث معين^{٧٨٤}. الرابعة: ^{٧٨٥} والأموال الضايعة التي لم يعرف ملاكها^{٧٨٦}. الخامسة: ^{٧٨٨} وأموال الجزية من^{٧٨٩} أهل الذمة. ^{٧٩٠} السادسة: ^{٧٩١} وعشور أموال الكفار المأخوذة من تجاراتهم. ^{٧٩٢} السابعة: ^{٧٩٣} وسائر^{٧٩٤} أموال الفيء المقدم ذكرها إذا^{٧٩٥} قلنا إنها^{٧٩٦} للمصالح^{٧٩٧} كل ذلك من حقوق بيت مال المسلمين يصرف في مصالحهم العامة من أرزاق الأجناد وغيرها من المصالح^{٧٩٨}، كما هو مذهب أبي حنيفة وأحمد.

٧٧٧ ت: ست.

٧٧٨ ص - وجهاته سبع الأولى وهو؛ ل - وهو.

٧٧٩ ف ي ل ت: وهو خمس الخمس من الغنيمة والفيء.

٧٨٠ ف ي ل - كما تقدم.

٧٨١ ص - الثانية.

٧٨٢ ص - الثالثة.

٧٨٣ ي: من.

٧٨٤ ت + وقال أبو حنيفة: مال من لا وارث له للفقراء صدقة عنه.

٧٨٥ ص - الرابعة.

٧٨٦ ف ي ل: المال الضايع الذي؛ ت: كل مال ضايع.

٧٨٧ ف ي ل: مالكة؛ ت: لا يعرف مالكة.

٧٨٨ ص - الخامسة.

٧٨٩ ت + المسلمين أو.

٧٩٠ ص - من أهل الذمة.

٧٩١ ص - السادسة.

٧٩٢ ص - المأخوذة من تجاراتهم.

٧٩٣ ص - السابعة.

٧٩٤ ف ي ل - وسائر.

٧٩٥ ف ي ل: إن.

٧٩٦ ف ي ل: هي.

٧٩٧ ي: من المصالح.

٧٩٨ ف ي ل - كل ذلك من حقوق بيت مال المسلمين، يصرف في مصالحهم العامة من أرزاق الأجناد وغيرها من المصالح.

وإن قلنا بمذهب الشافعي رحمه الله^{٧٩٩} فليست من بيت المال؛ لأنها مختصة بجند الإسلام.

وأما الضرائب والأعشار المأخوذة من تجارات المسلمين في الطرق غير الزكاة والمأخوذة^{٨٠٠} عند بيع السلع من الدواب وغيرها، فليس من بيت المال بل هي مكوس معينة^{٨٠١}، وظلامات مبينة لا يبيحها شرع، ولا يجيزها عدل.

الفصل الثالث: في المصالح^{٨٠٢}

وهي أرزاق أجناد الإسلام وعمارة الثغور وتحصيل السلاح والكراع وسد البثوق وعمارة الطرق والقناطر وحفر الأنهار وأرزاق القضاة والولاة والعلماء والمفتين والعيون والرسل والأئمة والخطباء والمؤذنين ودفن الموتى وسد خلة الفقراء ونحو ذلك.

فإن ضاق بيت المال عن جميع مصارفه، قدم^{٨٠٣} رزق الأجناد ونحوه مما يصير ديناً عليه، كرزق القاضي والعمال.

فإن ضاق عن ذلك اقترض عليه ولى الأمر، فإن مات قبل وفائه كان على المتولي بعده وفاؤه.

وإن فضل بيت المال بعد جميع مصارفه، فعند أبو حنيفة^{٨٠٤} يدخر الفاضل لما ينوب من حوادث تقع. وقال الشافعي رحمه الله^{٨٠٥}: يفيض على من يعم به صلاح المسلمين^{٨٠٦}.

٧٩٩ ل - رحمه الله.

٨٠٠ ل: المأخوذ.

٨٠١ ل: مغبنة.

٨٠٢ ص ف ي - الفصل الثالث في المصالح .

٨٠٣ ي ل + منها.

٨٠٤ ي + رحمه الله.

٨٠٥ ل - رحمه الله.

٨٠٦ ص - كما هو...المسلمين.

القسم الثاني: في ^{٨٠٧} الإقطاع ^{٨٠٨}، وهو ثلاثة ^{٨٠٩} أنواع: إقطاع تملك وإقطاع استغلال وإقطاع إرفاق. ^{٨١٠}

النوع الاول: الإقطاع ^{٨١١} التملك ^{٨١٢}، وهو ثلاثة ^{٨١٣} أقسام: ^{٨١٤}

الاول: ^{٨١٥} إقطاع الموات التي ^{٨١٦} لم يعمر ^{٨١٧} قط، فيجوز للسلطان أن يقطع ^{٨١٨} ذلك ^{٨١٩} لمن ^{٨٢٠} يحييه ويعمره من الأجناد ^{٨٢١} وغيرهم، ويصير ^{٨٢٢} المقطع أحق به من غيره. ^{٨٢٣}
فإذا /أحياء ملكه ملكاً مستقراً ^{٨٢٤} كساير ^{٨٢٥} الأملاك، فإن أحي مسلم ^{٨٢٦} شيئاً من الموات ^{٨٢٧} بغير إذن السلطان جاز وملكه. ^{٨٢٨} وقال أبو حنيفة: ^{٨٢٩} لا يجوز الإحياء إلا بإذن السلطان. ^{٨٣٠}

[١٤٤ظ]

٨٠٧ في ل - في؛ ت + أرزاق الأجناد.

٨٠٨ ت + ما يقطعه السلطان.

٨٠٩ ص ف ي: ثلاثة.

٨١٠ ف: أرزاق.

٨١١ ل ت: إقطاع.

٨١٢ ص: التملكي.

٨١٣ ص ف ي: ثلاثة.

٨١٤ ف ي ل: أصناف؛ ت: أضرب.

٨١٥ ي ل: الصنف الأول.

٨١٦ ي ل ت: الذي.

٨١٧ ص: لم تعمر؛ ت + لم تعمر ولم تملك.

٨١٨ ف ي ل: يقطعه.

٨١٩ ف ي ل - ذلك.

٨٢٠ ل: لم.

٨٢١ ت + فيكون بإحيائه ملكاً كساير أملاكه.

٨٢٢ ف ي ل: فيملكه؛ ت: ويكون.

٨٢٣ ف ل: بذلك ملكاً غيره؛ ي: بذلك ملكاً غيراً.

٨٢٤ ف ي ل + تأماً.

٨٢٥ ف ي ل: كساير.

٨٢٦ ص: انسان.

٨٢٧ ف ي ل: مواتاً.

٨٢٨ ف: يملكه بالإحياء؛ ي + بالإحياء؛ ل: ملكه بالإحياء؛ ت: ويجوز لكل أحد إحياء الموات بغير إذن الإمام لقوله صلى الله عليه وسلم «من أحيأ أرضاً ميتةً فهي له».

٨٢٩ ف + رحمه الله.

٨٣٠ ت: لا يصح الأجناد الا بإذن الإمام.

القسم^{٨٣١} الثاني: إقطاع ما فيه أثر عمارة جاهلية، وقد صارت بطول^{٨٣٢} خرابها مواتاً عاطلة^{٨٣٣} فيجوز للسلطان إقطاعها^{٨٣٤} للتمليك^{٨٣٥}، كما قلنا في الموات.^{٨٣٦}

القسم^{٨٣٧} الثالث: إقطاع عامر في بلاد الحرب التي لم يملكها المسلمون^{٨٣٨}، فيجوز للسلطان^{٨٣٩} أن يقطعه لمن يملكه عند فتحه، فإذا فتح هذا الباب^{٨٤٠} كان هذا المقطع أحق بتمليك^{٨٤١} ما استقطعه^{٨٤٢} من غيره.

لما^{٨٤٣} روي أن النبي صلى الله عليه وسلم أقطع تميما الداري بيت عينون^{٨٤٤} وحيرون^{٨٤٥} من أرض الشام قبل فتحه^{٨٤٦} وهما قريتان، فحيرون^{٨٤٧} مدينة الخليل عليه السلام، وبيت عينون^{٨٤٨} قرية بقربها.^{٨٤٩}

٨٣١ ف ي ل: الصنف؛ ت: الضرب.

٨٣٢ ف ي ل: لطول.

٨٣٣ ف ي ل ت: عاطلاً.

٨٣٤ ص ت: إقطاعه.

٨٣٥ ص - للتمليك؛ ت + إقطاع تمليك وحكمه حكم الموات و يجوز إحيائه بغير إذن السلطان على الأصح، فإن كانت هذه العمارة القديمة المعطلة إسلامية، وعرف مالكةا فهي له أو لورثته، ولا يجوز إقطاعها ولا إحيائها. فإن تعذر معرفة مالكةا لم تملك بالإحياء بل هي من أموال بيت المال و للإمام أن يقطعها.

٨٣٦ ت - كما قلنا في الموات.

٨٣٧ ف ي ل: الصنف؛ ت: الضرب.

٨٣٨ ت + بعد ويتوقع فتحها.

٨٣٩ ف - للسلطان.

٨٤٠ ف ي ل - هذا الباب؛ ت - فتح هذا الباب.

٨٤١ ف ي: يملكه؛ ل: بتمليكه؛ ت: بها.

٨٤٢ ف ي ل ت - ما استقطعه.

٨٤٣ ف ي ل: وقد.

٨٤٤ ف: عيون.

٨٤٥ ف ل: وحيرون.

٨٤٦ ت + وروي أنه أقطع أبا ثعلبة الحثني أرضاً في الروم وهي في أيديهم وكتب له بذلك.

٨٤٧ ف ل: فحيرون.

٨٤٨ ف: عيون.

٨٤٩ ص ت - وهما قريتان فحيرون مدينة الخليل عليه السلام وبيت عينون قرية بقربها.

فصل: [في ما لا يجوز إقطاعه من الأراضي]^{٨٥٠}

[١٤٥] وما سوى ذلك من الأراضي^{٨٥١} كأراضي بيت المال^{٨٥٢} والفيء^{٨٥٣} فلا يجوز إقطاعها^{٨٥٤} إقطاع تمليك؛ لأنها كالوقف المؤبد على مصالح المسلمين^{٨٥٥}، وتمليك الوقف لا يصح لا^{٨٥٦} بإقطاع ولا بغيره^{٨٥٧}.

وكذلك لا يجوز إقطاعها إقطاعاً مؤبداً على رجل^{٨٥٨} ثم على^{٨٥٩} عقبه^{٨٦٠} لما ذكرناه^{٨٦١}، ولا إقطاعها لكافر ولا^{٨٦٢} لمن ليس في إقطاعه ذلك مصلحة عامة^{٨٦٣} للمسلمين؛ لأنها^{٨٦٤} موقوفة^{٨٦٥} على مصالحهم^{٨٦٦} العامة. فلا يختص بها من ليس فيه منفعة^{٨٦٧}.

٨٥٠ ص ف ي - فصل في ما لا يجوز إقطاعه من الأراضي.

٨٥١ ت + الخراجية.

٨٥٢ ت: وغيرها من بيت المال.

٨٥٣ ت - والفيء والخراج.

٨٥٤ ل - إقطاعها.

٨٥٥ ل + وتمليك مصالح المسلمين.

٨٥٦ ي ل - لا.

٨٥٧ ف ي ل: ولا غيره؛ ت: فلا يصح تمليكها بإقطاع ولا غيره.

٨٥٨ ف ي ل + ونسله وعقبه أبداً ما بقوا ولا وقفها علي رجل ثم على أولاده أو نسله.

٨٥٩ ي ل - ثم علي.

٨٦٠ ي ل: وعقبه.

٨٦١ ف ل - لما ذكرناه.

٨٦٢ ف ي ل: أو.

٨٦٣ ف ي ل - عامة.

٨٦٤ ف ي ل: لأن ذلك.

٨٦٥ ف ي ل: موقوف.

٨٦٦ ف ي ل: مصالح المسلمين.

٨٦٧ ص - فلا يختص بها من ليس فيه منفعة؛ ي ل + عامة؛ ت - وكذلك...منفعة.

ولكن السلطان يفعل فيه^{٨٦٨} ما يراه الأصلح من^{٨٦٩} استغلالها لبيت المال أو تسليمها لمن يعمرها^{٨٧٠} بخراج^{٨٧١} مقدّر أو يزارع^{٨٧٢} عليها إن رأى جواز المزارعة^{٨٧٣} ويساقى على شجرها، كما فعل رسول الله صلى الله عليه وسلم بخيبر^{٨٧٤} أو يقطعها إقطاع استغلال، كما سيأتي^{٨٧٥} إن شاء الله تعالى.^{٨٧٦}

النوع الثاني:^{٨٧٧} إقطاع استغلال^{٨٧٨}، وهو نوعان.^{٨٧٩}

الأول^{٨٨٠}: أن يقطع السلطان بعض أراضي^{٨٨١} الفيء^{٨٨٢} وأراضي بيت المال^{٨٨٣} لبعض الأجناد بما /يستحقه من الكفاية^{٨٨٤} ليستغلها^{٨٨٥} المقطع بنفسه أو من^{٨٨٦} يقوم مقامه في^{٨٨٧} ذلك^{٨٨٨} من غير تمليك^{٨٨٩} ولا تأييد.^{٨٩٠}

٨٦٨ في ل: فيها.

٨٦٩ في + أمور وهي؛ ل+ أمور المسلمين وهي.

٨٧٠ في ل + وينتفع بها؛ ت - أو تسليمها لمن يعمرها.

٨٧١ ت: أو ضرب خراج عليه لمن يعمل فيه.

٨٧٢ في ل: المزارعة.

٨٧٣ في ل: جوازا؛ ت: إن رأى ذلك.

٨٧٤ في ل ت - ويساقى علي شجرها كما فعل رسول الله صل الله عليه وسلم بخيبر.

٨٧٥ في ل: كما يأتي ذكره الآن.

٨٧٦ في ل - إن شاء الله تعالى.

٨٧٧ ت + من الإقطاع.

٨٧٨ في ل ت: الاستغلال.

٨٧٩ في ل: صنفان؛ ت: قسمان.

٨٨٠ ل: الصنف الأول.

٨٨١ ت + الأراضي التي يجوز إقطاعها لمن يستغلها بنفسه ونوابه.

٨٨٢ ل: أرضاً من الفيء.

٨٨٣ في: أرضاً من الفيء أو بيت المال؛ ل: أو من بيت المال.

٨٨٤ ت + وهو جائز.

٨٨٥ في + ذلك.

٨٨٦ في ل: بمن.

٨٨٧ في ل: فيه.

٨٨٨ في ل - ذلك؛ ت - ليستغلها المقطع بنفسه أو من يقوم مقامه في ذلك.

٨٨٩ في ل + له.

٨٩٠ ت + وفعله أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم ولم يزل ذلك مشهوراً بين المسلمين من غير إنكار.

فيجوز ذلك، لأن عمر رضي الله عنه أقطع بعض أزواج النبي صلى الله عليه وسلم من^{٨٩١} خيبر بما كان النبي صلى الله عليه وسلم بما كان^{٨٩٢} يعطيهم في حياته^{٨٩٣}، فكانت^{٨٩٤} عائشة^{٨٩٥} ممن أقطعها^{٨٩٦} ذلك، وأقطع عثمان رضي الله عنه^{٨٩٧} بعض أرض السواد، فدل ذلك^{٨٩٨} على جواز إقطاع الأرض لمن يستغلها من غير تمليك.

وللمقطع أن يؤجر الأرض المقطعة مدة سنة، وهذا هو المختار عندي وعند جماعة من المحققين؛ لأن الحاجة تدعو إلى ذلك إذ لو لم نجوزه^{٨٩٩} لتعطلت فائدة الإقطاع في الغالب. وأما الزائد على سنة فلا تدعو الضرورة والحاجة إليه. وقيل: لا يصح إيجار الإقطاع مطلقاً لتزله باحتمال رجوع السلطان فيه. والأول عندي أصح وبه أفتي.^{٩٠٠}

الثاني:^{٩٠١} أن يقطع السلطان بعض الخراج لبعض الأجناد المرتزقة^{٩٠٢}، فإذا كان الرزق^{٩٠٣} المقدر للجندي^{٩٠٤} ومقدار الخراج الذي^{٩٠٥} أقطعه إياه^{٩٠٦} معلومين للسلطان، والجندي جاز

٨٩١ ف ي ل + أرض.

٨٩٢ ف ي ل - بما كان.

٨٩٣ ل: في حياته.

٨٩٤ ي ل: وكانت.

٨٩٥ ف ل + رضي الله عنها.

٨٩٦ ف ي ل: أقطعهم.

٨٩٧ ف ي - رضي الله عنه.

٨٩٨ ص - ذلك.

٨٩٩ ل: لم تجوزه.

٩٠٠ ص - مدة...أفتي؛ ت - فيجوز...أفتي.

٩٠١ ي ل: الصنف الثاني؛ ت: القسم الثاني.

٩٠٢ ف ي ل + فيجوز ذلك.

٩٠٣ ف ي: إذا كان رزقه؛ ل: إن كان رزقه.

٩٠٤ ف ي ل - المقدر للجندي.

٩٠٥ ف ي ل: مقدار مآ.

٩٠٦ ف ي ل - إياه.

إقطاعه^{٩٠٧} على^{٩٠٨} ما يراه^{٩٠٩} من سنة أو سنتين^{٩١٠} متعددة^{٩١١}. فإذا كان خراج^{٩١٢} تلك الأرض^{٩١٣} مقاسمة^{٩١٤} كما هو غالب^{٩١٥} بلاد^{٩١٦} الشام^{٩١٧}، فجواز إقطاعه مرتب^{٩١٨} على جواز^{٩١٩} المقاسمة^{٩٢٠}. [١٤٦ و]
إن جوزناها^{٩٢١} جاز إقطاعه^{٩٢٢} مدة^{٩٢٣}، فإن استمر المقطع على أهلية^{٩٢٤} الإقطاع^{٩٢٥} استمر إقطاعه إلى انقضاء المدة، وإن^{٩٢٦} مات في أثناء المدة انحل الانقطاع^{٩٢٧} بموته^{٩٢٨}، وعاد من حيث^{٩٢٩} إلى بيت المال، ويعطي ورثته حصته ما استحقه^{٩٣٠} منه فيما مضى^{٩٣١}.

- ٩٠٧ ف ي ل - جاز إقطاعه.
- ٩٠٨ ف ي: وهو علي؛ ل: وعلى.
- ٩٠٩ ف ي ل + السلطان.
- ٩١٠ ي ل: سنتين.
- ٩١١ ف: معدودة.
- ٩١٢ ف ي ل: فإن كان ذلك الخراج.
- ٩١٣ ف ي ل: بعض ما يخرج من الأرض.
- ٩١٤ ت + في مزارعة كعادة غالب أرض الشام.
- ٩١٥ ف ي: الغالب.
- ٩١٦ ف ي: ببلاد.
- ٩١٧ ف ل + ومصر في الإقطاعات؛ ت - كما هو غالب بلاد الشام.
- ٩١٨ ف ي ل + تلك.
- ٩١٩ ت: المزارعة والراجح جوازها وجوازها والمختار عندى جواز إجارة الإقطاع المدة الثلاثة به وفيه وجه أنه لا يجوز ولا وجه له عندى مع الحاجة إلى إجارتها ومزارعته ولا سيما إن كان حوائث ودورًا.
- ٩٢٠ ف ي ل: إن قلنا بجوازها.
- ٩٢١ ف ي ل + ذلك وإلا فلا يجوز إذا أقطع السلطان إقطاعًا؛ ت: إذا أقطع السلطان ذلك.
- ٩٢٢ ف ي ل - إن.
- ٩٢٣ ف ي ل: أهليته؛ ت: أهليته واستحقاقه.
- ٩٢٤ ف ي ل: للإقطاع.
- ٩٢٥ ف ي ل: فإن.
- ٩٢٦ ف ي ل: إقطاعه حيث^{٩٢٧}؛ ت: إقطاعه.
- ٩٢٧ ف ي ل - بموته.
- ٩٢٨ ف ي ل - من حيث^{٩٢٩}.
- ٩٢٩ ف ي ل + قبل موته.
- ٩٣٠ ف ي ل - منه فيما مضى؛ ت: ويعود من حين موته إلى بيت المال ولورثته ما يخصه المدة الماضية إلى موته، فإن لم يكن له شيء مستحق أعطى ذريته ما يحتاجون إليه من عطاء الذراري ترغيبًا للأجناد في التفرغ للجهاد.

الفصل الأول: [حكم الإقطاع في أيدي من طرأ عليه المرض من الأجناد]^{٩٣١}

وإن طرئ^{٩٣٢} على المقطع في أثناء المدة زمانة أو مرض^{٩٣٣} دائم، فالأصح أن الإقطاع يبقى^{٩٣٤} عليه ترغيباً للأجناد^{٩٣٥} في التفريغ^{٩٣٦} للجهاد^{٩٣٧}، لأن من علم^{٩٣٨} أن إقطاعه^{٩٣٩} ينحل عنه بطريان^{٩٤٠} عذر^{٩٤١} لم تنبعث نفسه للجنديّة لاهتمامه^{٩٤٢} بما يعود عليه^{٩٤٣} عند حاجته^{٩٤٤}.

الفصل الثاني: [وقت استرداد الإقطاع]^{٩٤٥}

وللسلطان أن يسترجع الإقطاع من المقطع^{٩٤٦} بعد السنة التي هو فيها وأما في^{٩٤٧} السنة التي هو فيها، فإن كان بعد حلول رزق المقطع^{٩٤٨} وقبل حلول الخراج لم يجز؛ لأنه قد استحقه في رزقه. وإن كان بعد حلول خراجها و^{٩٤٩} قبل حلول رزق المقطع^{٩٥٠} جاز؛ لأنه لم يستحقه بعد.^{٩٥١}

٩٣١ ص ف ي - الفصل الأول حكم الإقطاع في أيدي من طرأ عليه المرض من الأجناد.

٩٣٢ ف ي ل: إذا طرأ.

٩٣٣ ت + يخرجّه عن أهلية الجهاد والعطاء.

٩٣٤ ل: باق؛ بقاء إقطاعه.

٩٣٥ ص: للاجتهاد.

٩٣٦ ت: التصدي.

٩٣٧ ف ي ل: في التفريغ لأسباب الجهاد.

٩٣٨ ت: لأن علمه.

٩٣٩ ت: يحل إقطاعه.

٩٤٠ ف ي ل: لأن من لا يثق بدوام إقطاعه عند طريان؛ ت - ينحل عنه بطريان.

٩٤١ ف ي ل: عذره؛ ت + لعذره يقبض نفسه عن الاشتغال بالجنديّة خوفاً من ضيائه عند عذره وضيا عياله بعد موته ويهتم بما يعود عليه وعليهم.

٩٤٢ ف ي ل: بل يهتم.

٩٤٣ ف ي ل + وعلى عياله نفعه.

٩٤٤ ف ي ل + إليه؛ ت - لم تنبعث نفسه للجنديّة لاهتمامه بما يعود عليه عند حاجته.

٩٤٥ ص ف ي - الفصل الثاني وقت استرداد الإقطاع.

٩٤٦ ت: ما أقطعه.

٩٤٧ ف ي ل - في.

٩٤٨ ف ي ل + واستحقاقه إياه.

٩٤٩ ف ي ل - بعد حلول خراجها و؛ ت: فإن حل عطاء المقطع.

٩٥٠ ت: قبل حلول عطائه.

٩٥١ ص - لأنه لم يستحقه بعد؛ ت: جاز له أن يسترجع الإقطاع ويعوضه من ديوان العطاء.

الفصل الثالث: [مدة الإقطاع لغير الأجناد]^{٩٥٢}

وأما /من سوى الجيش^{٩٥٣} من أهل الرزق^{٩٥٤}، فإن^{٩٥٥} كان عملهم دائماً لا يصح^{٩٥٦} إلا بتولية السلطان^{٩٥٧} كما لقضاة والعمال وكتاب الديوان، جاز إقطاعهم^{٩٥٨} على مال الخراج لمدة سنة^{٩٥٩}، ويجوز أكثر منها أيضاً عند بعض العلماء^{٩٦٠} وإن لم يكن عملهم دائماً^{٩٦١} كالجباة. وإن كان^{٩٦٢} دائماً^{٩٦٣} ولكنه مما^{٩٦٤} يصبح بغير تولية^{٩٦٥} السلطان كالأئمة والمؤذنين لم يجز أن يقطعوا^{٩٦٦} على مال الخراج^{٩٦٧} قبل حلوله^{٩٦٨} واستحقاق رزقهم^{٩٦٩}، فإن أقطعوا بأرزاقهم على الخراج بعد حلولها وحلول الخراج جاز^{٩٧٠}، وكان^{٩٧١} ذلك حوالاً لا إقطاعاً.

٩٥٢ ص ف ي - الفصل الثالث مدة الإقطاع لغير الأجناد.

٩٥٣ ف ي ل: غير الجيش.

٩٥٤ ف ي ل + على بيت المال؛ ت: العطاء.

٩٥٥ ف ي ل ت: إن.

٩٥٦ ل: ولا يصح.

٩٥٧ ف ل ت + أو نوابه؛ ي: من السلطان.

٩٥٨ ت + بأرزاقهم.

٩٥٩ ص - لمدة سنة.

٩٦٠ ف ي ل: وأما إقطاعهم أكثر من سنة فقد جوزه بعض العلماء ومنعه بعضهم؛ ت: وفي جواز ما زاد على سنة خلاف الأصح جوازه.

٩٦١ ص: دائماً.

٩٦٢ ي ل: أو كان.

٩٦٣ ص: دائماً.

٩٦٤ ف ي ل - مما.

٩٦٥ ف ل: إذن.

٩٦٦ ف ي ل: إقطاعهم.

٩٦٧ ف ي ل + إلا بعد حلوله.

٩٦٨ ف ي ل - قبل حلوله.

٩٦٩ ت + ولا يجوز إقطاع ذلك لهم على سبيل الإقطاع.

٩٧٠ ف ي ل - فإن أقطعوا بأرزاقهم على الخراج بعد حلولها وحلول الخراج جاز.

٩٧١ ف ي ل: ويكون حقيقة.

الفصل الرابع: [وقت إقطاع أموال الجزية والخراج على أرض المشركين]^{٩٧٢}

ولا يجوز إقطاع الجزية^{٩٧٣} قبل السنة ولا بإقطاع الخراج^{٩٧٤} المضروب^{٩٧٥} على أرض المشركين^{٩٧٦} قبل استحقاقه لاحتمال^{٩٧٧} أن يسلموا قبل ذلك فيسقط عنهم، فإن أقطع ذلك^{٩٧٨} بعد حلوله واستحقاق رزق مقطعه^{٩٧٩} جاز^{٩٨٠}/، ويكون ذلك حواله كما تقدم. فإن أقطع على الجزية أو الخراج المذكور قبل استحقاقهما لم يجز لاحتمال أن يسلموا قبل استحقاقه فيسقط.^{٩٨١}

الفصل الخامس: [وقت إقطاع الزكاة من العشر]^{٩٨٢}

ولا يجوز إقطاع الزكاة لأصناف يستحقونها عند^{٩٨٣} وجوبها^{٩٨٤} إذا كانوا بصفة استحقاقها.^{٩٨٥}

- ٩٧٢ ص ف ي - الفصل الرابع وقت إقطاع أموال الجزية والخراج على أرض المشركين.
- ٩٧٣ ت: الإقطاع على مال الجزية.
- ٩٧٤ ت: ولا على خراج الأرض.
- ٩٧٥ ف ي ل: أما أموال الجزية والخراج المضروب.
- ٩٧٦ ف + فلا يجوز الإقطاع إلا؛ ي ل + فلا يجوز الإقطاع عليه إلا؛ ت: التي صولح عليها المشركون على أن تكون لهم لأنه غير موثوق به لجواز.
- ٩٧٧ ت - قبل استحقاقه لاحتمال.
- ٩٧٨ ف ي ل - قبل استحقاقه لاحتمال أن يسلموا قبل ذلك فيسقط عنهم فإن أقطع ذلك.
- ٩٧٩ ف ي: المقطع رزقه؛ ل: المقطع رزقه؛ ت: بعد استحقاقه وحلول رزق مستحقه.
- ٩٨٠ ف ي ل - جاز؛ ت: فإن أحيل بذلك.
- ٩٨١ ص - ويكون ذلك حواله كما تقدم. فإن أقطع على الجزية أو الخراج المذكور قبل استحقاقهما لم يجز لاحتمال أن يسلموا قبل استحقاقه فيسقط.
- ٩٨٢ ص ف ي - الفصل الخامس وقت إقطاع الزكاة من العشر.
- ٩٨٣ ف ي ل ت - لأصناف يستحقونها عند.
- ٩٨٤ ف: من العشر وغيره قبل وجوبها؛ ي ل ت: من العشر وغيره قبل وجوبها لأنها لأصناف خاصة يستحقونها عند وجوبها.
- ٩٨٥ ف ي: استحقاقه.

فلو أقطعت قبل وجوبها احتمل^{٩٨٦} أن لا تجب لتلف المال قبل الحلول أو^{٩٨٧} أن لا يبقى المقطع^{٩٨٨} عند وجوبها بصفة استحقاقها، فلا يجوز دفعها إليه^{٩٨٩}، وإن أقطع عليها بعد وجوبها من هو بصفة استحقاقها^{٩٩٠} جاز، وكان^{٩٩١} حواله^{٩٩٢} على رب المال إلا أنه لا يستقر ملك المقطع^{٩٩٣} عليها إلا بقبضتها^{٩٩٤}.

والأصناف^{٩٩٥} المستحقون للزكاة^{٩٩٦} هم^{٩٩٧} الأصناف^{٩٩٨} الثمانية المذكورون^{٩٩٩} في قوله تعالى: ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَمِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغُرَمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأَبْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ [التوبة ٦٠/٩].

ولهم شروط معروفة في كتب الفقه. ويجب الصرف إلى الثمانية^{١٠٠٠} أو ما أمكن منها، هذا مذهب الشافعي وأحمد بن حنبل رضي الله عنهما^{١٠٠١}. وقال أبو حنيفة ومالك: يجوز صرفها إلى بعض هذه الأصناف ولو صنف واحد^{١٠٠٢}.

٩٨٦ ص: لاحتل.

٩٨٧ ف ي ل: أن يتلف المال قبل وجوبها فلا يجب واحتمل أيضًا.

٩٨٨ ف ي ل + عليها.

٩٨٩ ت: ولا يجوز إقطاعها قبل وجوبها لاحتمال تلف المال قبل الحلول أو خروج المقطع عن صفة استحقاقها فيبطل الإقطاع ولا تنتقاله فائدة.

٩٩٠ ص - فلا يجوز دفعها إليه وإن أقطع عليها بعد وجوبها من هو بصفة استحقاقها.

٩٩١ ف ت: يكون؛ ي ل: تكون.

٩٩٢ ف ي ل ت: كالحالة.

٩٩٣ ف ي ل ت: ملكه.

٩٩٤ ف ي ل: بقبضتها؛ ت: بقبضه ولذلك لاتصير ديناً لأهلها على رب المال بمجرد ذلك الإقطاع.

٩٩٥ ص: والأجناد.

٩٩٦ ل: للزكاة.

٩٩٧ ل: هي.

٩٩٨ ف ل - الأصناف.

٩٩٩ ف: المذكورين؛ ل: المذكورة.

١٠٠٠ ت: وتجب قسمتها على من يوجد من الأصناف الثمانية.

١٠٠١ ي ل - رضي الله عنهما.

١٠٠٢ ص - ولهم شروط... واحد؛ ت: يجوز صرفها إلى صنف واحد من أهلها.

الفصل السادس: [من لا يجوز لهم الزكاة و الفئى] ١٠٠٣

ولا يجوز إقطاع الأجناد ١٠٠٤ شيئاً من العشر وسائر الزكاة ١٠٠٥ ولا إقطاع الفقراء وغيرهم من أهل الزكاة ١٠٠٦ شيئاً من مال الفئى المعد للأجناد. ١٠٠٧ لأن كل واحدٍ من هذين المالكين لأقوامٍ موصوفين بصفة استحقاقه، فلا يجوز صرفه إلى غيرهم. ١٠٠٨ وقال/[١٤٧ ظ] أبو حنيفة رحمه الله ١٠٠٩: يجوز ذلك. ١٠١٠

فإن كان رزق بعض المرتزقة لا يقوم بكفايته، وضاق بيت المال عن تمام كفايته صرف إليه من سهم سبيل الله من الزكاة ما يكمل كفايته به. ١٠١١

النوع الثالث

إقطاع الإرفاق ١٠١٢ وهو ثلاثة ١٠١٣ أضرب. ١٠١٤

الأول ١٠١٥: إقطاع المعادن الباطنة في الأرض، والمقاطع الباطنة ١٠١٦ هي التي لا يتوصل إلى نيلها إلا بعملٍ ومؤنة، كمعادن الذهب والفضة والنحاس والحديد ١٠١٧ ونحو ذلك. ١٠١٨

١٠٠٣ ص في - الفصل السادس من لا يجوز لهم الزكاة والفئى.

١٠٠٤ في ل + المرتزقة.

١٠٠٥ في: شيئاً من الزكوات المشروعة وغيرها؛ ل: من الزكاة العشرية وغيرها.

١٠٠٦ ي - من أهل الزكاة.

١٠٠٧ ت: ولا يجوز إقطاع أهل الفئى مال الصدقات.

١٠٠٨ ص - لأن كل واحدٍ من هذين المالكين لأقوامٍ موصوفين بصفة استحقاقه فلا يجوز صرفه إلى غيرهم.

١٠٠٩ في ل - رحمه الله.

١٠١٠ ت: وقال أبو حنيفة: يجوز صرف كل واحد من مال الفئى والصدقات في كل واحد من الفريقين.

١٠١١ ص - فإن كان... كفايته به.

١٠١٢ ف: الأرزاق.

١٠١٣ ص في: ثلثة.

١٠١٤ ص: وهو قسمان؛ ت: وهو ضربان.

١٠١٥ ل: الضرب الأول.

١٠١٦ في ل - والمقاطع الباطنة.

١٠١٧ في ل - والحديد.

١٠١٨ في ل: ونحوها.

فيجوز للإمام أن يقطع منها ما يتمكن^{١٠١٩} المقطع^{١٠٢٠} فيه والأخذ منه^{١٠٢١}، وهذا^{١٠٢٢} إقطاع إرفاق^{١٠٢٣} لا يملك المقطع به رقبة المعدن، بل يرتفق به مدة عمله فيه^{١٠٢٤} ومقامه عليه، وليس لأحد إزعاجه^{١٠٢٥} عنه، فإذا^{١٠٢٦} أعرض عنه زال حكم الإقطاع، وعاد إلى ما كان عليه^{١٠٢٧}.

فصل: [في حكم إقطاع المعادن الظاهرة]^{١٠٢٨}

فأما^{١٠٢٩} المعادن الظاهرة وهي^{١٠٣٠} التي^{١٠٣١} يتوصل إلى نيلها^{١٠٣٢} بغير عمل^{١٠٣٣} لبروز الجواهر المقصود منها، وظهوره^{١٠٣٤} كالمح والكلح والقار والنفط والكبريت^{١٠٣٥}.

١٠١٩ ف ي ل: ما يمكن.

١٠٢٠ ف ي ل + العمل.

١٠٢١ ت + وإذا أقطع السلطان شيئاً من ذلك فالأصح أنه.

١٠٢٢ ي: هو؛ ت - وهذا.

١٠٢٣ ف: أرزاق.

١٠٢٤ ي - فيه.

١٠٢٥ ص: إن عاجه.

١٠٢٦ ص: فلو؛ ت: فإن تركه و.

١٠٢٧ ت + وقيل إنه يملكه كسائر أملاكه، وهذا ضعيف.

١٠٢٨ ص ف ي - فصل في حكم إقطاع المعادن الظاهرة.

١٠٢٩ ص: وأما.

١٠٣٠ ف ي ل + ما ظهر جواهرها المقصود منها بحيث.

١٠٣١ ف ي ل - التي.

١٠٣٢ ت: التي يكون نيلها ظاهراً.

١٠٣٣ ف ي ل + ومؤنّة؛ ت: لا يحتاج إلى عمل.

١٠٣٤ ف ل ت - لبروز الجواهر المقصود منها وظهوره.

١٠٣٥ ت + والحر.

فلا يجوز^{١٠٣٦} إقطاعها بحالٍ؛ بل هو^{١٠٣٧} مشترك بين عموم الناس^{١٠٣٨} / لا يختص به أحد دون أحدٍ^{١٠٣٩} لا بإقطاع ولا غيره. فإن أقطع السلطان شيئاً من ذلك لم^{١٠٤٠} يصح إقطاعه، بل^{١٠٤١} يكون المقطع وغيره فيه سوءاً.

الضرب^{١٠٤٢} الثاني: إقطاع^{١٠٤٣} ما بين العامر من الشوارع^{١٠٤٤} والرحاب ومقاعد الأسواق إذا لم يكن مختصاً بملك أحدٍ ولا يضر بالمازّة. فإذا رأى^{١٠٤٥} السلطان^{١٠٤٦} أن يقطعه لمن^{١٠٤٧} يرتفق^{١٠٤٨} به بالقعود^{١٠٤٩} بالبيع^{١٠٥٠} والشراء^{١٠٥١} وغير ذلك من أنواع الارتفاق^{١٠٥٢} جاز^{١٠٥٣}، ويكون المقطع أحق بها^{١٠٥٤} من غيره مهما شاء^{١٠٥٥}.

١٠٣٦ ف ي ل: فهذه لا يجوز.

١٠٣٧ ف ي ل: ذلك.

١٠٣٨ ت: فهذا كله مشترك بين عامة المسلمين.

١٠٣٩ ت + كالأنهار الجارية والعيون السارحة لما روى أن النبي صلى الله عليه وسلم أقطع أبيض بن حمّال ملح مأرب فلما أعلم أنه كالماء العذب من ورده أخذه رد النبي صلى الله عليه وسلم إقطاعه.

١٠٤٠ ي: لا.

١٠٤١ ف ي ل: و.

١٠٤٢ ص: القسم.

١٠٤٣ ت: من إقطاع الإرفاق.

١٠٤٤ ت + والطرق.

١٠٤٥ ف ي ل - فإذا رأى.

١٠٤٦ ف ل: فللسلطان؛ ت: يجوز للسلطان.

١٠٤٧ ل: لم.

١٠٤٨ ف: رفق.

١٠٤٩ ت: بالجلوس.

١٠٥٠ ف ي ل: والبيع.

١٠٥١ ف ي ل - والشراء.

١٠٥٢ ت + بهذه الأماكن؛ ي ل + إذا رأى ذلك.

١٠٥٣ ي ل - جاز؛ ت: والشراء خاصةً من غير بناء ولا نحوه.

١٠٥٤ ل: به.

١٠٥٥ ت - جاز ويكون المقطع أحق بها من غيره مهما شاء.

ولا يجوز لأحد^{١٠٥٦} أن يأخذ^{١٠٥٧} عوضاً^{١٠٥٨} ممن يرتفق^{١٠٥٩} بهذه الأماكن^{١٠٦٠} سواء ارتفق بها^{١٠٦١} بإذن الإمام أو بغير إذنه.

ومن^{١٠٦٢} سبق إلى ما يقطعه^{١٠٦٣} الإمام^{١٠٦٤} من ذلك جاز أن يرتفق^{١٠٦٥} به إلى أن يقوم عنه بمتاعه^{١٠٦٦}.

الضرب الثالث: ^{١٠٦٧} إقطاع الحمى. ^{١٠٦٨} يجوز^{١٠٦٩} للسلطان أن يحمي موضعاً^{١٠٧٠} من الموات لرعي مواشي^{١٠٧١} الصدقة^{١٠٧٢} وخيل المقاتلة^{١٠٧٣} ومواشي الفقراء والضعفاء^{١٠٧٤} عن / [١٤٨ظ] الإبعاد في طلب المرعي^{١٠٧٥}.

١٠٥٦ ي ل - لأحد؛ ت: وليس للسلطان ولا لأحد.

١٠٥٧ ف - ولا يجوز لأحد أن يأخذ.

١٠٥٨ ف + أو أجره؛ ي ل - عوضاً.

١٠٥٩ ي ل: ارتفق.

١٠٦٠ ف - ممن يرتفق بهذه الأماكن؛ ي ل + عوضاً أو أجره.

١٠٦١ ف ي ل: سواء كان ارتفاقه؛ ت: جلس.

١٠٦٢ ت: فإن.

١٠٦٣ ص ل: لم يقطعه.

١٠٦٤ ف ي ل ت: السلطان.

١٠٦٥ ف ي ل: فهو أحق بالارتفاق؛ ت: له الارتفاق به.

١٠٦٦ ف ي ل: بجميع متاعه.

١٠٦٧ ص: الفصل.

١٠٦٨ ص - إقطاع الحمى.

١٠٦٩ ف ي ل: فيجوز.

١٠٧٠ ت: بقعة.

١٠٧١ ت: إيل.

١٠٧٢ ت + والجزية.

١٠٧٣ ت: المجاهدين.

١٠٧٤ ف ي ل - و.

١٠٧٥ ت: في طلب النجعة لأن النبي صلى الله عليه وسلم حمى البقيع وحمى ابوبكر رضي الله عنه بالريزة وحمى عمر رضي الله عنه.

ولا يجوز أن يحمي جميع الموات ولا أن يحمي الماء العد^{١٠٧٦} ولا أن يحمي لنفسه^{١٠٧٧} خاصة^{١٠٧٨} ولا لقوم^{١٠٧٩} معينين دون غيرهم^{١٠٨٠}.
فإن كان^{١٠٨١} الحمي^{١٠٨٢} عامًّا استوى^{١٠٨٣} فيه الغني والفقير والمسلم والذمي. وإن كان خاصًّا^{١٠٨٤} بالفقراء منع منه الاغنياء أو خاصًّا^{١٠٨٥} بالمسلمين^{١٠٨٦} منع منه أهل الذمة.
وليس لغير السلطان أن^{١٠٨٧} يحمي شيئًا من ذلك، ولا لإحد^{١٠٨٨} أن يحمي^{١٠٨٩} الموات الذي حماه السلطان^{١٠٩٠}. فإن^{١٠٩١} زالت الحاجة إلى الحمي أو^{١٠٩٢} اقتضت^{١٠٩٣} المصلحة تغيره^{١٠٩٤} جاز^{١٠٩٥} نقضه ورده إلى ما كان عليه قبل الحمي.

١٠٧٦ ص ت: العذب.

١٠٧٧ ل: نفسه.

١٠٧٨ ف ل + ولا للأغنياء خاصة.

١٠٧٩ ل: ولا تقوم.

١٠٨٠ ت: ولا للأغنياء بل إذا حمى لمصالح المسلمين كما ذكرناه جاز ولا يجوز لغير السلطان أن يحمى شيئًا.

١٠٨١ ف ي ل: حمى.

١٠٨٢ ف ي ل: حمًا.

١٠٨٣ ت: تساوى.

١٠٨٤ ف ي ل: وإن خصه.

١٠٨٥ ي ل: خصه.

١٠٨٦ ف - منع منه الاغنياء أو خاصًّا بالمسلمين.

١٠٨٧ ف - أن.

١٠٨٨ ف ي ل - لإحد.

١٠٨٩ ص: يحيي.

١٠٩٠ ت + ولا يملكه إن فعل ذلك والله سبحانه وتعالى أعلم.

١٠٩١ ف ي ل: ثم إذا؛ ت: وإذا.

١٠٩٢ ي: و.

١٠٩٣ ت: ظهر له.

١٠٩٤ ت: فى تغير الحمي.

١٠٩٥ ت: فله.

الباب الرابع: ١٠٩٦ في تقدير عطاء الأجناد وما يستحقه المرصد ١٠٩٧ للجهاد ١٠٩٨

كان أبو بكرٍ وعليٌّ رضي الله عنهما يريان التسوية بين الناس في العطاء ١٠٩٩ بقدر الحاجة ١١٠٠ ولا يفضلان فيه ١١٠١ السابقة ١١٠٢ /ولا بغيرها ١١٠٣ وعملا بذلك ١١٠٤ في خلافتهما ١١٠٥ وبه قال [١٤٩و] الشافعي ومالك ١١٠٦ وكان عمر بن الخطاب ١١٠٧ وعثمان رضي الله عنهما يريان التفضيل فيه ١١٠٨ بالسابقة في الدين والهجرة وعملا ١١٠٩ به في خلافتهما ١١١٠ وبه قال أبو حنيفة، ولما وضع عمر ١١١١ الديوان وفضل بالسابقة ١١١٢ جعل أهل العطاء طبقاتٍ.

الطبقة الأولى: من شهد غزاة بدرٍ من المهاجرين ففرض ١١١٣ لكل واحدٍ منهم في السنة خمسة آلاف ١١١٤، منهم: عثمان وعليٌّ وطلحة والزبير وفرض ١١١٥ لنفسه معهم

١٠٩٦ ت: الباب الثامن.

١٠٩٧ ص: المرصودون؛ ت: أهل.

١٠٩٨ ت + كان النبي صلى الله عليه وسلم يسوي بين الناس في قسمة الغنيمة ولا يفضل فيه أحدًا على أحد بشرف ولا شجاعة ولا قدم هجرة ولا غير ذلك من الصفات المحمودة.

١٠٩٩ ف: إقطاعاتهم؛ ي: عطائهم؛ ل: إعطائهم.

١١٠٠ ف ي ل + كما سنذكره.

١١٠١ ف ي ل - فيه.

١١٠٢ ل: سابقة.

١١٠٣ ف ي ل: ولا غيرها.

١١٠٤ ف ي ل: بذلك عملا.

١١٠٥ ف: خلافتيهما.

١١٠٦ ف ي + رحمهما الله تعالى؛ ت + وليس معنى التسوية أن يسوي بينهم في قدر المعطى بل معناه أن يعطى كل إنسان قدر حاجته وكفايته.

١١٠٧ ف ي ل: عمر.

١١٠٨ ف ي ل: في العطاء.

١١٠٩ ف ي ل: وبذلك عملا.

١١١٠ ف: خلافتيهما؛ ت + ولما ناظر عمر أبا بكر حين سوى بين الناس فقال أتسوى بين من هاجر الهجرتين وصلى إلى القبلتين وبين من أسلم عام الفتح خوف السيف، فقال أبو بكر رضي الله عنه إنما عملوا لله وإنما أجورهم على الله وإنما الدنيا بلاغ، فقال عمر لا أجعل من قاتل رسول الله صلى الله عليه وسلم كمن قاتل معه ولما استخلف.

١١١١ ف ي ل + رضي الله عنه.

١١١٢ ص: فيه بالمسابقة.

١١١٣ ف: وفرض.

١١١٤ ف ي: ألف؛ ت + درهم.

١١١٥ ي: وجعل.

خمسة آلاف^{١١١٦}، وألحق بهم العباس والحسن والحسين لمكانهم من رسول الله صلى الله عليه وسلم، ولم يفضل على أهل بدرٍ أحداً إلا أزواج رسول الله^{١١١٧} صلى الله عليه وسلم، ففرض^{١١١٨} لكل واحدة^{١١١٩} منهن في السنة^{١١٢٠} عشرة آلاف^{١١٢١} درهم^{١١٢٢}، وفرض^{١١٢٣} لعائشة^{١١٢٤} اثني عشر ألفاً. / [١٤٩ظ]

الطبقة الثانية: من شهد بدرًا من الأنصار، ففرض^{١١٢٥} لكل واحدٍ منهم في السنة^{١١٢٦} أربعة آلاف^{١١٢٧} درهم^{١١٢٨}.

الطبقة الثالثة: من هاجر قبل الفتح، مثل خالد بن الوليد^{١١٢٩} وعمر بن العاص، ففرض^{١١٣٠} لكل واحدٍ منهم في السنة^{١١٣١} ثلاثة آلاف^{١١٣٢} درهم^{١١٣٣}.

١١١٦ ي: ألف؛ ت + درهم.

١١١٧ ف ي ل: النبي.

١١١٨ ف ي ل: فإنه فرض.

١١١٩ ل: واحد.

١١٢٠ ف ي ل - في السنة.

١١٢١ ي: ألف.

١١٢٢ ف ي ل - درهم.

١١٢٣ ت: وزاد.

١١٢٤ ص: لعائشة؛ ف ي + رضي الله عنها؛ ت + ألفين لمحلها ومحل أبيها من رسول الله صلى الله عليه وسلم.

١١٢٥ ص: فعرض.

١١٢٦ ف ي ل - في السنة.

١١٢٧ ي: ألف.

١١٢٨ ف ي. + منهم كذا.

١١٢٩ ف: مثل بن الوليد.

١١٣٠ ف: وفرض.

١١٣١ ف ي ل - في السنة.

١١٣٢ ص ف ي: ثلاثة.

١١٣٣ ي: ألف.

١١٣٤ ف ي ل - درهم؛ ت + وفرض لابنه عبد الله معهم، وكان قد هاجر معه، فلما رجع فيه قال إنما هاجر تبعاً لأبيه فرضي الله عنه وأرضاه.

الطبقة الرابعة: من أسلم بعد الفتح، مثل أبي سفيان^{١١٣٥} وابنه معاوية^{١١٣٦}، ففرض لكل واحدٍ منهم في السنة^{١١٣٧} ألفين، وكذلك^{١١٣٨} الأحداث من أبناء المهاجرين والأنصار.^{١١٣٩}

الطبقة الخامسة: من أسلم بعد هؤلاء^{١١٤٠}، وجعل أهل هذه الطبقة متفاضلين، ففرض لهم^{١١٤١} من ألفين إلى ألفٍ إلي خمس مئة^{١١٤٢} إلى ثلاث^{١١٤٣} مئة^{١١٤٤} على^{١١٤٥} قدر منازلهم وجهادهم وقرائتهم القرآن، ولم ينقص أحدًا من الرجال عن ثلاث^{١١٤٦} مئة.^{١١٤٧}

وقال^{١١٤٨} لئن كثر المال لأفرض^{١١٤٩} لكل واحدٍ أربعة آلاف^{١١٥٠} درهم^{١١٥١} ألف^{١١٥٢} لفرسه وألف^{١١٥٣} / لسلاحه وألف لسفره^{١١٥٤} وألف يخلفها عند أهله، وهذا متمسك^{١١٥٥}

[١٥٠و]

١١٣٥ ل - أبي سفيان.

١١٣٦ ف ي ل: معاوية وأبيه؛ ت + صفوان بن أمية وعكرمة بن أبي جهل.

١١٣٧ ف: من السنة.

١١٣٨ ف ي ل: وألحق بهم؛ ت: وسأوى بهم.

١١٣٩ ت + ومنهم ابنه عبد الله، لكنه فضل أسامة بن زيد وعمر بن أبي سلمة لمكانتهما من رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأسامه بن مولاة وعمر ربيبه.

١١٤٠ ت + كمن أسلم في آخر أيام رسول الله صلى الله عليه وسلم.

١١٤١ ف ي ل - ففرض لهم.

١١٤٢ ي ل: خمس مائة.

١١٤٣ ص ف ي: ثلث.

١١٤٤ ي: ثلث مائة.

١١٤٥ ت: وفاضل بين أهل هذه الطبقة على.

١١٤٦ ص ف ي: ثلث.

١١٤٧ ص: علي ثلثمائة؛ ت + درهم وفرض للطفل مائة درهم فإذا ترعرع مائتي درهم.

١١٤٨ ت: وروى أنه قال.

١١٤٩ ي ل: لأفرضن.

١١٥٠ ف ي: ألف.

١١٥١ ي ل - درهم.

١١٥٢ ف: ألفًا.

١١٥٣ ف: ألفًا.

١١٥٤ ف: ألفًا تسره.

١١٥٥ ف ي ل: متمسك حسن.

صالح الأئمة والسلطين^{١١٥٦} في المصير^{١١٥٧} إلى هذا التقدير عند كثرة المال على المسلمين.^{١١٥٨}

الفصل الأول: [كيفية تقسيم العطاء]^{١١٥٩}

قد^{١١٦٠} تقدم أن أبا بكرٍ وعليًا كانا يسويان بين الناس في الأعطاء^{١١٦١} وبه قال الشافعي ومالك. وليس المراد في التسوية^{١١٦٢} أن يعطي^{١١٦٣} كل إنسانٍ قدر حاجته^{١١٦٤} وكفايته^{١١٦٥} بالمعروف كما سيأتي تفصيله.^{١١٦٦} ولا يزداد^{١١٦٧} أحد^{١١٦٨} على قدر كفايته^{١١٦٩} وإن كثر المال واتسع.^{١١٧٠}

١١٥٦ في ل - صالح الأئمة والسلطين.

١١٥٧ في ل: للمصير.

١١٥٨ في ل - على المسلمين.

١١٥٩ ص في - الفصل الأول كيفية تقسيم العطاء.

١١٦٠ ي ل - قد.

١١٦١ في ل: في العطاء.

١١٦٢ في ل: بالتسوية في القدر المعطى.

١١٦٣ في ل: بل أن يعطي.

١١٦٤ في ل + وحاجة عياله.

١١٦٥ في ل: وكفايتهم.

١١٦٦ في ل + إن شاء الله تعالى.

١١٦٧ في ل: ولا يزداد.

١١٦٨ ي ل - أحد.

١١٦٩ ف: علي قدر الكفاية؛ ت + لأن بيت المال لا يوضع إلا في الحقوق الشرعية.

١١٧٠ في ل - واتسع.

ولا يفضل أحداً على أحدٍ بشرفٍ في نسبٍ^{١١٧١} أو سبقٍ^{١١٧٢} أو هجرةٍ^{١١٧٣} بل يستوي^{١١٧٤} في إعطاء قدر الكفاية الشريف^{١١٧٥} وغيره لأنهم^{١١٧٦} إنما يعطون^{١١٧٧} لما أرصدوا^{١١٧٨} نفوسهم له من الجهاد وأسبابه وكلهم فيه^{١١٧٩} سواء.

وقال أبو حنيفة رحمه الله^{١١٨٠} إذا كثر المال^{١١٨١} جاز أن تزداد^{١١٨٢} / المرتزقة^{١١٨٣} على قدر^{١١٨٤} الكفاية.

الفصل الثاني: [مخصصات السلطان من بيت المال]^{١١٨٥}

وللسلطان^{١١٨٦} أن يأخذ من بيت المال على^{١١٨٧} قدر كفايته اللائقة بحاله وبعبئيه وإمائه وخدمه وغلمانته ودوابه^{١١٨٨} بالمعروف^{١١٨٩}.

١١٧١ ف: بنسب شرف؛ ي ل: بنسب في شرف.

١١٧٢ ف + بحرّة.

١١٧٣ ف - أو هجرة.

١١٧٤ ي: يسوي.

١١٧٥ ف ي ل + والشجاع.

١١٧٦ ل: لأنه.

١١٧٧ ص: يعطوا؛ يعطى المجاهدون منه.

١١٧٨ ص: كما أرصدوا.

١١٧٩ ف ي ل ت: في ذلك.

١١٨٠ ف ي ل - رحمه الله

١١٨١ ف ي ل + واتسع؛ ت: إذا كان في المال سعة.

١١٨٢ ف ي ل: يزداد.

١١٨٣ ف ي ل: المرتزق.

١١٨٤ ف ي ل - قدر.

١١٨٥ ص ف ي - الفصل الثاني مخصصات السلطان من بيت المال.

١١٨٦ ف ي ل: للسلطان.

١١٨٧ ف ي ل - علي.

١١٨٨ ف ي ل + وآلاته وسلاحه.

١١٨٩ ت + من غير إسراف ولا تقتير.

قال عمر: ^{١١٩٠} «إني أنزلت نفسي من مال الله بمنزلة وليّ اليتيم ^{١١٩١} إن استغنيت استعففت وإن افتقرت أكلت بالمعروف». ولا يلزمه ما كان عليه الصحابة من التقلل والزهد وخشونة العيش. ^{١١٩٢}

الفصل الثالث: [ما يجوز للسلطان تخصيصه للأمراء الأجناد من بيت المال] ^{١١٩٣}

ويفرض ^{١١٩٤} السلطان لكل واحدٍ من الأمراء والأجناد على حاله ^{١١٩٥} بقدر حاجته ^{١١٩٦} وكفايته اللائقة ^{١١٩٧} بحاله بالمعروف فيتعرف حاله، ومن عنده ^{١١٩٨} من الزوجات والأولاد والعبيد والإماء والغلمان ^{١١٩٩} والدواب وما يحتاج إليه من السلاح والخيول والإبل والدواب ^{١٢٠٠} لحمل ^{١٢٠١} سلاحه وزاده ^{١٢٠٢} وعلف دوابه في سفر الجهاد، فيفرض له نفقة جميعهم ^{١٢٠٣} وكسوتهم ^{١٢٠٤} وسائر مؤنهم. ^{١٢٠٥}

١١٩٠ في ي ل: وعن عمر رضي الله عنه قال.

١١٩١ في ل: مال اليتيم.

١١٩٢ ص - ولا يلزمه ما كان عليه الصحابة من التقلل والزهد وخشونة العيش.

١١٩٣ ص في - الفصل الثالث ما يجوز للسلطان تخصيصه للأمراء الأجناد من بيت المال.

١١٩٤ ت: ويفرض.

١١٩٥ في ي ل - على حاله؛ ت: من العطاء والإقطاع.

١١٩٦ في ي ل: قدر حاجته.

١١٩٧ ل: اللائقة.

١١٩٨ في ي ل: وما عنده؛ ت: ومنزلته في.

١١٩٩ في ي ل - والغلمان.

١٢٠٠ ي - وما يحتاج إليه من السلاح والخيول والإبل والدواب.

١٢٠١ ف: تحمل زاده و؛ ل: لحمل زاده و.

١٢٠٢ ل - وزاده.

١٢٠٣ في ي ل: قدر جميع ذلك وكلما يحتاج إليه من نفقة.

١٢٠٤ في ي ل: وكسوة.

١٢٠٥ في ي ل: المؤنات.

[١٥١و]

ويراعي في ذلك الزمان^{١٢٠٦} والرخص^{١٢٠٧} وعادة البلد في المطاعم/ والملابس الشرعية وما يليق بحال^{١٢٠٨} ذلك الشخص في مروّته^{١٢٠٩} ومنزلته^{١٢١٠} فيكفيه بذلك المؤنات كلها ليتفرغ للجهاد ويفرغ^{١٢١١} للاستعداد^{١٢١٢} له وإرصاد نفسه لأجله^{١٢١٣}.

الفصل الرابع: [ما لا يجوز عطاؤه من بيت المال]^{١٢١٤}

ولا يعطي لما يتخذه من الدوابّ للزينة^{١٢١٥}، ولا من^{١٢١٦} العبيد^{١٢١٧} إذا^{١٢١٨} كان فيهم مصلحة في الجهاد من قتال^{١٢١٩} أو^{١٢٢٠} غيره، فيعطي^{١٢٢١} لهم وإن كثر عددهم. ومن نفقت^{١٢٢٢} دابّته في الحرب أو هلك^{١٢٢٣} سلاحه، ولم يكن محسوباً^{١٢٢٤} عليه في عطائه^{١٢٢٥} عوض عنه^{١٢٢٦}.

١٢٠٦ في ل ت + والمكان.

١٢٠٧ في ل + والغلاء.

١٢٠٨ في ل: بالحال.

١٢٠٩ في ل: بالنسبة الي مروءة الشخص.

١٢١٠ ت - وما يليق بحال ذلك الشخص في مروّته ومنزلته.

١٢١١ في ل - وفرغ.

١٢١٢ ف: والإستعداد؛ ي ل: والإستعداد.

١٢١٣ في ل - وإرصاد نفسه لاجله.

١٢١٤ ص في - الفصل الرابع ما لا يجوز عطاؤه من بيت المال.

١٢١٥ في ل: للزينة من الدواب.

١٢١٦ في ل - ولا من.

١٢١٧ في ل: والتحلّى المحرم والعبيد.

١٢١٨ في ل: إلا إذا.

١٢١٩ في ل: في القتال.

١٢٢٠ في ل: و.

١٢٢١ في ل: فحينئذ يعطى.

١٢٢٢ ف: وقفت.

١٢٢٣ ص: كثر؛ ت: تلف.

١٢٢٤ ص: محبوساً.

١٢٢٥ ت + أو إقطاعه.

١٢٢٦ ت + ولا يعطى لعبيد أو دواب أو ملابس محرمة يتخذها للزينة المجردة من غير مصلحة تتعلق بالجهاد فإن كان فيهم مصلحة في الجهاد جاز.

الفصل الخامس: [وقت العطاء]^{١٢٢٧}

ويستحب^{١٢٢٨} أن يكون للعطاء^{١٢٢٩} وقت معين من السنة^{١٢٣٠} ويفرق^{١٢٣١} في كل سنة مرة، فإن اقتضت المصلحة تفريقه^{١٢٣٢} في السنة^{١٢٣٣} مرتين أو أكثر جاز.

وإذا تأخر العطاء عن المرتزقة بعد استحقاقهم، وكان في بيت المال شيء فلهم^{١٢٣٤} مطالبة^{١٢٣٥} السلطان^{١٢٣٦} به^{١٢٣٧}، وإن لم يكن في بيت المال شيء أو أعوزه^{١٢٣٨} أعوزه^{١٢٣٩} بعضه كان ذلك^{١٢٤٠} ديناً / على بيت المال، وليس لهم مطالبة السلطان به حتى يجتمع. [١٥١ظ]

وإذا فاض بيت المال عن عطاء المرتزقة^{١٢٤١} جاز صرفه إليهم عن السنة المستقبلية^{١٢٤٢}. ويجوز^{١٢٤٣} صرفه^{١٢٤٤} في إصلاح الحصون^{١٢٤٥} والسلاح^{١٢٤٦} والكراع ليكون عدة لهم^{١٢٤٧}.

١٢٢٧ ص في - الفصل الخامس وقت العطاء.

١٢٢٨ ت: ينبغي.

١٢٢٩ ت: لتفرقة العطاء.

١٢٣٠ ت: أما في السنة أو في بعضها.

١٢٣١ ف ي ل: ويكون العطاء.

١٢٣٢ ف ي ل: أن يكون.

١٢٣٣ ف ي ل: فيها.

١٢٣٤ ت: فللمرتزقة.

١٢٣٥ ف ي ل ت: المطالبة.

١٢٣٦ ف ي ل ت - السلطان.

١٢٣٧ ت + حتى يجتمع في بيت المال ويكون ما تأخر لهم مرتباً على بيت المال.

١٢٣٨ ف ي - أو.

١٢٣٩ ف ي ل: أعوز.

١٢٤٠ ف - ذلك.

١٢٤١ ف ي ل: الأجناد؛ ت: إذا كان في بيت المال سعة.

١٢٤٢ ت: المقبلة.

١٢٤٣ ف ي ل: جاز.

١٢٤٤ ت: وأن يصرف.

١٢٤٥ ت: وعمارة الحصون.

١٢٤٦ ف ي ل: وفي السلاح.

١٢٤٧ ت: ومصالح المسلمين.

الفصل السادس: [استحقاق العطاء لأسر الشهداء ومدته]^{١٢٤٨}

إذا مات بعض المرتزقة من الأجناد استمر عطاؤه على بناته وزوجاته إلى أن يتزوجن^{١٢٤٩} وعلى صغار أولاده الذكور^{١٢٥٠} إلى أن يبلغوا أو يستقلوا^{١٢٥١} بالكسب أو يرغبوا في اكتتابهم^{١٢٥٢} في المرتزقة المجاهدين وعلى الأعمى والزمن^{١٢٥٤} منهم^{١٢٥٥} أبداً^{١٢٥٦} كل ذلك للترغيب في الجهاد^{١٢٥٧} والتفرغ له كيلا يشتغلوا عنه^{١٢٥٨} بتحصيل^{١٢٥٩} ما يعود^{١٢٦٠} على^{١٢٦١} أولادهم من بعدهم.

وإذا مات المرتزق^{١٢٦٢} بعد الحول صرف حقه فيه إلى ورثته^{١٢٦٣} وإن مات^{١٢٦٤} في أثناء الحول صرف^{١٢٦٥} إليهم^{١٢٦٦} حصته^{١٢٦٧} ما مضى من الحول^{١٢٦٨} /

[١٥٢و]

١٢٤٨ ص في - الفصل السادس استحقاق العطاء لأسر الشهداء و مدته.

١٢٤٩ ت: ما يكتفيهن.

١٢٥٠ ص: المذكور.

١٢٥١ ف ي: ويستقلوا.

١٢٥٢ ف ي ل: جعلهم؛ ت: أهلية الجهاد.

١٢٥٣ ف ي ل: من.

١٢٥٤ ف ي ل: وعلي أولاده الزمنى والعميان.

١٢٥٥ ف ي ل - منهم.

١٢٥٦ ت + قدر الكفاية.

١٢٥٧ ت + أهل الجهاد وتوفير خواتمهم عليه وتطبيب قلوبهم على عيالهم بعدهم..

١٢٥٨ ف ي ل - عنه.

١٢٥٩ ل: بما يتحصل.

١٢٦٠ ف ي ل + نفعه.

١٢٦١ ل: ففى.

١٢٦٢ ي: المرتزقة.

١٢٦٣ ف ي ل - بعد الحول صرف حقه فيه إلى ورثته.

١٢٦٤ ف ي ل - وإن مات.

١٢٦٥ ي ل: صرفت.

١٢٦٦ ف ي ل ت: إلى ورثته.

١٢٦٧ ف ي ل: حصّة.

١٢٦٨ ت: ما يخصه من السنة من عطاؤه.

الفصل السابع: [أحكام متفرقة]^{١٢٦٩}

إذا أراد بعض الأجناد المرتزقة إخراج نفسه من الديوان^{١٢٧٠} وترك الاشتغال بأسباب الجهاد، فإن كان ممن يستغني عنه جاز^{١٢٧١} وإن كان ممن يحتاج إليه لشجاعته^{١٢٧٢} وتديره^{١٢٧٣} وتخيره^{١٢٧٤} وتجربته^{١٢٧٥} لم يجز له ذلك، ولم يمكنه السلطان منه. فإن كان له^{١٢٧٦} سعة يحصل^{١٢٧٧} معها^{١٢٧٨} أسباب الجهاد^{١٢٧٩} من غير رزق الجهاد السلطان^{١٢٨٠} فتبرع بذلك جاز بل هو أفضل^{١٢٨١}.

وإذا جرد^{١٢٨٢} السلطان^{١٢٨٣} جيشاً أو سريةً لقتالٍ مشروع، فامتنعوا لغير^{١٢٨٤} عذر، سقطت أرزاقهم^{١٢٨٥}، وإن كان لهم عذر في الامتناع منه لضعفهم^{١٢٨٦} أو تحريم ذلك القتال شرعاً^{١٢٨٧} لم تسقط أرزاقهم بامتناعهم^{١٢٨٨}.

١٢٦٩ ص ف ي - الفصل السابع أحكام متفرقة.

١٢٧٠ ف ي ل ت: المرتزقة.

١٢٧١ ف ي ل ت + له ذلك.

١٢٧٢ ف ي ل + ورأيه.

١٢٧٣ ف + وبحرسه.

١٢٧٤ ي ل - وتخيره.

١٢٧٥ ف - وتخيره وتجربته؛ ت + وحسن رأيه.

١٢٧٦ ص: لها.

١٢٧٧ ص: تحصل.

١٢٧٨ ف + يمكنه من؛ ي ل + تمكنه من؛ ت + يتمكن بها من تحصيل.

١٢٧٩ ف ي ل + والقيام به من غير العطاء.

١٢٨٠ ف ي ل - من غير رزق الجهاد السلطان؛ ت: عطاء السلطان.

١٢٨١ ت: تبرع بترك العطاء مع قيامه بأسباب الجهاد من ماله فهو أفضل أو أعظم أجراً.

١٢٨٢ ت: ندب.

١٢٨٣ ت + أو نايه.

١٢٨٤ ف ي ل ت: من غير.

١٢٨٥ ت: عطائهم وانحل إقطاعهم.

١٢٨٦ ف ي ل: من ضعف؛ ت: من كثرة العدو كثرة لا تحتمل أو نحو ذلك مما يعد عذراً لمثلهم.

١٢٨٧ ف ي ل: ارتكاب محرم بذلك القتال.

١٢٨٨ ص ت - بامتناعهم.

والله عز وجل^{١٢٨٩} أعلم بالصواب^{١٢٩٠}.

الحمد لله^{١٢٩١} وحده، وصلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه^{١٢٩٢} وسلم^{١٢٩٣} تسليمًا كثيرًا إلي يوم الدين. وحسبنا الله ونعم الوكيل. من كتابه الفقير لله تعالى تامين الأنائي الأشرف ووافق الفراغ منه ثاني يوم عيد الله الأكبر ٨٨٠.

الباب الخامس: ^{١٢٩٤} في وضع الديوان وأقسام ديوان السلطان

قال العلماء: / الديوان هو الدفتر الموضوع لحفظ ما يتعلق بالسلطان من ضبط الجيوش والأعمال والعمال والأموال. ويجوز أن يكون أصله من دون الأشياء إذا جمعها لأنه يدني بعضها من بعض^{١٢٩٥}.

وقيل: إن كسري اطلع على ديوانه وهم يحسبون مع أنفسهم، فقال ديوانه: أى مجانين فسموا بذلك، ثم حذفت الهاء تخفيفًا.

وأول من وضع الديوان في الإسلام عمر بن الخطاب رضي الله عنه، لما كثرت الجنود^{١٢٩٦} واتسعت الأموال واحتاج إلى ضبطهم، وأشار عليه الصحابة به^{١٢٩٧} في ذلك، وكان ذلك في سنة عشرين^{١٢٩٨}، وقيل سنة ستة عشرة.

١٢٨٩ ل - عز وجل؛ ت: سبحانه وتعالى.

١٢٩٠ ي ل ت - بالصواب.

١٢٩١ ي: والحمد لله رب العالمين؛ ل: تم والله الحمد.

١٢٩٢ ل - وصحبه.

١٢٩٣ ل + غفر الله لكتابه ولقائه وللناظر فيه ولجميع المسلمين آمين تم الكتاب بعون الملك الوهاب في يوم الأحد سنة أربعين ومائة بعد ألف من الهجرة النبوية صلى الله عليه وآله وسلم سنة ١١٤٠ هـ.

١٢٩٤ ت: الباب العاشر.

١٢٩٥ ت + وقيل الديوان بالفارسية اسم للشياطين فسمي الكتاب بذلك لحذقهم في الكتابة.

١٢٩٦ ت: جنود الإسلام وأمواله.

١٢٩٧ ت + عثمان بن عفان وخالد بن الوليد وغيرهما فأمر عقيل بن أبي طالب ومخزومة بن نوفل وجبير بن مطعم وهم من قریش أن يكتبوا الناس على منازلهم، وأن يبدوا بني هاشم ثم يقدموا الأقرب فالأقرب إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم.

١٢٩٨ ت + وفيه فتحت مصر وفتح الشام سنة أربع عشرة.

وأصول ديوان السلطنة تنقسم إلى أربعة أقسام، ولكل واحد منها فروع وتفاصيل، يعرفها أهل ذلك.

القسم الأول: ديوان / الجيش

[١٥٣و]

قال العلماء: يستحب للسلطان أن يضع ديواناً، يثبت فيه أسماء جميع الأجناد المرتزقة المرصدين للجهد كما فعل عمر رضي الله عنه.^{١٢٩٩} ويكتب فيه قدر أرزاقهم وعطائهم وإقطاعهم وجهات ذلك ونواحيه.^{١٣٠٠}

ولا يثبت في ديوان الجيش امرأة ولا صبياً ولا مجنوناً.^{١٣٠١} ولا من لا يصلح للقتال، كالأعمى والزمن.^{١٣٠٢} ولا من تضعف نفسه عن القتال؛ لأن هؤلاء ليسوا من أهل القتال.

قال ابن عمر رضي الله عنه: عرضت على النبي صلى الله عليه وسلم يوم أحد فلم يجزني، وعرضت عليه يوم الخندق فأجازني، فرآني قد بلغت.

فإن كان هؤلاء من عيال المقاتل حسبوا من عياله، وأعطى بسببهم تنمة الكفاية، ولا يستقلون بالعطاء.

قال أبو حنيفة رحمه الله: يجوز أفراد العبد بالعطاء^{١٣٠٣}، ولا يجوز/ لمن علم من نفسه العجز عن الجهد، وأهليته أن يكتب في ديوان المجاهدين، ولا أن يأخذ ما هو مرصد لهم استغلالاً.^{١٣٠٤}

[١٥٣ظ]

١٢٩٩ ت + من الأمراء وغيرهم فقد روى حذيفة أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: أكتبوا من تلفظ بالإسلام الحديث. فيصلح ذلك دليلاً على أنه من السنة ولاتفاق الصحابة عليه ولأن الحاجة تدعوا إليه.

١٣٠٠ ت + وإنما يثبت في الجيش اسم من انصف بست صفات وهي الذكور والبلوغ والحرية والإسلام والسلامة من النقص المانع من القتال والإقدام على الحروب ومعرفة كيفية القتال.

١٣٠١ ت + ولا عبد ولا ذمي ولا ضعيف.

١٣٠٢ ت + ومقطوع اليد ولا أعرج راجلاً فإن كان الأرج فارساً جاز إثباته فب الديوان ولا يثبت في ديوان الجيش من ضعف منته عن الحروب أو قلت معرفته بالقتال أو تجبن نفسه عن الإقدام لأنه عاجز عن القتال فلا يرصد لذلك.

١٣٠٣ ت + وهو مذهب أبي بكر ومنعه الشافعي وهو مذهب عمر بن الخطاب رضي الله عنه.

١٣٠٤ ت: أو يتناول ما هو مرصد لهم لنفسه.

ويستحب للإمام أو نائبه أن يأخذ البيعة على الجند عند إثباتهم في الديوان فإن كان المثبت مشهور الذكر، كبير القدر كالأكابر من الأمراء وغيرهم إكتفى بشهرته^{١٣٠٥}، وإن لم يكن مشهوراً كتب^{١٣٠٦} اسمه ونسبه^{١٣٠٧} وصفته وحلاه لتمييز بها عن غيره^{١٣٠٨}.

ويستحب أن يجعل للأجناد نقباء وعرفاء تعرض على السلطان أحوالهم وترفع إليه أخبارهم وتجمعهم عند الحاجة إليهم.

لما روي أنّ النبيّ صلى الله عليه وسلم جعل عام خيبر على كل عشرة عريقاً وكان للأنصار اثني عشر نقيباً^{١٣٠٩}.

[١٥٤]

القسم الثاني: ١٣١٠ ديوان العمال على جهة الأعمال /

ويشتمل على ذكر مولى العمال وذكر العمال وحدود الأعمال وزمن الولاية المقرر على العمل من الجارى^{١٣١١}.

القسم الثالث: ١٣١٢ ديوان ما يختص بالأعمال من رسوم الأموال^{١٣١٣}

ويشتمل على تحديد كل عملٍ وأحكام نواحيه وأرضه وسقيه ومقادير مساحته وارتفاعه وتسمية أربابه وخراجه أو مقاسمته وجزيته وعشوره ومعادنه^{١٣١٤}.

١٣٠٥ ت + ولم يحسن ذكر صفته وحليته لأن ذلك لا يليق به.

١٣٠٦ ت: ذكر.

١٣٠٧ ت + وقبيلته وسنه.

١٣٠٨ ت + ويعرف بها وبه عريفه ليتعرف أحواله ويحضره عند الحاجة إليه. من ولالإمام إلى ولا جناح والحمد لله. أنظر: تحرير الأحكام، ٣٢-٣٣ ظ.

١٣٠٩ ت + ثلاثة من الأوس وتسعة من الخزرج. وقال في غزاة هوازن، لما استنزل الأنصار عن السبي إرجعوا حتى ترفع البنا عرفائكم أمركم. ويجب أن يكون العرفاء والنقباء أمناء ثقات، والله أعلم.

١٣١٠ ت: الديوان الثالث.

١٣١١ ت: وهو يشتمل على ذكر ستة أشياء المولى والمتولى والعمل وزمنه وما يصح به التولية والمقرر على العمل. من الأول إلى أن يستنيب. أنظر: تحرير الأحكام، ٣٤-٣٥ ظ.

١٣١٢ ت: الديوان الثاني.

١٣١٣ ت: ديوان رسوم الأموال المختصة.

١٣١٤ ت: ووظيفته أن يميز كل عمل بما يتميز به عن غيره ويفصل نواحيه عند اختلاف أحكامها ويبين ما فتح عنوةً وما فتح صلحاً وحكم أراضيه الخراجية والعشيرة والسقي من البعل ومقدار مساحته ومبلغ ضريبته من عين أو غلة أو مقاسمة بثلث أو نصف أو ربع وما هو خراج وما هو كالجزية كما تقدم وتسمية أربابه ومقادير ارتفاعه وعدد ما فى كل ناحية

القسم الرابع: ١٣١٥ ديوان ما يختص ببيت المال من دخلٍ وخرجٍ ١٣١٦

وعليهم ضبط ما يختص بحقوقه، وما يختص من جهته، وما تقدمت جهاته، وبيت المال مرصد لمصالح المسلمين. ١٣١٧ فإن ضاق عن الجميع اقتنض عليه ولي الأمر. فإن مات قبل وفائه كان على من ولى بعده قضاؤه. ١٣١٨ وإن / فضل بيت المال كان لما ينوب من حوادثٍ تقع. [١٥٤ظ]

وقال الشافعي رضي الله عنه: يفرض على من يعم مصالح الإسلام وصالح المسلمين. ١٣١٩ والله المستعان، وعليه المتكال، وهو حسبنا ونعم الوكيل، وصلى الله على سيدنا محمد، وآله، وصحبه، وسلم تسليمًا كثيرًا.

والحمد لله رب العالمين. / [١٥٥ظ]

من أهل الذمة وما على كل واحد منهم من مقادير الجزية واعتبارهم كل سنة ليثبت من بلغ ويسقط من مات ويبين ما في ذلك العمل من المعادن واعدادها وأجناسها وأنواعها وما فيه من عشور تجارات الكفار ونحو ذلك. ١٣١٥ ت: الديوان الرابع.

١٣١٦ ت: ديوان دخل بيت المال وخرجه.

١٣١٧ ت: وبيت المال عبارة عن الجهة كما تقدم فكل مال استحققه المسلمون مطلقًا من غير تخصيص لمستحق معين، فهو من حقوق بيت المال، وذلك كخمس الخمس ومال الخراج وغيره مما تقدم من جهات بيت المال، وقد تقدم تفصيله في باب العطاء، فكل مال مرصد لمصالح المسلمين. من فهو من مال بيت المال إلى من بيت المال في شيء فصل. أنظر: تحرير الأحكام، و36.

١٣١٨ ت: إذا ضاق بيت المال عن مصارفه قدم منها ما يصير بتأخير دينا عليه كأرزاق الجند ونحوها. فإن ضاق عن جميع مصارفه فللسلطان أن يقترض على بيت المال ما يصرفه في مصارفه ويوفي ذلك إذا اجتمعت أمواله، وعلى من يلي بعده أمر المسلمين قضاء ذلك إن لم يتفق للمقترض قضاؤه.

١٣١٩ ت: وإن فضل مال بيت المال عن مصارفه، فقد قال أبو حنيفة: يدخر الفاضل لما ينوب المسلمين من حادث. ومذهب الشافعي يصرف فيما فيه صلاح المسلمين من الجند وعمارة الحصون وتحصيل السلاح والكراع وغير ذلك من مصالحهم.

المراجع

-صحيح البخاري؛

البخاري أبو عبد الله محمد بن إسماعيل (ت. ٢٥٦ هـ / ٨٦٩ م)، دار الصحنون، إستانبول ١٤١٣ هـ / ١٩٩٢ م.

-سنن أبو داود؛

أبو داود سليمان بن الأشعث السجستاني (ت. ٢٧٥ هـ / ٨٨٨ م)، دار الصحنون، إستانبول، ١٤١٣ هـ / ١٩٩٢ م.

-مستند الأجناد في آلات الجهاد؛

أبو عبد الله الإمام بدر الدين ابن جماعة (ت. ٧٣٣ هـ / ١٣٣٣ م).

المخطوط، مكتبة السليمانية، (فاتح ٥٤٥٥)، إستانبول.

-الرسالة المختصر في تجنيد الجيوش والجهاد؛

أبو عبد الله الإمام بدر الدين ابن جماعة (ت. ٧٣٣ هـ / ١٣٣٣ م).

المخطوط، مكتبة السليمانية، (أياصوفيا ٢٩٥٤)، في كتاب أشراق التواريخ، إستانبول.

-تحرير الأحكام في تدبير أهل الإسلام؛

أبو عبد الله الإمام بدر الدين ابن جماعة (ت. ٧٣٣ هـ / ١٣٣٣ م).

تحقيق: فؤاد عبد المنعم أحمد، دار الثقافة، قطر ١٤٠٨ هـ / ١٩٨٨ م.

المخطوط، مكتبة السليمانية، (أسعد أفندي ١٥٩٥)، إستانبول.

-تجنيد الأجناد و جهات أهل الجهاد؛

أبو عبد الله الإمام بدر الدين ابن جماعة (ت. ٧٣٣ هـ / ١٣٣٣ م).

المخطوط، مكتبة السليمانية، (أياصوفيا ٣١٢٤)، إستانبول.

--تجنيد الأجناد و جهات أهل الجهاد؛

أبو عبد الله الإمام بدر الدين ابن جماعة (ت. ٧٣٣ هـ / ١٣٣٣ م).

المخطوط، مكتبة جامعة لايبزيغ، (نسخة لايبزيغ)، لايبزيغ ١٩٠٦ م.

-صوائف الروم؛

ابن عائد أبو عبد الله محمد بن عائد بن أحمد الكاتب القرشي الدمشقي (ت. ٢٣٣ هـ / ٨٤٧ م).

المسند؛

أحمد بن محمد ابن حنبل (ت. ٢٤١ هـ / ٨٥٥ م).

مكتبة جاغري، دار الصحنون، إستانبول ١٤١٣ هـ / ١٩٩٢ م.

-سنن ابن ماجه؛

ابن ماجه أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني (ت. ٢٧٣ هـ / ٨٨٧ م).

مكتبة جاغري، دار الصحنون، إستانبول ١٤١٣ هـ / ١٩٩٢ م.

- صحیح مسلم؛

أبو الحسين بن الحجاج بن مسلم القشيري (ت. ٢٦١ هـ / ٨٧٤ م).

دار الصحنون، إستانبول ١٤١٣ هـ / ١٩٩٢ م.

- سنن نسائي؛

أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي النسائي (ت. ٣٠٣ هـ / ٩١٥ م).

دار الصحنون، إستانبول ١٤١٣ هـ / ١٩٩٢ م.

- سنن الترميزي؛

أبو عيسى محمد بن عيسى (ت. ٢٧٩ هـ / ٨٩٢ م).

دار الصحنون، إستانبول ١٤١٣ هـ / ١٩٩٢ م.

Kaynakça

- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâil, *Keşfü'l-Hafâ*, 2 Cilt, Halep: Mektebetü't-Türâsî'l-İslâmî, t.y.
- Âga Büzürg-i Tahrânî, *Zeylû Keşf'z-Zünun*, tsh. Muhammed Mehdi Hasan Musevi Horasani, Tahrân: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1967/1387.
- Ahlwardt, *Verzeichniss der Arabischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, 10 Cilt, Berlin, 1877-1899.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20 Cilt, Kahire: Dârü'l-Hadis, 1995.
- Akpınar, Cemil, "İbn Cemâa", *DİA*, 19/388-392.
- Aydın, Muhammed Şevki "İbn Cemâa'ya Göre Öğretmenin Görev ve Nitelikleri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, (1992), 213-228.
- Bayraktar, M. Faruk, *İbn Cemâa'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, İstanbul: MÜİF Vakfı, 1997.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhu'l-Büldân*, Beyrut, 1403.
- Belevî, Halid b. İsa, *Tâcü'l-mefrik*, 2 Cilt, İhyâü't-Türâsî'l-İslâmî, t.y.
- Beyhakî, *es-Sünenül-Kübrâ*, 10 Cilt, Beyrut: Dâru Sadr, ty.
- Bilmen, Ömer Nuhu, *Hukuk-ı İslamiyye ve İstılabat-ı Fıkhiye Kamusu*, 6 Cilt, İstanbul: Hukuk Fakültesi Yayınları, 1952.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Literatur (GAL)*, 2 Cilt, Leiden 1956.
- Buhari, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmâil (256/869), *Sabihu'l-Buhari*, 8 Cilt: (*Mevsuatu's-Sünne el-Kütübü's-Sitte ve Şuruhube'nin* içinde), İstanbul: Çağrı-Daru Sahnun, 3. Baskı, 1413/1992.
- Buyrukçu, Ramazan, "İbn Cemâa'nın Eğitim İle İlgili Görüşlerine Pedagojik Yaklaşımlar", *Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, (1997), 247-267.
- Cessâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (370/981), *Abkâmü'l-Kur'ân*, 3 Cilt, Müracaat: S. M. Cemil, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1414/1993.
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh (ö. 478/1085), *Gıyâsu'l-Ümem fi'l-riyâsi'z-Zulem*, thk. Abdulazim ed-Deyb, Mektebetü İmamî'l-Harameyn, Mısır : Matbaatu Nahda, 1401.
- Çelebi, Ahmed, *İslam Düşüncesinde Cihad ve Savaş Siyaseti*, çev. Abdullah Kahraman, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Dârimî, Ebu Muhammed Abdullâh b. Abdurrahman, *es-Sünen*, 2 Cilt, İstanbul: Çağrı Yy., 1992.
- Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, thk. Ali Muhammed Ömer, 2 Cilt, Kahire: Dâru Vehbe, 1972/1392.
- Demirci, Mustafa, "İktâ", *DİA*, 22/43-47.
- Ebu Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, (ö. 275/888), *es-Sünen*, 5 Cilt, Mevsuatu's-Sünne içinde, İstanbul: Çağrı Yy. ve Daru Sahnun, 1992.
- Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellam, (ö. 224/838), *Kitabu'l-Emvâl*, thk. M. Halil Heras, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1431.

- Ebu Yusuf, *el-Harâc*, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turas, 1431.
- Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meali*, sadeleştirenler: M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık, Erzurum, 1994.
- Fahreddin Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed, *Mefatihu'l-Gayb*, 32 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Ferrâ, Ebu Ya'la Muhammed b. Hüseyin, *el-Abkâmu-Sultâniyye*, Beyrut, 1983.
- el-Fibriüsü's-şâmil*, 5 Cilt, Amman: Mecmaü'l-Meleki li-Buhusi'l-Hadarati'l-İslâmiyye, 1986.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Huccetüislam Muhammed b. Muhammed, *el-İktisad fî'l-itikad*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Grotius, Hugo, *Savaş ve Barış Hukuku*, trc. Seha L. Meray, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1967.
- Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, 3 Cilt, Haydarabad: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1915.
- Halef, Abdülcevâd, *el-Kâdi Bedruddin İbn Cemâa Hayâtuhu ve Âsâruhu*, Kahire: Câmiatü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1988.
- Hanbelî, Mücirüddin, *el-Üsûl-Celil bi Târibi'l-Kudüs ve'l-Halil*, 2 Cilt: Kahire: Mektebetu Vehbe, 1866.
- Hamidullah, Muhammed, *Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyasiyye*, Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1983.
- Haraşî, *Şerbu Muhtasarı Halil*, 8 Cilt, Beyrut: Dârü Sadır, t.y.
- Hırakî, *Muhtasarü'l-Hırakî*, Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1988.
- İbn Âbidin, Muhammed Emin (1258/1836), *Reddu'l-Muhtar ale'd-Durri'l-Muhtar Şerbu Tenvirî'l-Ebsar* 10 Cilt, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud ve Ali Muhammed Muavvid, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbn Allan, Muhammed Ali b. Muhammed Allan b. İbrahim el-Bekri es-Siddikî (ö. 1057/1648), *Delîlül-fâlihîn li-turuki Riyazi's-sâlihîn*, 8 Cilt, Kahire: Darü'l-Marife, 1425/2004.
- İbnü'l-Arabî, Ebu Bekr *Abkâmü'l-Kurân*, 4 Cilt, Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1974.
- İbn Cemâa, Ebu Abdullah el-İmam Bedruddin, (ö. 733/1332), *Müstenedü'l-Ecnad fî Alati'l-Cibâd*, thk. Usâme Nâsir Nakşibendî, Bağdad: Vizaretü's-Sekafe ve'l-İlam, 1983.
-, *Müstenedü'l-Ecnad fî Alati'l-Cibâd*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, yazma eser, Fatih, 5455, 88a-155a.
-, *er-Risaletü'l-Muhtasar fî Tecnidi'l-Cüyûş ve'l-Cibâd*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, yazma eser, (Kitabu Eşrakî't-Tevarih içinde), Ayasofya 2954, 131a-155b.
-, *Tabriru'l-Abkâm fî Tedbiri Ehli'l-İslâm*, thk. Fuad A. Ahmed, Katar: Dârü's- Sekâfe, 1408/1988.
-, *Tabriru'l-Abkâm fî Tedbiri Ehli'l-İslâm*, thk. Fuad A. Ahmed, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, yazma eser, Esadefendi 1595, 1a-73b.
-, *Tecnidü'l-Ecnad ve Cibâtu Ehli'l-Cibâd*, (Leipzig nüshası) yazma eser, Leipzig: Mektebetü Câmiatü Leipzig, 1906, 1a-53b.

-, *Tecnidü'l-Ecnad ve Cihâtu Ebli'l-Cihâd*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, yazma eser, Ayasofya 3124, 1a-50b.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *ed-Dürrü'l-Kâmine*, 4 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Cil, 1993.
-, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, 8 Cilt, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, 6 Cilt, İstanbul: Çağrı Yy. 1992.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-Fasl fi'l-Mileli ve'l-Ehvâ ve'n- Nihâl*, 5 Cilt, Mısır, 1318.
- İbn Hıbbân, Ebu Hâtim Muhammed b. Ahmed et-Temîmî el-Bustî, *es-Sahih*, 18 Cilt, thk. Şuayb el-Arnâvut, Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 1993.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed b. Abdulmelik, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 4 Cilt, thk. Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî ve Abdulhafız Şelebî, Beyrut: Daru İbn Kesir, ty.
- İbn Hubeyre, *el-İfşâh an Meani's-Sıhab fî Mezabibi'l-Eimmeti'l-Erbaa*, 11 Cilt, thk. Muhammed Yakub Talib Ubeydi, Kahire, ty.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed, *Fetbu'l-Kadir*, 10 Cilt, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1970.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi Bekr ez-Zer'î ed-Dımaşkî (ö. 751/1350), *Abkâmu Ebli'z-Zimme*, 2 Cilt, thk. Subhi es-Salih, Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melayin, 1983.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Amr ed-Dimeşkî, (774/1373), *el-Bidâye ve'n- Nihâye*, 14 Cilt, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1932.
-, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 4 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1976.
-, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, trc. Bekir Karlığa, Bedreddin Çetiner, 16 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1993.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed (ö. 620/1223), *el- Muğnî alâ Muhtasari'l-Hırakî (eş-Şerbu'l-Kebir ile)*, 12 Cilt, Beyrut: Daru'l-Fıkr, 1414/1994.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *Tevlû muhtelifi'l-hadis*, el-Mektebetü'l-İslami, 1999.
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid, *es-Sünen*, 2 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbn Nuceym, Mevlânâ Zeynu'l-Âbidin İbrahim el-Mısırî, (ö. 970/1562), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, (*Gamzu Uyûni'l-Basâir* ile), 4 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed, *el-Bidâye*, 2 Cilt, Kahire: el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, t.y.
- İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed (230/845), *et-Tabakatu'l-Kubrâ*, 8 Cilt, Beyrut: Daru'l- Fıkr, ty.
- İbn Teymiyye, Şeyhu'l-İslâm Takıyyüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalim el- Harrânî el-Hanbeli (ö. 728/1328), *Cihad Hükümleri ve Bunların Çağdaş Uygulamaları*, haz. Abdurrahman Vehdan, İstanbul: Takva Yay., 2014.
-, *el-Hisbe*, Vakfullah Teala, Riyad, 1983.
-, *el-İhtiyaratu'l-Fıkhiyye*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1950.
-, *Mecmuu Fetâvâ*, 36 Cilt, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1991.

-, *es-Siyasetü’s-Şerîyye fî Islâbi’r-Râi ve’r-Raiyye*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1440.
- İsmail Paşa, *Hedîyyetü’l-Ârifîn fî Esmâi’l-Müellifîn*, 2 Cilt, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1955.
-, *İzabu’l-meknûn*, 2 Cilt, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971.
- Karâfî, Ebû’l-Abbas Şehabeddin Ahmed, *el-Furûk*, 4 Cilt, Kahire: Âlemü’l-Kütüb, 1928.
-, *Zabire*, 13 Cilt, Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1994.
- Kâsânî, Alaüddin Ebu Bekr b. Mesud (587/1191), *Bedâiü’s-Sanâ’i fî Tertîbi’s-Şerâi’*, 7 Cilt, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, ty.
- Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa, *Keşfü’z-zünûn*, 7 Cilt, Beyrut: Dâru Sadır, t.y.
- Kavak, Özgür, *Adl’e Boyun Eğmek: Ehl-i İslâm’ın Yönetimi İçin Hükümler, (Tabirü’l-Abkâm fî Tedbiri Ehlî’l-İslâm)*, Bedreddin İbn Cemâa, İstanbul: Klasik, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mucemu Kabâilî’l-Arab*, 5 Cilt, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1982.
-, *Mu’cemü’l-Müellifîn*, 15 Cilt, Beyrut: Mektebetü’l-Müsenna, 1957.
- Kettânî, Muhammed Abdulhay, Hz. *Peygamber’in Yönetimi, (et-Terâtîbü’l-İdâriyye)*, 3 Cilt, trc. Ahmet Özel, İstanbul: İz Yayıncılık 1991.
-, *er-Risâletü’l-müstetrafê*, Dımaşk: Dârü’l-Fikr, 1964.
- Khadduri, Majid, *War and Peace*, The Johns Hopkins University, Baltimore, 1955.
- Kofler, Hans, “Handbuch des islamischen Staats- und Verwaltungsrechtes von Badr-ad-din ibn Ğamâ’ah, herausgegeben, übersetzt und mit Anmerkungen versehen”, *Islamica*, 6, Leipzig, 1934, 349-414; 7/1, Leipzig, 1935, 1-64; 7/2 Leipzig, 1938, 18-129.
- Kruse, Hans, *Islamische Völkerrechtslehre*, Bochum, 1979.
- Kudâme b. Câfer, *Kitâbü’l-Harâc*, Bağdat: Dârü’r-Reşid, 1981.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed, *el-Câmi*, 20 Cilt, Riyad: Dâru Âlemi’l-Kütüb, 2003.
- Mâlik b. Enes, (ö.179-795), *el-Muvatta*, 2 Cilt, (Muhammed Fuad Abdülbâkî), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Mâverdi, Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb (ö. 450/1058), *el-Abkâmü’s- Sultâniyye ve’l-Velâ-yetu’d-Dîniyye*, thk. Ahmed Mübarek el-Bağdadî, Kuveyt : Mektebetu Dâri İbn Kuteybe, 1409/1989.
-, *el-Havi’l-Kebîr*, tahkik ve talik Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcud. 18 Cilt, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1994/1414.
-, *Nasihatü’l-Mülûk*, İskenderiyye: Müessesetu Şebabi’l-Câmia, 1988.
- el-Mavsîlî, Ebû’l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-İhtiyâr*, thk. Ali Abdülhamid Ebû’l-Hayr, Muhammed Vehbi Süleyman 5 Cilt, Beyrut: Dârü’l-Hayr, 1998/1419.
- Mergînânî, Burhanuddin Ebû’l-Hasen Ali b. Ebi Bekr b. Abdilcelil er-Ruşdanî (ö. 593/1196), *el-Hi-dâye Şerhu Bidayeti’l-Mubtedî*, 4 Cilt, İstanbul: Kahraman Yy., 1986.
- Münzirî, Ebû’l-Kâsım İsfahânî Teymî, *et-Terğîb ve’t-Terhîb*, 3 Cilt, itina bih Eymen b. Salih b. Şaban, Kahire: Daru’l-Hadis, 1993.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccac b. Muslim el-Kuşeyrî, (261/874), *Sabihu Müslim* 3 Cilt, (*Mevsuatu's-Sünne el-Kutubu's-Sitte ve Şurubube'nin içinde*), İstanbul: Çağrı-Daru's-Sahnun, 3. Baskı, 1413/1992.
- Nesefî, Ebü'l-Muin Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî, *Tebşiratü'l-edille fi usulî'd-din*, 2 Cilt, Dimaşk: Institut Français de Damas, 1993.
- Nevevî, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref, (676/1277), *Ravdatu't-Tâlibîn*, 10 Cilt, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Riyad: Daru Alemlî'l-Kütüb, 2003.
- Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, Katar: Dâru's-Sekâfe, 1407.
- Pazarcı, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, 29 Cilt, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2007.
- Rayyis, M. Ziyaaddin, *en-Nazariyyatu's-Siyâsiyyetu'l-İslâmiyye, (İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi)* Kahire, 1976.
- Râzî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali, *Abkâmu'l-Kur'an*, thk. Muhammed es-Sâdık el-Kamhâvî, 5 Cilt, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1985.
- Rûdânî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed, *Sılatü'l-halef bi-mevsuli's-selef*, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- Sağlık, Muhammet, *İbn Cemâa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukukî Görüşleri*, İstanbul: MÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn, *A'yânü'l-asr*, 5 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muasır, 1998.
-, *el-Vâfi bi'l-Vefeyat*, 29 Cilt, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1997.
- Sahnûn b. Saïd et-Tenûhî (ö. 240/854), *el-Müdevvenetu'l-Kubrâ*, 16 Cilt, Mısır: Matbaatu's- Saade, 1323.
- Schacht, Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford: Oxford University Press, 1971.
- Sehavî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed, *ed-Dav'u'l-lâmi*, 12 Cilt, Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, t.y.
- Senhûrî, Abdurrezzak Ahmed, *Fıkbu'l-Hılâfe ve Tatavvuruha li Tusbiha Usbete Umemin Şarkıyye*, çev. Nadiye Abdurrezzak es-Senhuri, talik ve takdim: Tefvik M. eş-Şâvî, Kahire: el-Heyetu'l-Misriyyetu'l-Âmme li'l-Kitab, 1989.
- Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ebu Sehl, (483/1090), *el-Mesut*, 30 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
-, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*, 5 Cilt, Kahire: Camiatü'd-Devli'l-Arabiyye, 1971.
- Seviğ, Muammer Raşit, *Özel Devletler Umumi Hukuku*, İstanbul: Hukuk Fakültesi Yayınları, 1967.
- Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, (ö. 911/1505), *el-Câmiu's-Sağîr*, 3 Cilt, İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1996.
-, *Husnû'l-Mubâdara*, 2 Cilt, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1967.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris (204/820), *Mevsuatu'l-İmam eş-Şâfiî el-Kitabu'l-Ümm*, 15 Cilt, thk. Ahmed Bedruddin Hassun, Daru'l-Kuteybe, 1. Baskı, 1996.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasan (189/805), *Kitabü's-Siyer*, Karaçi: İdaretü'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İs-

İlmiyye, 1417.

Şeyzeri, Ebü'n-Necib Celaleddin Abdurrahman, *en-Nehcu's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*, Mısır: Mektebetü'l-Menar, 1431.

Şîrâzî, Ebu İshak Cemaleddin İbrâhim, *Mübezzeb*, 6 Cilt, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1996.

Şîrbînî, Şemsuddin Muhammed b. Muhammed el-Hatîb (ö. 977/1570), *Muğni'l-Mubtâc ilâ Ma'rifeti Maâni Elfâzi'l-Minhâc*, 6 Cilt, thk. ve ta'lik: A. M. Muavvaz ve A.A. Abdulmevcûd, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Camîu'l-beyân*, 30 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1986.

....., *Taribu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 6 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Baskı, 1408/1988.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 7 Cilt, Musul: Matbaatu'z-Zehra, ty.

Tahâvî, Ebu Cafer, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, 4 Cilt, thk. Muhammed Zuhri en-Neccâr, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1399.

Turnagil, Ahmet Reşid, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, İstanbul: Sebil Yayınları, 1972.

Turtûşî, Ebu Bekr İbn Ebi Rendeka, *Siracu'l-Mülûk*, İskenderiyye: el-Matbaatü'l-Vataniyye, 1872.

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, 5 Cilt, İstanbul: Çağrı Yy., 1992.

Ulusal, Şemseddin, *İslam Hukukuna Göre Uluslararası Andlaşmalar*, Ankara: AÜSBE, Doktora Tezi, 2006.

Vâdiâşî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed, *Bernâmec*, Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1981.

Vâkîdî, *Kitabu'l-Megazî*, 3 Cilt, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984.

Yar, Hafız Ahmed, *Tecnidü'l-Ecnâd ve Cihâtu'l-Cihâd fî's-Siyaseti's-Şer'iyye*, Mısır: Ezher Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1976.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 14 Cilt, İstanbul: Çağ Yayınları, 1993.

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm: Kamusu Teracim: el-Hutut ve's-Suver*, 11 Cilt, Beyrut, 1969.

Ahmet Süheyl Ünver, Köprülü Kütüphanesi Esrârı,
haz. Sami Arslan, ed. Gülbün Mesara (İstanbul:
Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2024).
478 sf. ISBN: 978-975-17-6075-3

*“Her bir kitap bende çok ayrı intiba bırakıyor. Onları heyecanla açıyorum.
Her kitap bana esrarını tevdi etmiyor ama mutlaka bir noktasına müstefit
oluyorum.” S. Ünver (s. 35)*

Türk kültür ve medeniyet tarihinin öncü iz sürücülerinden Ahmet Süheyl Ünver (1898-1986), kültür, tarih, sanat, din, edebiyat ve tıp dâhil birçok alanın ilgilisi olmuş; bilhassa tıp, sanat ve kültür tarihçiliğindeki mütehasssılığıyla hafızalarda yer edinmiştir. Ünver, ömrünü, Türk toplumunu inşa eden maddi-manevi değerleri bir alana bağlı kalmaksızın bütün yönleriyle merceğine alarak tetkike adanmıştır. Ona göre her Türk ferdi, kendi mesleğinin yanında, muhafazası ve ihyasıyla vazifeli olduğu kültür ve medeniyetini de meşgale edinmelidir. Bini aşkın defteri ve dosyası, kuş yuvalarından kahveye çeşitli konulardan nasıl nâmeler çıkarılabileceği; her bir unsurun, üzerinde durulduğunda nasıl bir esere dönüşebileceğinin yaşayan birer örnekleridir. Okuduklarını, gördüklerini ve işittiklerini -bunlara ilişkin duygu ve düşüncelerini de dâhil ederek- yazılı ve görsel kayda geçirmeyi bir yaşam pratiği haline getiren Ünver, araştırmacıların uğrak noktası niteliğindeki zengin bir arşiv hazinesini ardında bırakmıştır. Bıraktığı her defter ve dosya; içerdiği notlar, çizimler ve fotoğraflarla birlikte bir kültür taşıyıcısı olarak çeşitli kütüphane arşivlerinde ve şahsi koleksiyonlarda muhafaza edilmektedir.

Uzm. Yazma Eserler Kurumu. sumeyyenuraydin29@gmail.com. ORCID: 0000-0002-0099-6763.

ATIF: Aydın, Sümeyye Nur. “Ahmet Süheyl Ünver, Köprülü Kütüphanesi Esrârı, haz. Sami Arslan, ed. Gülbün Mesara (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2024). 478 sf.”. *Tabkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 15 (Haziran / June 2025): 273-277.

Makale Türü / Article Type: **Kitap Değerlendirmesi / Book Review.** Geliş Tarihi / Date Received: **11 Temmuz 2025** Kabul Tarihi / Date Accepted: **04 Ağustos 2025**

İntibal / Plagiarism: Bu makale, intibal.net yazılımınca taranmıştır. İntibal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by intibal.net. No plagiarism detected.

Ünver'in bu çok yönlü araştırmacı ve gözlemci kimliğinin en iyi tezahür ettiği mekânlardan biri de Köprülü Kütüphanesi olmuştur. Divanyolu Caddesi'nde ve Sultan II. Mahmud Türbesi karşısında müstakil bahçede 1089/1678 tarihinde tesis edilen bu kütüphanede; Köprülüzâde Mehmed Paşa, Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa, Hacı (Hafız) Ahmet Paşa ve Mehmed Âsım Bey'in kitapları vardır. Süheyl Ünver'in muayenehanesi Divanyolu'ndaki bu kütüphanenin hemen yanındadır. Ünver, muayenehanesine yakın olması avantajını değerlendirerek Köprülü Kütüphanesi'nde meşgul olmuş, yakaladığı her fırsatta soluğu kütüphanede almıştır.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından yayımlanan ve Sami Arslan'ın yayına hazırladığı *Köprülü Kütüphanesi Esrârı*, Ünver'in 1940-1944 yılları arasında yaptığı yoğun mesainin ürünü olan fişlerin ve çizimlerin iki defter içinde, çeşitli bölüm başlıkları altında metinleştirilerek temize çekilmiş hâlidir. Eserin temelini oluşturan 1700 fiş, Ünver'in 45 gün boyunca toplam 116,5 saatlık sürede gerçekleştirdiği sistematik incelemeler sonucunda oluşmuştur. Ünver, kütüphanede geçirdiği her günü ve saati de -yarım saat bile olsa- kayda geçirmiştir. Fırsat buldukça gittiği bu kütüphanedeki yazma eserleri raflarından tek tek çıkarttırmış; mecmua haricindeki eserlerin yalnız baş ve son taraflarına ve sanatsal hususiyetlerine bakmış, odağını metin dışı unsurlara yöneltmiştir. Sayfa sayfa incelediği mecmualardan çıkardığı fişlere varak numaralarını da çoğunlukla kaydetmiş, verdiği bu dipnotlar sayesinde okuyucuların verilerin kaynağına erişimini kolaylaştırmıştır.

Ünver, metin dışı unsurlardan, okur notları/kayıtlarından bir eser ihdas etmiş ve kendi deyişiyle de *Hiç Yoktan Bir Eser* vücuda getirmiştir. "Hiç yoktan" ifadesi bu kitabın tanımı için tam isabettir. Nitekim Ünver, bu tetkikinde, eser-müellif tespiti gibi katalogvârî bir çalışmadan ziyade kitapların cildine, tezhibine, hattına, temellük kitâbeleri, fevâid kayıtları gibi metin harici unsurlara yönelmiş; kıyıda köşede kalmış yahut katalog kayıtlarında ehemmiyet verilip not edilmemiş ve nüshaya sadece metin odaklı yaklaşan araştırmacıların da gözden kaçırdığı hususiyetlerden bir eser telif etmiştir.

Elde ettiği verileri fişleme usulüyle kayda geçen Ünver, kütüphanedeki koleksiyonları (Fazıl Ahmed Paşa, Hacı [Hafız] Ahmed Paşa, Mehmed Asım Bey ve kütüphaneye nakledilen Sultan I. Ahmed koleksiyonu) tetkikinde toplam 1700 adet fiş hazırlar (s. 34). Bu fişlerin bir bölümü Süleymaniye Kütüphanesi, Süheyl Ünver Dosya, Nr. 267 envanter numaralı "Köprülü Kütüphanesi" adlı bir dosya içerisinde. Dosyada mahfuz bu fişlerde, Ünver'in temize geçirmediği, kitaba dâhil

etmediği, tetkik sürecinin mutfak kısmını teşkil eden birtakım kıymetli veriler de mevcuttur. Misal, “Köprülü Kütüphanesi’nde tetkikimin başlangıcı 30 Teşrîniyevvel 1940, sağ en baş dolaptan başladım.” notunu düştüğü bir fişinde, her ziyaretini “21 Teşrîniyevvel 2,5” biçiminde “gün-ay-kütüphanede geçirilen saat” şeklinde kayda geçirmiş; hatta tetkike hangi rafın hangi ucundan başladığını çizimle göstermiştir (s. 440). Yine kitapta boş bırakılan “Bu Tetkiki Ne İçin Yaptım?” başlığı, yine dosyadaki fişler arasından alınarak neşre derç edilmiştir (s. 35).

Mezkûr dosya, yalnızca fişleri değil, Ünver’in *Köprülü Kütüphanesi Esrârı*’nı yayına hazırlık sürecine dair ayrıntılı notları da içerir. Taslak “İçindekiler” sayfası, baskının nerede ve hangi kâğıda yapılacağı, eserin başına konulacak görsel malzeme gibi editöryal kararlar üzerinden ilerleyen bu notlar, okur nezdinde metnin filolojik değerinin yanı sıra üretim tarihçesini de sunarak neşrin kıymetini artırır. (s. 16). Ünver’in kitabın baskısına dönük planları arasında “Eserin başına Selçuk tezhiplerinden güzel bir kitabe koyacağım.” şeklindeki arzusu, -her ne kadar kitabının ve kendi adının yazıldığı bir kitabe hazırlamayı arzu ettiği anlaşılrsa da- bu neşirde Köprülü Kütüphanesi’nde tetkik ettiği yazmalar arasından beğendiği Selçuk üslubunda tezhipli bir besmele (s. 28) ile kısmen karşılanmıştır.

Ünver’in el yazısıyla hazırladığı iki cilt defterden (Süheyl Ünver Defter, Nr. 1735 ve 1736) oluşan bu kitapta, birbirinden bağımsız birçok konu karşımıza çıkar. Kitabın birinci defterinde/cildinde “Türk ve İslâm Âlimler Tarihi Hakkında”, “Tabiplere ve Tabâbete Dair”, “Âlimlerimiz Hakkında”, “Büyük Selçuk İmparatorluğu, Mısır ve Suriye, Osmanlı Kütüphaneleri” ile “Tıbbî ve Mistik Folklor Kısmı”; ikinci cildinde ise “Selçuklar’dan Gelen Fâtih Devri Tezhip Usulü ve Fâtih’in Hususi Kütüphanesi Eserleri”, “İstanbul Tarihi Hakkında Vesikalar”, “Anadolu” ve “Müteferrik Bahisler” başlıklı toplam dokuz bölüme yer verilmiştir. Ünver, iki dosya dolusu olduğunu söylediği fişleri tematik alt başlıklar açarak bir kompozisyon halinde, -tespitlerini ve kanaatlerini de katarak- maharetle bir araya getirtmiştir. Kullandığı Arapça ve Farsça pasajların ve şiirlerin tercümelerine de yer vermiş; tercümelerin sonuna mütercimnin adını eklemeyi de ihmal etmemiştir.

Ünver, bu çalışmasında ilimler tarihini aydınlatacak ve ona katkı sağlayacak pek çok tespitte bulunur. Örneğin, “Büyük Selçuk İmparatorluğu, Mısır ve Suriye, Osmanlı Kütüphaneleri” başlıklı dördüncü bölümde, Köprülü Kütüphanesi koleksiyonerlerinden Fazıl Ahmed Paşa’nın Şam valiliği sırasında satın alarak kütüphanesine kattığı eserlerin istiktab kayıtları üzerinden Mısır ve Suriye ekâbir ve

âlimlerinin hususi kütüphanelerini tespit etmiş ve listelemiştir (s. 187-190). Ünver, tetkik ettiği bu eserler sayesinde ilim ve sanat tarihimize bazı yeni malumatlar kazandırmış ve kimi yerde de mevcut bilgiyi tashih eder veriler sunmuştur. Bir başka örnekte Ünver; “Kitap Muhafaza İşaretleri” başlığı altında Kebîkec bahsine geniş bir yer ayırmış, gördüğü bütün Kebîkec örneklerini tasnif etmiştir. Burada bilinen ve yazmalarda sıkça karşımıza çıkan Kebîkec terkiplerinin dışında nadir rastlanan örnekler de mevcuttur. Dikkatimizi celbeden örnek ise “Kübeykec” şeklinde okunan harekeli yazıdır. Sultan Ahmed I koleksiyonu, 74 numarada yer alan, daha önce rastlamadığımız bu örnek (s. 284) karşısında Ünver, belki de “Kebîkec” diye yanlış okuyoruz sorusunu zihinde uyandırır.

Ünver’in çalışmaları genel olarak aynı tarzda, şahsiyetini yansıtır mahiyettedir. Tetkik ettiği eserleri yalnızca bilgi kaynağı olarak değil, aynı zamanda estetik bir nesne olarak da ele almış; cilt kapaklarındaki motiflerden hat türlerine, altın kullanımı ve renk tercihindense tezhip üslubuna kadar değerli gördüğü detayları belgelemeye özen göstermiştir. *Köprülü Kütüphanesi Esrârı* da Ünver’in bu müstesna çalışmalarından biridir. EKLER bölümünde, fişlerin yer aldığı dosyadan alınan örneklerde gördüğümüz üzere Ünver, bazı cilt kapaklarındaki motiflerin karakalemle estampaj örneklerini çıkarmış, tezhip motiflerini eskize kopyalamış ve bu örneklerden kimini desenleri ve renkleriyle birebir tatbik etmiştir. Çoğu zahriye sayfası tezhibi olan bazı nefis örneklerin fotokopilerini de deftere eklemiştir. Bu fotokopi örneklerinin asılları, yayına hazırlık aşamasında tekrar çekilmiş, renkli ve yüksek çözünürlüklü hâllerıyla neşre dâhil edilmiştir. Ayrıca, defterde fotokopisi bulunmayan ancak metinde bahsi geçen kıymeti haiz sayfalar da demirbaş numaraları üzerinden tespit edilerek çalışmaya ilave edilmiş; böylece kitap hem içerik hem de görsellik açısından zenginleştirilmiştir.

Ünver, Köprülü Kütüphanesi gibi başka kütüphanelerin tetkikinin de sadece kendi bakış açısıyla değil, birçok âlimi ve ilim dalını alakadar edecek tarzda yapılması gerektiğini söyler ve bu kitaplara “ilimler tarihini aydınlatacak vesikalar” gözüyle bakar:

“...Nasıl ki arşivlerde bulunan vesikalar tarihî birçok noktaları tenvir ediyorsa bu kitaplardaki kayıtlar ilimler, tıp ve felsefe tarihlerini ve bilhassa umumî Türk tarihini alakadar edecek mahiyettedir. Sonra şark tezyini kısmını alakalandıracak birçok motifler de bu beyanda mühimdir. Nihayet bunlar benim sanat ve ilimler tarihi noktasında

Aydın, “Ahmet Süheyl Ünver, *Köprülü Kütüphanesi Esrârı*, haz. Sami Arslan, ed. Gülbün Mesara (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2024). 478 sf.”

alاکadar olabildiğim hususlardır. Ben burada kitaplar üzerinde yapılacak mütenevvî tetkiklere bir misal vermiş oluyorum.” (s. 439)

Yazma eser nüshalarının, sadece belirli konularda bir müellif tarafından yazılmış eserlerden meydana gelmediği; zahriye sayfası, temellük ve fevâid kayıtları, müstensih ve okur notlarıyla bir bütün olarak nüshanın taşıdığı her izin o nüshaya dâhil olduğunu ve bu cihetle her nüshanın tahmin edemeyeceğimiz sırları haiz olabileceğini bilmek, Ünver’in bu gayretini anlamlandırmamız açısından önemlidir.

Köprülü Kütüphanesi’ndeki kitapların mazrufunu değil zarflarını tetkik eden Süheyl Ünver, “Aramakla bulunmaz fakat bulanlar ancak arayanlardır.” sözünün tecellisine bilfiil mazhar olmuştur. Ünver, *Köprülü Kütüphanesi Esrârı* üzerinden “Yazma eserler ne cihetlerden kıymetlidir, kütüphanelerdeki kitaplar nasıl tetkik edilir ve bunlar bize ne gibi sırlar tevdi edebilir”e bir örnek sunmakta; bu kütüphane tetkikiyle ciddiyet ve verimlilikle geçirilecek 116,5 saat gibi bir vakitte bir kütüphanenin tüm koleksiyonlarıyla tetkik edilmesinin imkânını bizlere göstermekte ve bizleri bu kabil çalışmalara teşvik etmektedir.

Kaynakça

- Ünver, A. Süheyl. *Köprülü Kütüphanesi Esrârı*. haz. Sami Arslan. ed. Gülbün Mesara. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2024.
- Ünver, A. Süheyl. *Köprülü Kütüphanesi Esrârı*. II cilt. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Süheyl Ünver Defter, Nr. 1735, 1736.
- Ünver, A. Süheyl. *Köprülü Kütüphanesi*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Süheyl Ünver Dosya, Nr. 267.